

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA

TOMUS CIII.

**HUNGARIA
SZEGED
1996**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA

TOMUS CIII.

**HUNGARIA
SZEGED
1996**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság:

DR. MAKK FERENC, DR. J. NAGY LÁSZLÓ, DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ,
DR. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ, DR. ZIMONYI ISTVÁN

Redegit:

Dr. Sándor László Tóth

Szerkesztette:

Dr. Tóth Sándor László

Műszaki szerkesztő:

Szőnyi Etelka

A kötet az Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért támogatásával készült.

HU ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae
HU ISSN 0324-6965 Acta Historica

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

FLORIN CURTA

SLAVS IN FREDEGAR: MEDIEVAL 'GENS' OR NARRATIVE STRATEGY?

It is often said that reports of early medieval sources on any aspect of social or political life should be understood within the early medieval mind-set. What did medieval authors mean by 'kings', 'peoples', 'nations', to mention only a few of the most controversial concepts used, where did they obtain their information about the 'others', be they peoples from afar or rulers from the more or less remote past? Questions of this kind are rarely asked by historians, particularly by those involved in research on medieval ethnicity. Philologically-oriented historical studies usually ignore the forest for the trees, while historical anthropologists accept the face-value of the text, often in its translated version, for granted.

The current historiographical view about Christian historians of the 500s and 600s is that, while transforming historiography in the image of the Christian faith and into a form fitting the new world of successor kingdoms, they applied to history the causal cycle of sin followed by punishment as a means of interpreting events.¹ In relation with each other, but particularly with the described 'kingdom' or 'nation', *gentes* are thus arranged in history according to the divine plan. It would however be a gross mistake to interpret any *gens* as being a mere agent of God's wrath or reward for the people whose history is to be written, be it Franks, Lombards, or Goths. Portrayals of *gentes* are not stereotyped by definition, as, for instance, Paul the Deacon's description of the Lapps can show.² This complex relation between factual records and interpretive accounts further influenced modern historiographical views. F. M. Pelzel, the first author to claim Samo for the Slavic (Czech) history as early as the eighteenth century, simply

* E tanulmányt a Western Michigan University (Kalamazoo, USA) Medieval Institute-al fennálló együttműködés keretén belül jelentjük meg. (Szerk.)

¹ E. BREISACH, *Historiography. Ancient, Medieval, & Modern*, 2nd ed. (Chicago, 1994), p. 94.

² For a discussion of Paul's account in contrast with other ancient and early medieval sources, see I. WHITAKER, 'Late Classical and early medieval accounts of the Lapps (Sami)', *Classica et Mediaevalia* 34 (1983), pp. 297–298.

transcribed Fredegar's Wendish account (IV 48 and 68).³ So did František Palacky, the first historian to deal with Fredegar and Samo in a 'critical' way.⁴ Fredegar's account was taken at its face-value, to such an extent that its use of such phrases as *regnum* or *rex Sclavinorum* led Gerard Labuda to claim Samo's 'kingdom' to be the first Slavic state in history.⁵ Historians therefore strove to accurately delineate on (modern) maps the boundaries of Samo's state, while archaeologists rushed to find and unearth *castrum Wogastisburg*, where the Wends had so bravely resisted and eventually defeated the Franks.⁶ The nationalistic motivation behind these historiographic attitudes is beyond the scope of this paper. It is, however, significant that such these views were rooted in what was (and still is) considered to be the 'standard' interpretation of historical sources, namely the one based on nineteenth-century criticism and its efforts to identify the 'archetype-text'. It is therefore not surprising to see Labuda's study, for instance, entirely dedicated to Fredegar's Wendish account, dealing more with questions of authorship and location, than with the purpose of the chronicle and its style. In other words, I suggest that there is a strong connection between the *kind of* questions asked about the early medieval text and the interpretation of its attitude towards *gentes*, in general, and Slavs, in particular.

Until recently, the prevailing view was that the *Chronicle of Fredegar* was the product of three different authors, the last of whom was responsible for the Wendish account,⁷ but Walter Goffart and Andreas Kusternig rejuvenated Marcel Baudot's

³ F. M. PELZEL, 'Abhandlung über Samo, König der Slaven', in *Abhandlungen einer Privatgesellschaft der Wissenschaften in Böhmen*, vol. 1 (Prague, 1775), pp. 223–226. See O. KLÍMA, 'Samo: "natione Francos?"' in *A Green Leaf. Papers in Honour of Professor Jes P. Asmussen* (Leiden, 1988) p. 490.

⁴ FRANTIŠEK PALACKÝ, 'Über den Chronisten Fredegar und seine Nachrichten von Samo', *Jahrbücher des böhmischen Museums für Natur- und Länderkunde. Geschichte, Kunst und Literatur* 1 (1827), pp. 387–413.

⁵ G. LABUDA, *Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona* (Poznań, 1949), p. 286. *Contra*: O. PRITSAK, 'The Slavs and the Avars', in *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto Medioevo*, vol. 1 (Spoleto, 1983), p. 88.

⁶ See W. POHL, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* (Munich, 1988), pp. 256–257. Wogastisburg was located in either Kaaden, in northern Bohemia, or in Burk, near Forchheim, in Upper Franconia. For a critique of these views, see H. KUNSTMANN, 'Noch einmal Samo und Wogastisburg', *Die Welt der Slawen* 28 (1983), no. 2, pp. 354–363.

⁷ See B. KRUSCH, 'Die Chronicae des sogenannten Fredegar', *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 7 (1882), pp. 247–351 and 421–516; id., 'Chronicarum quae dicuntur Fredegarii scholastici libri IV cum continuationibus' (Introduction), in B. KRUSCH (ed.) *Fredegarii et aliorum chronica. Vitae sanctorum* (Hannover, 1888), pp. 1–18. For a detailed discussion of the multiple authorship thesis, see W. GOFFART, 'The Fredegar problem reconsidered', *Speculum* 38 (1963), pp. 206–241. For author C as the possible author of the Wendish account, see M. MANITIUS, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, vol. 1 (Munich, 1911), p. 224.

theory of single authorship.⁸ Although Fredegar's Book IV ends with events that could be dated to 642, there are several indications of a *terminus post quem* in at least 658.⁹ Fredegar knows, for instance, that after being elected king by the Wends, Samo "ruled them well for thirty-five years" (*ubi XXX et V annos regnavit feliciter*), which, according to his chronology, may indicate the year 658 for the death of the Wendish king.¹⁰ Fredegar shows a most erratic attitude to chronology in Book IV, and usually post-dates events by one or two years.¹¹ He did not use either papal lists or *Fasti Hydatiani*, although it is almost certain that he had access to them.¹² This further suggests that Fredegar's motivation behind his use of a loose chronology may reside not in his inability to cope with a universal chronological system, but in his interest in matters others than exact dates. At least his Wendish account could illustrate this.

Fredegar knows that Samo went to the Slavs "in the fortieth year of Chlothar's reign" and that he ruled them for thirty five-years.¹³ But all subsequent dates referring to Slavs are given in Dagobert's regnal years. Frankish merchants are killed and robbed

⁸ M. BAUDOT, 'La question du Pseudo-Frédegaire', *Le Moyen Âge* 29 (1928), pp. 129–170; cf. GOFFART, 'Fredegar problem'; A. KUSTERNIG, 'Einleitung', in H. WOLFRAM (ed.) *Quellen zur Geschichte des 7. und 8. Jahrhunderts* (Darmstadt, 1982), pp. 3–43, particularly p. 12. GERARD LABUDA had also embraced this idea, but insisted that the Wendish account proves Fredegar's chronicle to be based on second-hand information and definitely not an eyewitness account (LABUDA, *Pierwsze*, p. 92).

⁹ Cf. KUSTERNIG, 'Einleitung', pp. 5 and 12, who in contrast with other authors, believes that the chronicle stops in 658, not because of the chronicler's death, but because of the removal of Grimoald and his influence in Austrasia, for Fredegar's work may easily be interpreted as a 'dynastic history' of the Agilofingers.

¹⁰ FREDEGAR IV 48, p. 40. This reference appears at the end of the first Wendish chapter, even before Fredegar's main account of the confrontation between Samo and Dagobert (chapter 68), which points to Fredegar's retrospective angle. The same is true for IV 76, p. 64, where Fredegar refers to Dagobert's agreement with Sigebert, "quod postea temporebus Sigyberti et Chlodouiae regibus conservatum fuisse", i.e. until 657 (when Clovis II died). Though KRUSCH had given good reasons for doubting the precision of Fredegar's chronology, it is beyond any doubt that chapter 48 thus confirms the latest date otherwise found in the chronicle (GOFFART, 'Fredegar problem', p. 240. n. 164).

¹¹ K. H. J. GARDINER, 'Notes on the chronology of Fredegar Book IV', *Parergon* 20 (1978), pp. 40 and 44.

¹² KUSTERNIG, 'Einleitung', pp. 7 and 17, who believes that when writing his chronicle, Fredegar must have had at hand a manuscript similar to Codex Berolensis 127, which includes Jerome's and Hydatius' chronicles, *Fasti Hydatiani*, and *Liber Generationis*. The only reference to *Liber pontificalis* may be I 25, while for his I 26, Fredegar may have used Isidore of Seville. W. GOFFART follows H. BROSIEN in believing that the Presence among Fredegar's sources of the 'Burgundian annals' is betrayed by the notations of celestial phenomena, like eclipses, that appear until 603 and nowhere later. See H. BROSIEN, *Kritische Untersuchungen der Quellen zur Geschichte des fränkischen Königs Dagobert I* (Göttingen, 1868), pp. 30–34; cf. GOFFART, 'Fredegar problem', p. 228.

¹³ FREDEGAR IV 48, pp. 39–40.

in Dagobert's ninth year,¹⁴ the Wendish army entered Thuringia in the tenth year of his reign,¹⁵ while Wends were raiding across the Frankish frontier in the eleventh year of Dagobert's reign.¹⁶ It could easily be argued that Fredegar simply employs here a system based on regnal years of Frankish kings, in order to control his narrative, but this very narrative may indicate another solution. Although Fredegar describes Dagobert's conflict with the Wends in his chapter 68, closely followed by references to their raids in chapters 72, 74, 75, and 77, the 'Wendish theme' is carefully introduced in advance in chapter 48.¹⁷ Here we are told how Samo came to the Wends and how he was elected their king, but nothing is said about Dagobert, who had been introduced for the first time in the preceding chapter 47. There are twenty chapters (17 pages in Wallace-Hadrill's edition)¹⁸ separating the two parts of the Wendish account, with apparently no relation between them. But a closer look to the structure of the narrative shows that this is no mistake. Based as it is on Frankish affairs, the chronicle divides large sections by introducing what might be called "foreign affairs" occurring at the time of Frankish events. Chapter 48 is the first part of a large introduction to the beginnings of Dagobert's reign, dealing with affairs in the east (the Slavs) and the south (the Lombards, chapters 49–51). Chapter 68, in turn, is preceded by another survey of foreign affairs, which begins again in the East, with chapters 63–65, that deal with Heraclius and his Persian war, then describes the "race of Hagar" (the Saracens) in chapter 66. After chapter 68, with its account of the Wendish-Frankish conflict, Fredegar turns to the south and to the east, dealing with Lombard (chapters 69–71), Avar (chapter 72), and Spanish (chapter 73) affairs. What follows this survey is then a full description of how Dagobert, alienated from his Austrasian followers, gradually lost control over his kingdom. The Wends (but neither Lombards nor Avars) are involved in almost every episode of this process of fragmentation, in Thuringia as well as in Austrasia (chapters 74, 75, and 77). If Wolfgang Fritze is right in interpreting Dagobert's defeat at Wogastisburg as causing both the Austrasians' *dementacio* and duke Radulf

¹⁴ FREDEGAR IV 68, p. 56; cf. IV 67, p. 55.

¹⁵ FREDEGAR IV 74, p. 62.

¹⁶ FREDEGAR IV 75, p. 63.

¹⁷ Cf. JOSEPH SCHÜTZ, 'Fredegar: Über Wenden und Slawen (Chronicon lib. IV, cap. 48 et 68)', *Jahrbuch für fränkische Landesforschung* 52 (1992), p. 48, who notes that Fredegar introduced the Wendish theme using a Classical rhetorical device, by answering to the whole set of *quaestiones*: when? who? where? with whom? why?

¹⁸ For Fredegar's chronicle's sub-division into chapters as a later (and often absurd) arrangement of the narrative, see J. M. WALLACE-HADRILL, 'Introduction', in J. M. WALLACE-HADRILL (ed) *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with Its Continuations* (London-Edinburgh, 1960), p. XXV. See also J. M. WALLACE-HADRILL, *The Long-Haired Kings and Other Studies in Frankish History* (New York, 1962), p. 77; KUSTERNIG, 'Einleitung', p. 15.

of Thuringia's proclamation of independence,¹⁹ then we must see Fredegar's use of Dagobert's regnal years for dating Wendish affairs as a narrative strategy for emphasizing Samo's role in the decline of the Merovingian kingdom.

But why was Fredegar so much concerned with Dagobert's confrontation with the Wendish king? In order to answer to this question, we need to turn to the long-debated problem of Fredegar's identity, as well as to the identity of his audience. Regardless of the controversial issue of how many authors were responsible for the end product, it has long been recognized that the chronicle itself provides enough evidence for identifying its author(s) as a partisan of the Austrasian aristocracy, especially of the Pepinid family. Fredegar shows a considerable knowledge of juridical and administrative formulaic language,²⁰ of relationships between polities,²¹ treaties and territorial partitions,²² and even of the official language of the Byzantine court.²³ He must therefore have been close to or even involved in the activity of the chancery.²⁴ On the other hand, Fredegar's purpose seems to have been to entertain his audience,²⁵ which could explain the epic style of his stories about Aetius, Theodoric, Justinian, or Belisarius.²⁶ Fredegar alternates tales with 'historical reports,' inviting his audience to pause and listen closely.²⁷ Both the structure of the chronicle and the legends included in it are appropriate to the needs or wishes of Fredegar's audience. His story about Xerxes, Theoderich's Avar captive, is strikingly close to an impressive list of similar stories drawn from Dietrich sagas or the Charlemagne cycle.²⁸ Although all this evidence comes from a later period, if datable at all, it surely indicates the type of audience Fredegar's chronicle may have addressed. The latter's clear anti-Merovingian attitude and declared hostility toward Brunhild and her attempts at centralization of

¹⁹ W. FRITZE, *Untersuchungen zur frühslawischen und frühfränkischen Geschichte bis ins 7. Jahrhundert* (Frankfurt a.M. – Berlin, 1994), p. 285, who believes that according to Fredegar, the Slavs "hatten das austrasische Programm der endlichen Herstellung völliger byzantinisch – fränkischer Machtparität verhindert und waren dadurch allerdings zu einem Faktor ersten Ranges in der fränkischen Politik geworden."

²⁰ FREDEGAR IV 36, p. 28: "sed ut nulli paenitus iter gradiendum fit *pontificius* nisi permissum Altissimi...(emphasis added)"; IV 1, p. 4: "ubi ipsi praeciosus requiescit in corpore".

²¹ As his knowledge of embassies shows, see FREDEGAR IV. 45, 51, 62, 65, 68, 71 and 73.

²² FREDEGAR IV 53, 57, 74, 75, 76, 78, and 89.

²³ FREDEGAR IV 64, p. 52: "(Heraclius) advanced to the fray like a *second David* (emphasis added)".

²⁴ KUSTERNIG, 'Einleitung', p. 12.

²⁵ FREDEGAR, Prologue, p. 2: "quisquam legens hic."

²⁶ FREDEGAR II 53, 57–59, 62; see KUSTERNIG, 'Einleitung', p. 7.

²⁷ GOFFART, *The Narrators*, pp. 427–428.

²⁸ FREDEGAR II 57; D. A. TIRR, 'The attitude of the West towards the Avars', *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1976), p. 118, who cites HEINZEL's work ["Über die ostgotische Heldensage", *Sitzungsberichte der philos.-hist. Classe der kaiserlichen Akad. der Wissenschaften in Wien* 119 (1889)]. The story was echoed in *Gesta Theoderici Regis* 12, ed. B. KRUSCH, in *MGH-SRM* 3: 206, 212.

power demonstrates Fredegar to be a partisan of the Austrasian aristocracy.²⁹ It is known that in 629 Dagobert moved the center of activities from Austrasia to Paris, probably in order to escape the uncomfortable influence of the Austrasian nobility.³⁰ Fredegar, at least, knows that consensus prevailed only until the king went to Paris.³¹ Just before Dagobert's campaign against Samo, an open conflict emerged between the king and the Austrasian aristocracy. According to Fredegar, it is the latter's *dementacio* that caused the victory of the Wends over the Franks, since the Austrasians now "saw themselves hated and regularly despoiled by Dagobert."³² It is only after Dagobert placed his two-year old son Sigebert on the throne of Austrasia and confirmed the gifts he had made to the Austrasians by separate charters, that the latter accepted to "bravely defend their frontier *and the Frankish kingdom* against the Wends."³³

What follows from this analysis is that in Fredegar's eyes, the Wends and their king were an essential ingredient in the dissolution of Dagobert's power, at least in Austrasia. It is because of their role in the Frankish king's failure to control his eastern domains that all dates about the Wends are given in Dagobert's regnal years. The Wendish account should therefore be seen in the larger perspective of Fredegar's attitude toward Dagobert and his ideas about the Wends' agency in the decline of Merovingian power. Fredegar may thus be viewed as the 'authoritative' historiographical voice of the Austrasian aristocracy.³⁴

Equally important are the implications of assigning Fredegar to a specific aristocratic milieu for the problem of his sources. Fredegar, writing as he does in the late 650s or the early 660s, is surprisingly well informed about the conflict that led to Dagobert's expedition. He even criticizes Dagobert's envoy, Sicharius, for his attitude toward the Wendish king. According to Fredegar, the latter did not reject the idea of punishing those who had "killed and robbed a great number of Frankish merchants," but "simply stated his intention to hold an investigation so that justice could be done in this dispute, as well as in others that had arisen between them in the meantime."³⁵ In other words, what Samo refused was Dagobert's right to unilaterally deal with the

²⁹ KUSTERNIG, 'Einleitung', p. 12; GOFFART, 'Fredegar problem', p. 217 n. 50, who believes Fredegar's text to be the trunk on which were later grafted the Continuations, which are indisputably a Carolingian family history.

³⁰ FRITZE, *Untersuchungen*, p. 84. See P. GEARY, *Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World* (New-York - Oxford, 1988), p. 156.

³¹ FREDEGAR IV 58, p. 49.

³² FREDEGAR IV 68, p. 58.

³³ FREDEGAR IV 75, p. 63. As Sigebert's tutor, Dagobert had appointed an opponent of Pippin and Arnulf, namely Otto, son of the *domesticus* Urso (GEARY, *Before France*, p. 156).

³⁴ KUSTERNIG, 'Einleitung', p. 5: "Fredegar is sicherlich das Sprachrohr einer Adelspartei, vielleicht sogar der pippinidischen."

³⁵ FREDEGAR IV 68, p. 56.

criminals. Sicharius, on the other hand, "like a fool (*Sicharius, sicut stultus legatus*),"³⁶ reminded Samo that he and his people owed fealty to Dagobert (*Dagobertum deberint seruicium*), that is that they were all under the king's *dicio*, which implied Dagobert's right to 'unilaterally' deal with the case.³⁷ At this crucial point, Fredegar's narrative completely approaches the 'rhetoric of the scene.'³⁸ Samo's state of mind is marked by standard phrases, as Fredegar makes him reply "by now weary (*iam saucius*)" to Sicharius' threats. As if talking with a fool, Samo restrained his anger and proposed instead friendly relations with Dagobert. But *amicitia* would have implied equal rights and obligations for both parties involved in this relation.³⁹ Sicharius, however, persisted in his position, although, as Fredegar points out, "he had no authority." Fredegar thus blames Dagobert's envoy, because he believes that Sicharius was not in a position to discuss the true reason behind the conflict, namely the *seruitium* owed by Samo to Dagobert. It is however interesting to notice that this criticism is later extended to Dagobert, who, when learning about the outcome of Sicharius' mission, "confidently (*superueter*)" ordered the raising of a force throughout his kingdom of Austrasia to proceed against Samo and the Wends."⁴⁰ Sicharius' foolishness in threatening the Wendish king has its counterpart in Dagobert's imprudent confidence. It is not an accident that Fredegar applied to Samo the same term (*superbia*) a few lines before, when contemptuously referring to his haughtiness: "as is the way with pagans and men of wicked pride."⁴¹

But where did Fredegar find information about these events? Marcel Baudot has proposed that he had obtained it all from Sicharius' mouth.⁴² Walter Goffart, in contrast, believes Sicharius' episode to be a too vivid a story – in other words, a tale – to be reconciled with the idea of sober contemporary information.⁴³ But as shown above, Fredegar's detailed knowledge of the juridical background of the conflict

³⁶ For the rhetorical duel between Sicharius and Samo, see SCHÜTZ, 'Fredegar', p. 56. Fredegar's critical attitude toward Sicharius is betrayed here by his use of alliteration; see C. J. BARDZIK, 'The style of the Chronicle ascribed to Fredegar the Scholastic', M. A. thesis, St. John's University New York (1964), p. 6.

³⁷ For *dicio* as a supreme attribute of kings, as representatives of the gens, in Fredegar's eyes, see FRITZE, *Untersuchungen*, p. 138.

³⁸ J. M. PIZARRO, *A Rhetoric of the Scene. Dramatic Narrative in the Early Middle Ages* (Toronto, 1989), p. 123.

³⁹ Cf. FRITZE, *Untersuchungen*, p. 102.

⁴⁰ FREDEGAR IV 68, p. 57.

⁴¹ FREDEGAR IV 68, p. 56. Cf. FRITZE, *Untersuchungen*, p. 283: "...angesichts der Katastrophe, zu der diese superbia führte, mutet ihre Erwähnung wie eine Kritik mit dem Mittel der Ironie ab." Barbarians as haughty are a recurrent trope in early medieval sources; see, for instance, *The History of Menander the Guardsman* 21, ed. R. C. BLOCKLEY (Liverpool, 1985), p. 195.

⁴² BAUDOT, 'La question', p. 161. See also WALLACE-HADRILL, *Long-Haired Kings*, p. 75.

⁴³ GOFFART, 'Fredegar problem', pp. 237–238.

contradicts this interpretation. Fredegar was certainly not a contemporary, but nor can his account be classified as legend. Much more important is the argument of Fredegar's critical position toward both Sicharius and Dagobert. His account sounds, again, more like a political commentary of an Austrasian, such as one of the survivors of the debacle at Wogastisburc. This is further substantiated by another piece of evidence of the Wendish account.

Fredegar first introduced the Wendish theme in chapter 48 in order to explain how was it possible for the Wends and their king to become such an important power at the eastern border of the Frankish kingdom.⁴⁴ In this chapter, the chronicler combines two narratives, namely Samo's story and what I would call the 'ethnogenetic myth' of the Wends. According to Fredegar, the Wends emerged from a peculiar union of Avar warriors and Slavic women:

Every year, the Huns wintered with the Slavs, sleeping with their wives and daughters, and in addition the Slavs paid tribute and endured many other burdens. The sons born to the Huns by the Slavs' wives and daughters (*fili Chunorum quos in uxores Winedorum et filias generauerant*) eventually found this shameful oppression intolerable; and so, as I said, they refused to obey their lords and started to rise in rebellion.⁴⁵

It has long been noted that this text strikingly resembles the story of the Dulebians in the *Russian Primary Chronicle*. Nestor, the author of this twelfth-century chronicle, describes a similar behavior of the Avars:

The Avars, who attacked Heraclius the Emperor, nearly capturing him, also lived at this time. They made war upon the Slavs and harassed the Dulebians, who were themselves Slavs. They even did violence to the Dulebian women. When an Avar made a journey, he did not cause either a horse or a steer to be harnessed, but gave command instead that three of four or five women should be yoked to his cart and be made to draw him. Even thus they harassed the Dulebians.⁴⁶

⁴⁴ There is no evidence to substantiate WALLACE-HADRILL's idea that chapter 48 is a late interpolation (see WALLACE-HADRILL, *Long-Haired Kings*, pp. 77 and 91).

⁴⁵ FREDEGAR IV 48, p. 40.

⁴⁶ The *Russian Primary Chronicle*. The Laurentian Text, transl. and ed. by SAMUEL HAZZARD CROSS and OLGERD P. SHERBOWITZ-WETZOR (Cambridge, 1954), p. 55. The Dulebians dwelt along the Bug and participated to Oleg's expedition to Constantinople in 907 (*ibid.*, pp. 56 and 64).

The role that Slavic women harassed by Avar warriors play in both stories may suggest that they both emerged from the same tradition. A direct relation between the two chronicles is naturally out of question. However, A. A. Shakhmatov, the first historian to claim a Western origin for Nestor's account of the early Slavs, believed that a lost Moravian source of the late ninth and early tenth century may have been used by the *Russian Primary Chronicle*, an idea further developed by Roman Jakobson and Bohumila Zasterová.⁴⁷ There are however important differences between Nestor's and Fredegar's versions, which may indicate that they had access to different stages in the development of the story. Whatever the case, it is clear that Fredegar used here a *Slavic tradition*, though in a rationalized form. Unlike Nestor, Fredegar has a more detailed knowledge about the 'shameful oppression' of Slavs by Avars. He knows that Slavs paid tribute and "endured many other burdens." He also knows that the Slavs have long since been subjected to the Avars, "who used them as *Befulci*" (*Winidi befulci Chunis fuerant iam ab antiquito*).⁴⁸ Much has been said about *befulci*, to the extent that the term was ultimately derived from the name of the buffalo in several (modern) Slavic languages, which led scholars such as J. M. Wallace-Hadrill to absurd conclusions.⁴⁹ But Fredegar provides a different explanation: "The Wends were called *Befulci* by the Huns, because they advanced twice to the attack in their war bands, and so covered the Huns."⁵⁰ *Befulci* is a word related to *fulcfree*, used by the Edict of the Lombard king Rothari, and derives from the Old German *felhan*, *falh*, *fulgum* (hence the Middle German *bevelhen*), meaning "to entrust to, to give someone in guard".⁵¹ The Wends may therefore be seen as special military units of the Avarian army, as Fredegar carefully explains. There are several other sources, both Greek and Latin, that indirectly support this interpretation.⁵² They prove Fredegar's 'story' to be a reliable

⁴⁷ A. A. SHAKHMATOV, 'Skazanie o prelozhenii knig na slovenskii iazyk', in *Sbornik u slavu Vatroslava Jagicha* (Berlin, 1908), pp. 172–188; R. JAKOBSON, 'Minor native sources for the early history of the Slavic church', *Harvard Slavic Studies* 2 (1954), p. 42; B. ZASTEROVÁ, 'Zu den Quellen zur Geschichte Wolhyniens und der Duleben im 6. Jahrhundert', in J. IRMSCHER (ed.) *Byzantinische Beiträge* (Berlin, 1964), pp. 231–238.

⁴⁸ FREDEGAR IV 48, p. 39.

⁴⁹ FREDEGAR IV 48, p. 40 n. 1; WALLACE-HADRILL, *Long-Hair Kings*, p. 91. Cf. LABUDA, *Pierwsze*, pp. 321–322.

⁵⁰ FREDEGAR IV 48, p. 40.

⁵¹ J. SCHÜTZ, 'Zwei germanische Rechtstermini des 7. Jahrhunderts. Fredegari: *befulci* – Edictus Rothari: *fulcfree*', in *Festschrift für Erwin Wedel zum 65. Geburtstag* (Munich, 1991), pp. 410–411; id., 'Fredegar', p. 51.

⁵² Theophylact Simocatta, ed. MARY WHITBY and MICHAEL WHITBY (Oxford, 1986) 1.7.3–6, pp. 28–29; 6.2.10–16, pp. 160–161; 6.3.9–6.4.1, p. 162; 6.4.4–5, p. 163. *Miracula Sancti Demetrii* 12.107, ed. by P. LEMERLE (Paris, 1979), p. 126; 13.117, p. 134; 14.138, p. 148. PAUL the DEACON, *History of the Lombards* IV 28, ed. W. D. FOULKE (Philadelphia, 1974), pp. 170–171. *Chronicon Paschale*, ed. MICHAEL WHITBY

piece of evidence. He certainly had knowledge about the specific way in which the Wends were organized as special units of the Avarian army.⁵³ He simply connected this 'military report' with the presumably Slavic tradition of the 'shameful oppression'. A quick glimpse at his ethnic terminology may further clarify the nature of his perspective.

From the very beginning, Fredegar introduces two apparently equivalent terms for the same *ethnie*: "Sclaus coinomento Winedos."⁵⁴ Although in the next lines the chronicler employs a similar construction for the Avars ("contra Avaris coinomento Chunis"), in Fredegar's eyes the Slavs may have not been the same as Wends.⁵⁵ He has variants for *Sclau*i, such as *Esclavi* or *Sclavini*, but also for *Winidi*, such as *Winodi*, *Winedi*, or *Venedi*. This may further indicate different sources for his Wendish account, especially for chapters 48 and 68, where the two terms, along with their variants, appear together. It is interesting to note, however, that 'Wends' occur particularly in political contexts: the Wends, not the Slavs, were subjects to the Huns; the Wends, and not the Slavs, made Samo their king.⁵⁶ There is a Wendish *gens*, but not a Slavic one.⁵⁷ When referring again to *gens*, Fredegar significantly employs *Sclavini*, instead of *Sclavi*.⁵⁸ Elected by the Wends, Samo is nevertheless *rex Sclauinorum*.⁵⁹ After those chapters in which he explained how a Wendish polity had emerged (namely, chapters 48 and 68), Fredegar refers exclusively to Wends (chapters 72, 74, 75, and 77). This further suggests that there is a meaning behind Fredegar's presumably inconsistent ethnic vocabulary.

(Liverpool, 1989), pp. 173–174.

⁵³ SCHÜTZ, 'Zwei germanische Rechtstermini', p. 412: 'In der ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts bezeichnete *befulci* ein interethnisches Rechtsverhältnis, das sich allein deshalb sinnvollem Verstehen entzog, weil seine Etymologie unaufgeheilt geblieben ist.' For the Avarian-Slavic relations, in general, see W. FRITZE, 'Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter', in G. MILDENBERGER (ed) *Studien zur Völkerwanderungszeit im östlichen Mitteleuropa* (Marburg, 1980), pp. 498–505. PRITSAK, 'The Slavs', pp. 397 and 411: "...the unique characteristic of the *Sklavin* troops is that they were amphibious units, trained for guerilla warfare both on water – especially rivers – and on land. To put it in American terminology, they were the marines of the epoch."

⁵⁴ FREDEGAR IV 48, p. 39; IV 68, p. 56.

⁵⁵ SCHÜTZ, 'Fredegar', p. 50: "Dies bringt die Spezifizierung mit "coinomento" zum Ausdruck, das keinesfall identifizierend steht".

⁵⁶ FREDEGAR IV 48, pp. 39–40.

⁵⁷ FREDEGAR IV 48, p. 40: "uxores ex genere Winidorum."

⁵⁸ FREDEGAR IV 68, p. 58: "Deruanus dux gente Surbiorum, que ex genere Sclauinorum." Along with Isidore of Seville, Fredegar is among the earliest Latin sources using the shorter form *Sclavus*, instead of *Sclavinus*. See H. KÖPSTEIN, 'Zum Bedeutungswandel von *σκληρός*/*sclavvs*', *Byzantinische Forschungen* 7 (1979), p. 76. The former will later be used as *terminus technicus*, meaning 'slave,' by tenth to eleventh century German sources; see CH. VERLINDEN, 'L'origine de 'sclavus' = esclave', *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 17 (1937), p. 125.

⁵⁹ FREDEGAR IV 68, p. 56. There is even a specific Slavene dress which Sicharius strove to imitate in order to be received by Samo (*Sicharius uestem indutus ad instar Sclauinorum*).

Perhaps 'Wends' and 'Sclavenes' are meant to denote a specific social and political configuration, in which such concepts as 'state' or 'ethnicity' are relevant, while 'Slavs' is a more general term, used in a territorial rather than an ethnic sense: Samo as a merchant went *in Sclauos* to do business, the people who lived *circa limitem Auarorum et Sclauorum* desired Dagobert to come to them, while Lombards made a hostile attack *in Sclauos*.⁶⁰

That Fredegar's terminology is not erratic is also proved by a similar pair of ethnic names used in Jonas of Bobbio's *Life of St. Columbanus*, written sometime between 639 and 643.⁶¹ According to Jonas, Columbanus had once thought to go preaching to the Wends who are also called Slavs (*Venetiorum qui et Sclavi dicuntur*), but gave up this mission of evangelization, because those people's eyes were not yet open for the light of the Scriptures.⁶² This parallel is substantiated by the citation in Fredegar's chronicle of a long passage directly from *Vita Columbani*.⁶³ Both works, although so different in form and content, reflect the same political tensions of the mid-seventh century marked by the *damnatio memoriae* of Brunhild and her offspring. The fact that Fredegar had access to St. Columbanus's *Life* within such a short time of its being written may suggest that the chronicler must be placed within the nexus of Luxeuil, which nicely dovetails with the emphasis on Burgundian matters within the narrative. Fredegar's chronicle may thus be seen as a collection of material available to a historian working within a 'Columbanian' milieu.⁶⁴ Despite Fredegar's broad knowledge of Burgundian affairs,⁶⁵ his chronicle demonstrates an at least as much significant bias toward Metz.⁶⁶ On the other hand, Jonas of Bobbio belonged to a generation of Luxeuil monks who lived after Columbanus. Among them was also

⁶⁰ FREDEGAR IV 48, p. 39; IV 58, p. 49; IV 68, p. 58. See SCHÜTZ, 'Fredegar', p. 50.

⁶¹ H. HAUPT, 'Einleitung', in H. WOLFRAM (ed.) *Quellen zur Geschichte des 7. und 8. Jahrhunderts* (Darmstadt, 1982), p. 396; I. WOOD, *The Merovingian Kingdoms 450-751* (London-New York, 1994), pp. 248-249.

⁶² *Vita Columbani* I 2/, ed. H. HAUPT (Darmstadt, 1982), p. 488. This reminds one of Einhard's explanation for the dubious success of the missionary campaign to the Avars after Charlemagne's conquests. The Avars, Einhard argued, were *gens idiota vel sine litteris*. For a commentary of this attitude, see TIRR, 'The attitude', p. 111.

⁶³ FREDEGAR IV 36, pp. 23-29. See WOOD, *Merovingian Kingdoms*, p. 248: because it includes this passage from *Vita Columbani*, Fredegar cannot have finished his chronicle before the early 640s, when Jonas probably ended his work.

⁶⁴ WOOD, *Merovingian Kingdoms*, pp. 197 and 248.

⁶⁵ FREDEGAR II 36, 37, 40; IV 42, 43, 90. Cf. LABUDA, *Pierwsze*, pp. 296-320, who believes that Fredegar wrote his chronicle in St. Jean-de-Losne, near Châlon-sur-Saône, the Burgundian capital.

⁶⁶ FREDEGAR II 60; III 29, 55, 72; IV 16, 38, 39, 40, 58, 74, 75, 85. KUSTERNIG, 'Einleitung', p. 13, who notices that all manuscripts of Fredegar's chronicle belong to a series produced in Metz, not in Burgundy. Cf. WALLACE-HADRILL, *Long-Haired Kings*, p. 75, who however believes Fredegar to be a Burgundian.

Amandus, whose chief field of activity was in present-day Belgium (where he worked with Jonas), but who, according to his *Life* also preached among Slavs. Born in Aquitaine, Amandus entered the monastic life on the Ile de Yeu. He returned to Francia after his first pilgrimage to Rome, and was forced by Chlothar II to become a missionary bishop. Once again he visited Rome and returned to continue his work of evangelization in the northern part of the Merovingian kingdom, before turning his attention to the Danubian Slavs. His later *Life*, written about thirty years after Amandus' death in 675, describes the saint's journey across the Danube to evangelize the Slavs:

When the holy man saw a number converted by his preaching, burning with still great desire to convert others, he heard that the Slavs, sunk in great error, were caught in the devil's snares (*quod Sclavi, nimio errore decepti, a diaboli laqueis tenerentur oppressi*). Greatly hoping he might gain the palm of martyrdom, he crossed the Danube and, journeying round, freely preached the Gospel of Christ to the people (*transfraetato Danubio, eadem circumiens loca, libera voce euangelium Christi gentibus praedicabat*). But, when a very few had been reborn in Christ, seeing that he was achieving little and that he would not obtain the martyrdom he always sought, he returned to his own flock, and caring for them, led them by preaching to the heavenly kingdom.⁶⁷

In so doing, Amandus was among the first to preach to pagans outside the former Roman provinces and thus went beyond the two traditions, Gregorian and Columbanian, which had probably inspired him.⁶⁸ It would thus be possible to presume that Fredegar found information for his Wendish account in missionary reports of Amandus and his followers.⁶⁹ This dovetails with his explanation of Samo's behavior: "as is the way with pagans and men of wicked pride (*ut habit gentiletas et superbia prauorum*)."⁷⁰ It also explains Sicharius' attitude, especially his bold reply to the Wendish king: "It is impossible for Christians and servants of the Lord to live on terms of friendship with dogs."⁷¹ This metaphor reminds one of the answer given by Caesara,

⁶⁷ Vita S. Amandi, episcopi et confessoris 16, ed. B. KRUSCH (Hannover, 1910), MGH SRM 5:440; the English translation in J. N. HILLGARTH (ed) Christianity and Paganism, 350–750. The Conversion of Western Europe (Philadelphia, 1986), p. 144 (for the dating of the Life, see *ibid.*, p. 138).

⁶⁸ WOOD, Merovingian Kingdoms, pp. 191, 245, and 313.

⁶⁹ WALLACE-HADRILL, Long-Haired Kings, p. 89 has already proposed that Fredegar may have had access to a collection of historical material from Bobbio, which would explain both his Lombard and Byzantine chapters, and the material concerning Luxeuil and Austrasia.

⁷⁰ FREDEGAR IV 68, p. 56.

⁷¹ *Ibid.*

the wife of the Persian emperor, to her husband's envoys sent to seek for her: "I shall not address these fellows. *They live dogs' lives*. I will answer them only if they will do as I have done, and become Christians (emphasis added)."⁷² Sicharius is thus a good example of a member of that Frankish aristocracy, to which Columbanus and his monastic tradition had provided "a common ground around which networks of northern aristocrats could unite, finding a religious basis for their social and political standing."⁷³ As for Fredegar, he might have put flesh on the skeleton of his narrative about the Wends using the perspective of the missionaries. If the latter may have been responsible for the transmission of the Wendish 'ethnogenetic myth', it may thus have provided Fredegar with useful material for explaining the extraordinary success of Samo against Dagobert and his Austrasian army.

Since J. M. Wallace-Hadrill, it is generally accepted that Book IV, particularly from 625, where Fredegar's "own uninhibited writing begins," to its end, provides the most detailed, exciting and chaotic narrative of the entire chronicle. A chaotic narrative, Wallace-Hadrill has argued, because this 'original' part of Book IV is not written on a year-to-year basis.⁷⁴ That Fredegar, when writing, had a plan in mind and carefully designed his narrative is suggested by a short comment at the end of chapter 81:

How this [the recover of Byzantine forces under Constans] came about I shall set down under the right year in its proper sequence (*aeuentum anno in quo expletum est in ordine debeto referam*); and I shall not remain silent if, God willing, I finish this and other matters as I desire; and so I shall include everything in this book that I know to be true.⁷⁵

Fredegar did never fulfill this promise, but one can hardly fail to notice his eagerness to display events in their 'proper sequence' which strictly corresponds to his concept of 'chronicle' explained in the Prologue:

I have brought together and put into order in these pages, as exactly as I can, this chronology and the doings of many peoples (*ea tempora ponens et singularum gentium curiosissimo ordine que gesserant coaptaui*) and have

⁷² FREDEGAR IV 9, p. 8. FRITZE, *Untersuchungen*, pp. 281 and 428 n. 1736. *Contra*: SCHÜTZ, 'Fredegar', p. 56, who believes that 'dogs' do not refer to 'pagans' since "wohl außer Zweifel steht, daß auch Samo christ war, 'but to an insult (**filis canis feminae*), "gemäß dem schon awarisch eingefärbten Milieu." For the metaphor, see BARDZIK, 'The style', p. 18.

⁷³ GEARY, *Before France*, p. 172.

⁷⁴ WALLACE-HADRILL, *Long-Haired Kings*, p. 77, who believes therefore that the chapter about Samo and the Wends is a later insert.

⁷⁵ FREDEGAR IV 81, p. 69.

inserted them in the chronicles (a Greek word meaning in Latin the record of the years [*gesta temporum*]) compiled by these wise men, chronicles that copiously gush like a spring most pure.⁷⁶

The Prologue itself is constructed upon an astute combination of a quotation from Eusebius (St. Jerome's) *Chronicle* with another one from Isidore's *Etymologies*, which provides Fredegar with the basic arguments for expressing his own historiographical concept:

At the end of Gregory's work I have not fallen silent but have continued on my own account with facts and deeds of later times (*temporum gesta*), finding them wherever they were recorded, and relating of the deeds of kings and the war of peoples (*acta regum et bella gentium quae gesserunt*) all that I have read or heard or seen that I could vouch for.⁷⁷

The Eusebian idea that *reges* and *gentes* are agents of secular history is easily recognizable. It is more difficult to explain what exactly does Fredegar mean by *temporum gesta*. At first glance, the "facts and deeds of later times," narrated by his chronicle, are simply *bella gentium*. But *temporum gesta* refer to a synchronous history, to a juxtaposition of 'partial' histories of various *gentes*, which is typically illustrated by Fredegar's surveys of international relations at the beginning of Dagobert's reign and in its middle, at the point where the king alienated himself from Austrasia. Fredegar may thus be seen as the only early medieval historian who has seriously taken Eusebius' concept of *παντοδαμῇ ιστορίᾳ*.⁷⁸ But Fredegar's universal history lacks the teleological force of Eusebius' concept. It is, in fact, only an apparently universal history. Universal history provided Fredegar with the necessary framework in which Frankish supremacy could be explained and emphasized.⁷⁹ The accent, therefore, shifts from *religio* to *gens*.⁸⁰ The latter is the crucial concept of this new, rather hybrid form of universal history. Because history is defined only in secular terms, as the Prologue shows, Fredegar lacks any sacred foundation for his idea of *gens*. To him, just as to many other early medieval historians, such as Cassiodorus or Isidore of Seville, *gens* is

⁷⁶ FREDEGAR, Prologue, p. 2.

⁷⁷ FREDEGAR, Prologue, pp. 2-3.

⁷⁸ FRITZE, Untersuchungen, p. 131.

⁷⁹ KUSTERNIG, 'Einleitung', p. 15.

⁸⁰ For Fredegar's concept of *religio*, see FRITZE, Untersuchungen, pp. 126-127.

simply the agnatic community based on blood relations.⁸¹ There is however a political meaning of the term, as indicated by Fredegar's use of *gens* in contexts where he describes political alliances or conflicts. Duke Radulf concludes treaties of alliances *cum Winidis*,⁸² while Dagobert raises a force in Austrasia to proceed *contra Samonem et Winidis*. Moreover, *gens* is the ultimate source of kings' suzerainty (*dicio*), which explains Fredegar's particular hostility toward Brunhild and her attempts at political centralization.⁸³ *Regnum* is therefore a function of *gens*, the exercise of royal power through *gens*.

In Fredegar's eyes, the Wends are a *gens* primarily in the political sense of the term. Recognizing his *uiletas*,⁸⁴ the Wends made Samo their king.⁸⁵ As *rex Sclauinorum*, Samo's election is described with the same stereotypical terms as other royal elections.⁸⁶ As suggested above, Fredegar prefers 'Wends' and 'Sclavenes' to 'Slavs' when referring to political concepts. I am inclined to believe that this is also true for *Deruanus dux Sorbionum, que ex genere Sclauinorum*, which would further mean that the Sorbes are not a Slavic 'tribe', but a specific social or political category. That Fredegar's multifarious terminology is not an accident is also suggested by the fact that, although the *Wends* made Samo their king, his subjects are *populus regni sui*, not the Wends or the Slavs.⁸⁷ Besides Sorbes, Fredegar may also refer to *marca Vinedorum* or to *dux Walluc*. The only Slavic *regnum*, however, is Samo's. It is the clash between the Frankish and the Wendish *regna*, in other words *bella gentium*, that justifies Fredegar's chapter 48, which is therefore designed to first explain the emergence (i.e. the history) of the *gens*, whose *regnum* caused Dagobert's decline. But, as shown above, both chapter 48 and chapter 68 are parts of larger sections of the chronicle dedicated to synchronous histories of other *gentes*, such as Burgundians, Goths, Lombards, Persians, or Saracens. It follows from this that in Fredegar's eyes, the Wends are agents of secular history, part of *bella gentium et acta regum*. But they are so only because of their military achievements against both Avars and Franks. To claim Samo's *regnum*

⁸¹ Cf. FREDEGAR IV 38, p. 31. Fredegar also uses *natio* in the same sense, although he also has *gentium nationes* (IV 58, p. 49). In the latter case, *gentium* is a *genitivus possessivus*, which means that *natio* is a part of a *gens*. See FRITZE, *Untersuchungen*, p. 134; KLIMA, 'Samo', p. 492, who therefore interprets *Samo natione Francos* not as "a certain Frank named Samo", but as "Samo, an inhabitant of the Frankish kingdom."

⁸² FREDEGAR IV 87, p. 74.

⁸³ KUSTERNIG, 'Einleitung', p. 5.

⁸⁴ For *uiletas* as a typically aristocratic feature, implying both *felicitas* and *uirtus*, see KUNSTMANN, 'Noch einmal', p. 356.

⁸⁵ FREDEGAR IV 48, p. 40. For *gens* as agnatic community with reference to Wends, see *ibid.* ("uxores ex genere Winidorum").

⁸⁶ Authari's election in IV 45, p. 38; the election of a new Persian emperor in IV 64, p. 53.

⁸⁷ FREDEGAR IV 68, p. 56. Dagobert, however, raises his Austrasian armies *contra Samonem et Winidis*, in which case the latter should be interpreted in a political sense.

to be the 'first Slavic state' in history is to simply misunderstand Fredegar's concept of history. *Rex* as a title applied to Slavene chiefs even by Greek sources⁸⁸ does not necessarily indicate the existence of a kingdom.⁸⁹ Samo is not different from any of his 'predecessors', such as Musocius or Perbundos, except that, unlike them, his position was strengthened by the Wends' military achievements and by the weakness of his enemies. In his own words and with his specific, narrow mind-set, Fredegar tells us the same:

It was not so much the Slavic courage of the Wends (*Sclauinorum fortitudo*) that won them this victory over the Austrasians as the demoralization of the latter, who saw themselves hated and regularly despoiled by Dagobert.⁹⁰

As good historians, we may ask ourselves how possibly could Dagobert not have noticed this demoralization before his campaign against Samo. But Fredegar's argument is consistent. As soon as Dagobert confirmed his grants made to Austrasian aristocrats, the Austrasians "bravely defended their frontier *and the Frankish kingdom* against the Wends." By the agency of the latter, the kingdom thus found its necessary balance of power. It would however be a serious mistake to conclude that the Slavs, in Fredegar's eyes, are no more than *ancilla regni*. We may admire with the Wends Samo's *utilitas*, we may even assume that there *was* some Slavic courage involved in the victory at Wogastisburc. In the end, Samo is no more than a haughty pagan and the Wends simply took advantage of the Austrasian *dementacio*. They are in fact an agent of political dissolution, as indicated by their alliance with Radulf, whose victories "turned his head" (*vius superbiae aelatus*) to such an extent that he rated himself King of Thuringia and did all he could to deny Sigebert's overlordship.⁹¹ He behaved in this way, Fredegar argues, as if explaining the moral of the story, "because, as they say, he who likes fighting picks quarrels."⁹² The moral, if any, is therefore that, in Sicharius' words, only rebels and usurpers would live on terms of friendship with 'dogs'.

⁸⁸ THEOPHYLACT SIMOCATTA 6.9.1, p. 170 (ὁπὸ Μουσῶκιον τὸν λεγόμενον ῥῆγα τῇ τῶν βαρβάρων φωνῇ); *Miracula Sancti Demetrii* 4.235–236, pp. 209–210; 4. 231, p. 209; *Strategikon* 11.4.30, p. 123.

⁸⁹ PRITSACK, 'The Slavs', p. 88: "The concept that Samo's activities constituted the 'first Slavic State' should be abandoned." See POHL, *Die Awaren*, p. 261: 'seine (Samo's) Oberherrschaft kann nicht mehr als ein gewisser Vorrang gewesen sein.'

⁹⁰ FREDEGAR IV 68, p. 58 (WALLACE-HADRILL's "Slavic courage of the Wends" is an unfortunate mistranslation, since Fredegar refers only to Slavenes).

⁹¹ FREDEGAR IV 77, p. 64; IV 87, p. 74.

⁹² FREDEGAR IV 77, p. 64.

Fredegar thus evidences the instrumental role of the Slavs in early medieval sources. He was inspired by what might have been a Biblical model in dealing with *gentes*, thus finding a place for the Slavs within their specific concept of history.⁹³ In doing so, he pictured the attitude of the eleventh to twelfth-century chroniclers of expansion. It is on this basis that Helmold of Bosau, Adam of Bremen, and Thietmar of Merseburg would later construct their image of the Wends.

⁹³ Cf. FRITZE, *Untersuchungen*, p. 285, who even went so far as to argue that Fredegar was the first European observer of a "Slavic question."

**FREDEGÁR SZLÁVJAI: KÖZÉPKORI „NEMZET”
VAGY ELBESZÉLŐ STRATÉGIA?**

A szerző Fredegár kora középkori (VII. század közepe táján írott) művét vizsgálja tanulmányában Samo és a vend (szláv) probléma szempontjából. Megállapítása szerint Fredegár krónikáját egy vagy több személy írta, megállapítható egy narratív stratégia megléte. Fredegár tudatosan építi fel művét, így a szláv vonatkozású fejezetek több helyre kerültek, s a külföldi országokra vonatkozó „bevezető” részben találhatók, amelyeket a belső, frank „ügyek” leírása követ. Fredegár az ausztráziai nemesség képviselőjeként elítélte az uralkodó Meroving dinasztiát, s a bomlást Dagobert uralkodása alatt kapcsolatba hozta Samo „szlávjaival”. A szerző szerint Fredegár koncepciójában a hangsúly a „vallásról” (religio) a „népre” (gens) tevődött át. Fredegár tudatosan használja a népelnevezéseket; ha politikai képződményre utal, a vend és szklavin neveket, ha az etnikumot akarja hangsúlyozni territoriális értelemben, a szláv terminushoz folyamodik.

AZ OROSZ ÉVKÖNYVEK NÉHÁNY MAGYAR VONATKOZÁSÁRÓL

Az Orosz Évkönyvek (*Povest' vremennyh let*, rövidítve PVL.)¹ a korai magyar történelem egyik fontos forrása.² Nem véletlen, ha hosszú idő óta áll azok figyelmének középpontjában, akik a magyar–keleti szláv kapcsolatok kezdeteit, tágabb értelemben a IX. századi magyar történelmet kutatják. Az sem véletlen, hogy számos kérdésben egymásnak ellentmondó vélemények fogalmazódtak meg egyes híradásainak értelmezéséről, hiszen maga a szöveg különböző eredetű és korú hagyományok egybeolvasztása után a XII. század elején nyerte el ma ismert formáját.³ A PVL. ugorokra (magyarokra) vonatkozó adatai kétféle forrástípusra mennek vissza. Az egyik csoport híradásai bizánci eredetűek, és György barát krónikájának folytatásán, illetve annak ósláv fordításán alapulnak (ilyen a Simeon bolgár fejedelem elleni, IX. század végi háború, továbbá a 934. és 943. évi, Bizánc elleni hadjárat). A másik adatcsoportnak nincs bizánci előképe. Ezért az ide tartozó híradások minden valószínűség szerint óorosz szóbeli vagy írásos hagyományok átvételének tekinthetők, amelyek a PVL. összeállítása során többszörös átdolgozáson mentek keresztül. Az alábbiakban a PVL. – e második adatcsoportba tartozó – négy, vitát kiváltó helyéhez adunk filológiai elemzésen alapuló új magyarázatot abban a reményben, hogy megállapításaink helytállóaknak bizonyulnak.

1. A PVL. 6390. (azaz 882.) évhez tett híre szerint „hadba indult Oleg, sok harcost víve magával... Amikor Oleg a kijevi hegyek alá érkezett, megtudta, hogy ott Askold és Dir uralkodik. Harcosait ladikokban rejtette el, másokat hátrahagyott, maga

¹ Az Orosz Évkönyvek kiadása: *Повесть временных лет. I. Текст и перевод: Подготовка текста Д. С. Лихачева. Перевод Д. С. Лихачева и В. А. Романова. Москва – Ленинград 1950.* Az alább idézett magyar vonatkozású helyek: 10., 14., 20., 21., 23.

² FERINCZ ISTVÁN: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I.: 2. Szerk. HAJDÚ P. – KRISTÓ GY. – RÓNA-TAS A. Bp. 1976. 208–210.; FONT MÁRTA: Nyesztor-krónika. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szerk. ENGEL PÁL – MAKK FERENC. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL.) 498.; FONT MÁRTA: Az orosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. A honfoglalásról sok szemmel. II. Bp. 1996. 119–129. (további irodalommal).

³ A kérdéskör legfontosabb irodalmát l. az előző jegyzetben említett munkákban.

pedig a gyermek Igort magával víve érkezett hozzájuk. Ugorskoje alá evezett, elrejtette harcosait, és Askoldért és Dirért küldött... És megölték Askoldot és Dirt, és felvitték a hegyre, és eltemették Askoldot a hegyen, amelyet most (*нынѣ*) Ugorskoje-nek neveznek, ahol most (*нынѣ*) Olma udvarháza (*Олѣминъ дворъ*) van. E sír fölé emeltette Olma (*Олѣма*) Szt. Miklós templomát; Dir sírja pedig Szt. Irén temploma mögött van”.⁴ Az itt idézett hír évtizedek óta vita tárgyát képezi a szakirodalomban, hogy vajon Olma nevében kereshető-e a magyarok honfoglalás előtti fejedelmének, Álmosnak a neve, illetve hogy ez a tudósítás utalhat-e a 882 előtti magyar uralomra Kijev felett.⁵ Az egyik álláspontot, amely igenlő választ adott ezekre a kérdésekre, a leghatározottabban George Vernadsky képviselte.⁶ Ugyanakkor számosan voltak, akik fenntartásaikat hangoztatták azzal kapcsolatban, hogy az *Олѣминъ дворъ* Álmoshoz köthető-e.⁷ Ebben az évszázados vitában a PVL. általunk imént idézett bővebb szöveggörnyezet, amelyet általában nem szoktak figyelembe venni az e kérdésre adott válasz mérlegelésénél, voltaképpen perdöntő feleletet ad. Nem volt a teljes szövegre tekintettel pl. Bartha Antal sem, aki az *Олѣминъ дворъ* összetételből – az *-in* képző elhagyása után – következtetett egy *Олѣмъ*, illetve feltételezett *Олѣма* személyre, akiben kazár előkelőt látott.⁸ A teljes szöveggörnyezet szükségtelenné teszi, hogy következtetés útján jussunk egy *Олѣмъ* ~ *Олѣма* személyhez, ugyanis a PVL. egyértelműen tartalmazza: Olma emeltette Szent Miklós templomát. Olma tehát ténylegesen kijevi illetőségű személy volt. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mikor élt, két körülményt kell mérlegelnünk: keresztény voltát, illetve a PVL. idézett helyének *most* időhatározó szavát. Semmi alapunk nincs arra gondolni, hogy Olma keresztény kazár lett volna; ha viszont szlávnak tekintjük, 988 (Nagy Vladimir megkeresztelkedése) előtt aligha építhetett Kijevben templomot. A *most* megjelölés minden bizonnyal a PVL. utolsó szerkesztésének idejére, az 1110-es évekre vonatkozik. Így még azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy Olma a XI/XII. század fordulóján élt. Magunk is osztjuk Erdélyi István véleményét, hogy „Olma orosz bojár volt”.⁹ A fentiek alapján bizonyosra vesszük, hogy Olma sem Álmossal nem azonosítható, sem a IX. század végének (a magyar honfoglalás előtti évtizednek) szereplője nem

⁴ Az Orosz Évkönyvek alább idézett magyar vonatkozású helyeinek magyar fordítása FERINCZ ISTVÁNTÓL: A honfoglalás korának írott forrásai. OLAJOS TERÉZ, H. TÓTH IMRE és ZIMONYI ISTVÁN közreműködésével szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 7. Szeged 1995. 171–176.

⁵ A kérdéskör irodalmát és Anonymusra támaszkodó feldolgozását I. В. П. ШУШАРИН: Русско-венгерские отношения в IX в. In: Международные связи России до XVII в. Москва 1961. 131–180.

⁶ G. VERNADSKY: Lebedia. Studies on the Magyar Background of Kievan Russia. Byzantion 14 (1939) 197–201.; GEORGE VERNADSKY: Kievan Russia. New Haven–London. 1972. 24.

⁷ KRISTÓ GYULA: Kijev a magyar krónikákban. Tiszatáj 36 (1982) 8. szám, 62–63.; BARTHA ANTAL: A magyar nép őstörténete. Bp. 1988. 364–365.

⁸ BARTHA ANTAL: i. m. 365.

⁹ ERDÉLYI ISTVÁN: A magyar honfoglalás és előzményei. Népszerű történelem. Bp. 1986. 49.

lehetett. Az *Olъma* ~ *Алмос* névazonosításnak a történeti tényeken túl komoly nyelvészeti (fonetikai) akadálya is van: egy ómagyar *Almus* antroponimából az óorosz nyelvben soha nem keletkezhetett sem *Olъma* személynév, sem *Olъminъ* birtokjelzős melléknév.

2. A második hely, amelyre kitérünk, a PVL-ben előforduló *Ugorskoje* melléknév. Összesen két alkalommal szerepel a forrásban. Az egyiket fentebb már idéztük, a másik hely magyar fordítása ez: „6406 [898.]. Vonultak az ugrok Kijev mellett a hegyen keresztül, amelyet ma Ugorskoje-nek neveznek”. E két helytől gondosan el kell különíteni egy harmadikat és egy negyediket. Ez utóbbiak egyikében év nélkül „a Kavkaisin hegyek, az Ugornak mondtak” szerepelnek. E helyütt a szláv szöveg többes számban, a *gory* 'hegyek' szó jelzőjeként használja a főnévvel egyeztetett, tehát szintén többes számú ugor (*Ugorъski*) jelzőt. E hely megbízható tárgyi magyarázata még várat magára. A negyedik hely szerint a magyarok „átvergődtek a nagy hegyeken keresztül, amelyeket Ugor hegyeknek neveznek”. E szövegrész a magyar honfoglalás közvetlen előzményére utal, a Kárpátokon való átkelésre, itt tehát az Ugor hegyek megnevezés biztosan a Kárpátokat jelöli. A szláv textusban ez utóbbi két esetben többes szám szerepel (*gory Ugorъskia*). Nos, e két, Ugor hegyeket említő passzustól kell elkülöníteni azt a másik két, fentebb már idézett helyet, ahol az alárendelő összetett mondatok főmondatában egyes számban fordul elő a hegy szó, a mellékmondatban viszont az *Ugorskoje* melléknév szerepel, a szlávul nem értők számára azt a benyomást keltve, mintha a hegy (*gora*) jelzője lenne. A valóságban azonban ez kizárt, mivel a *gora* 'hegy' szó nőnemű, az *Ugorskoje* jelző pedig semleges nemű. Itt tehát csakis arról lehet szó, hogy a Kijev melletti hegyen (amelyet nem hívtak Ugornak!) létezett egy *Ugorskoje*, amely egy semleges nemű főnévből (*selo* 'település') vonódott el. Ismeretes, hogy az orosz helynevek egy része semleges nemű, mert a *selo* 'település' főnévre vonatkozik. Jelentéstapadás útján a jelző megmarad, főnevesül, de településnévként semleges nemű határozott melléknévként ragozzák. Hogy *Ugorskoje* önállóan is értelmes volt, azt azon – fentebb már idézett – hely mutatja, amely szerint Oleg fiával, Igorral „Ugorskoje alá (*podъ*) evezett”. Vagyis *Ugorskoje* magaslaton feküdt, a hegyen. Fel kell tehát adni azt a nézetet, hogy Kijevben Magyar hegy lett volna.¹⁰ Ugor (Magyar) hegynek a PVL. a Kárpátokat és a jelenleg nem értelmezhető Kavkaisin hegyeket tekintette, Kijevben egy hegyen viszont *Ugorskoje*-ről (magyar településről, magyar városnegyedről) szólt. Az *Ugorskoje* elé tett *most* időhatározó azt jelzi, hogy a XII. század elején nevezték Kijev e hegyi részét Magyar-nak. Bizonyosak lehetünk abban, hogy az *Ugorskoje* nem eredhet a 895 előtti évekből vagy évtizedekből. Bartha Antal teljes joggal utalt arra, hogy a magyarok „a városon kívüli vezsákban tanyáztak”,¹¹ azaz nomád táborokban. Ám a

¹⁰ FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Magyar história. Bp. 1975. 214.; FONT MÁRTA: in: KMTL. 424.

¹¹ BARTHA ANTAL: i. m. 365.

vezsának 'sátor' jelentése is van, így – főleg, ha az újabb véleményt figyelembe vesszük, hogy ti. a honfoglalás kori magyarok lovasnomádok voltak¹² – kizártnak kell tartanunk, hogy a nomadizáló magyarság egy Kijev melletti hegyre felköltözött volna nagyszámú lovával egyetemben. Ugorskoje tehát jóval későbbi idők emlékét őrizheti, a XI. századét, amikor Kijev e részén magyar kereskedők telepedtek meg.¹³ Az utóbb Ugorskoje-nak nevezett kijevi elővárost már korábban is kereskedők lakták. Erre utal az az éremlelet, amelyet Askold sírja közelében találtak 1851-ben. A pénzérmék a 746–747, illetve a 905–906 közötti időből származnak.¹⁴ Az Ugorskoje helynevet éppen olyannak kell tekintenünk, mint pl. a középkori Esztergom Örmény vagy a középkori Nagyvárad Olaszi nevű negyedét, ahol a névadó etnikumok (örmények és neolatinok) telepedtek meg. Kijevnek a XI. században tehát volt egy magyarok (magyar kereskedők) által lakott része, amely a Dnyeper folyó partjához közel, a térszínből kiemelkedő magaslaton állott. Ugorskoje elővárosa meg volt erősítve. Abból következtethetünk erre, hogy 1151-ben Izjaslav Mstislavič fejedelem harcosai a klovi kolostortól az Ugor-kapuig, illetve a Dnyeperig terjedő területet szállták meg.¹⁵

3. Amennyire valószínűnek ítéljük fenti két értelmezési javaslatunkat, annyira érezzük magunk is a bizonytalanságot a harmadik és a negyedik szöveghely (még pontosabban: szöveghelyek) magyarozatát illetően. A PVL-nek a magyar honfoglalással összefüggő, számos helyütt szétszórtnan olvasható tudósításaiban ugyanis több rétegű, eltérő eredetű és korú információkat gyaníthatunk, vagy pedig figyelmetlen szerkesztésre következtethetünk. A legszembeötlőbb gondot az okozza, hogy a PVL. a 6406. (azaz a 898.) év alatt szólt a magyarok Kijev melletti vonulásáról és a honfoglalásról, viszont a 6410. (vagyis a 902. év) alatti tudósított a magyarok bekapcsolódásáról a bizánci–bolgár háborúba, amely a magyar honfoglalásnak köztudottan előzménye és nem következménye volt. Bizonyára hibás tehát az a sorrend, amely az okot az okozat után helyezi. Kevésbé szembetűnő, de teljesen egyértelmű szerkesztési (vagy ténybeli) nehézségek is terhelik a PVL. szövegét. Egy év nélküli bejegyzés előbb említi a pečenegeket (besenyőket), majd ezt követően a fekete ugrok Kjev melletti vonulását – már amennyiben ez a magyar honfoglalás közvetlen előzményeire vonatkozik, és időrendi sorrendet jelent –, holott Kijev alatt korábban kellett elhaladniuk a magyaroknak (lévén hogy ők voltak az üldözöttek), majd őrutának a besenyőeknek (azaz az üldözőknek). Mi több, még a Kijev alatti elvonulásról is két ízben olvashatunk forrásunkban.

¹² KRISTÓ GYULA: A honfoglaló magyarok életmódjáról (írott források alapján). Századok 129 (1995) 3–62.

¹³ A. V. SOLOVIEV: Die angebliche ungarische Herrschaft in Kiev im 9. Jahrhundert. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 8 (1960) 123–129.; ERDÉLYI ISTVÁN: i. m. 49.

¹⁴ О. М. РАПОВ: Русская церковь в IX–первой трети XII в. Принятие христианства. Москва 1988. 121.

¹⁵ П. П. ТОЛОЧКО: Древний Киев. Киев 1983. 93.

A szinte reménytelenül összegubancolódott (egymásba csúszott és szétválasztott, valamint rossz helyre illesztett) szövegek eredeti tartalmának, sorrendjének helyreállítása nem lehetséges, hiszen pl. azt sem tudjuk, hogy vajon az alapszöveg minden ponton a teljes igazságot tartalmazta-e, azaz még a más források alapján megállapított történeti valóság sem lehet a szövegrekonstrukció iránytűje, nem beszélve azon információkról, amelyek csak a PVL-ben találhatók. Ilyen jellegű vizsgálódásaink éppen ezért csak bizonyos elemekre és nem a teljes magyar vonatkozású szövegegységekre terjedhetnek ki. Van esély annak feltételezésére, hogy az ugrok Kijev mellett történő vonulásának kétszeri elmondása egyazon eseményre, a magyar honfoglalás közvetlen előzményeire vonatkozik, s csak a hibás szerkesztés következtében kettőződött meg a hír. Elkerülte a kutatók figyelmét az a tény, hogy ha a PVL-ben egy év nélküli feljegyzést és a 6406. (azaz a 898.) évhez tett eseményt egybeolvassuk, kerek mondatot kapunk, amely a következőképpen hangzik: [év nélkül:] „Ezek után jöttek a pečenegek, majd a fekete ugrok vonultak Kijev mellett, aztán pedig Oleg alatt” – [6406. év:] „vonultak az ugrok Kijev mellett a hegyen keresztül, amelyet ma Ugorskoje-nek neveznek”. Ez eredetileg bizonyára egy bejegyzés lehetett, amelyet a krónika valamelyik összeállítója – számunkra ismeretlen okból – két részre bontott, és a szöveg két különböző helyére illesztett be.

4. Talán nem teljesen reménytelen vállalkozás újraértelmezni a PVL. fehér és fekete ugorjai kilétét. A *fekete* ugrok – mint pár sorral fentebb idéztük a szöveghelyet – év nélküli passzusban szerepelnek, néhány sorral ezt megelőzően a PVL. a *fehér* ugrokról szól ekként: „Majd azután fehér ugrok jöttek, és örökölték a slovének földjét. Ezek az ugrok pedig Hérakleios császár idejében tűntek fel, akik haddal támadtak Hozdroj perzsa császárra”. E helyet Hodinka Antal ekként ültette át magyarra: „Majd a fehér ugorok jöttek és ők következtek a slovének földjén. Ezek az ugorok pedig Iraklij császár idejében jelentek meg, a ki haddal támadt Chozdroj perjsi császárra”.¹⁶ Míg Hodinka fordításában csak egyetlen eltérés van az itt közölt (Ferincz Istvántól származó) átültetéstől, Kniezsa István viszont már három ponton is attól *nagyon lényegesen eltérő* fordítást adott: „Majd azután fehér magyarok jöttek, és örökölték a szlávok földjét, *miután elkergették a frankokat, akik azelőtt foglalták el a szlávok földjét*. Ezek a magyarok ugyanis Hérakleiosz császár korában jelentek meg, aki megtámadta Hozdroj perzsa császárt”. Először: szembeötlő, hogy a Kniezsa-fordításban dőlt betűkkel szedett rész a miáltalunk közölt, Ferincz-féle átültetésből hiányzik, de nincs az meg a PVL. mérvadó kiadásában sem. Másodszor: mind Hodinka, mind Kniezsa fordítása szerint Hérakleios császár támadt a perzsa császárra, ám a szöveg *nahodiša* igéjének többes szám 3. személyű alakja bizonyossá teszi, hogy a támadók az ugrok voltak. Harmadszor:

¹⁶ HODINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 33.

a Kniezsa-féle fordítás s nyomában a szöveghez fűzött jegyzet az ugrokat egyértelműen magyaroknak tekinti.¹⁷

A PVL. ezen, utoljára idézett része – úgy tűnik – ismét több rétegű, eltérő eredetű információk (vagy a figyelmetlen szerkesztés) nyomát viseli. Azok a fehér ugrok, akik a szlovének földjét örökölték – a szöveg megelőző sorai szerint – a Duna mentén, a honfoglaló magyarok voltak. Azokon az ugrokon pedig, akik Hérakleios bizánci császár idején (610–641) tűntek fel, és Chosroes perzsa uralkodóval (596–628) hadakoztak, ifj. Horváth János szerint hunok vagy esetleg kazárok,¹⁸ Bartha Antal szerint saragurok (fehér onogurok) érthetők, de nem magyarok. Ezen a ponton Bartha Antal, aki felfigyelt e szövegrész nehezen értelmezhető (interpolált) voltára, a következő – sajnos, elnézésből adódó hibákat magában foglaló – megoldási javaslattal élt: „a *Poveszty* valamelyik szerkesztője, miután elolvasta a 882. év alatt szereplő ugorokról (magyarokról) szóló történetet, meg akarta különböztetni a két ugor említést úgy, hogy önhatalmulag a VII. századi ugorokat *fehér*, a IX. század végi ugorokat pedig *fekete* jelzővel illette”.¹⁹ A tisztánlátás érdekében tehát előbb Bartha szövegéről kell lehántanunk a tévedéseket. Először is: a PVL. 882. év alatti híreiben nem szerepelnek ugrok, csak két ízben is a fentebb már tárgyalt Ugorskoje. Másodszor: a PVL. *fehér* ugrokat kifejezetten a magyar honfoglalással kapcsolatban említett, hiszen ők azok, akik örökölték a szlovének földjét. A következő mondatban pedig ezekre a – *fehér* – ugrokra utalva írta azt, hogy ezek az ugrok (*si...ugri*) tűntek fel Hérakleios idejében. A különbség kicsiny, de nem elhanyagolható.

A PVL. tehát – feltevésünk szerint – a honfoglaló magyarokat nevezte *fehér* ugroknak, s ez értesülései egyik csatornájából származó hír. Máshonnan eredhet az az információ, hogy az ugrok (de nem *fehér* ugrok!) – valószínűleg onogurok – Hérakleios idején tűntek fel, ami megfelel a valóságnak: az onogurok ugyanis Kuvrat vezetésével éppen Hérakleios császár alatt hozták létre rövid életű birodalmukat, Nagy Bulgáriát. Mivel a gondatlan szerkesztés következtében egymás mellé került a 895 körüli fekete ugrok (magyarok) és a 620 körüli ugrok (onogurok) neve, a PVL. szerkesztője – már nem érezve az időbeli különbséget – az utóbbiakat *si...ugri* (ezek az ugrok) fordulattal a honfoglaló magyarokhoz kapcsolta, teljesen alaptalanul, illetve csak annyi alappal, hogy a magyarok *ugor* neve egyezett az onogurok *ugor* nevével. Szöveg szerint tehát a *fehér* ugrok felelnek meg a honfoglaló magyaroknak, akik „örökölték a slovének földjét”, azaz elfoglalták a szlávok Duna menti (kárpát-medencei) területeit. Fentebb viszont már

¹⁷ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1986.³ 126., 184.

¹⁸ IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. In: Székesfehérvár évszázadai. 1. Az államalapítás kora. Szerk. KRALOVÁNSZKY ALÁN. Székesfehérvár 1967. 101.

¹⁹ BARTHA ANTAL: i. m. 366.

idéztük a PVL. azon hírét, hogy a *fekete* ugrok vonultak Kijev mellett, s rámutattunk, hogy ezek szintén honfoglaló magyaroknak tekinthetők. Ezek azok, akik egy későbbi hírben, a 6406. (898.) év alatt megkülönböztető jelző nélkül ugrokként szerepelnek, mint akik vonultak Kijev mellett. Hogy ez a vonulás csak a magyar honfoglalás közvetlen előzménye lehet, azt Oleg idejének (879–912) említése mutatja.

Eszerint tehát a PVL. *fehér* és *fekete* ugorjai egyaránt a honfoglaló magyarokat jelentik. Van-e lehetőség meghatározni azt, hogy kik lehettek a fehér és kik a fekete magyarok? A fehér magyarokról a PVL. nem mondja azt, hogy Kijev mellett vonultak, hanem csak azt, hogy „jöttek” (*pridoša*), „és örökölték a slovének földjét”, a Duna mentén. Vagyis tudott arról, hogy birtokba vették a Kárpát-medencét, végrehajtották a honfoglalást. Ezzel szemben a fekete magyarokról azt közli, hogy „jöttek a pečenegek, majd a fekete ugrok vonultak Kijev mellett”. Vagyis a PVL. a fekete magyarokkal kapcsolatban két olyan információval szolgál, ami hiányzik a fehér magyarokkal kapcsolatban: a besenyők említése, továbbá a Kijev melletti elvonulás s ennek kapcsán Kijev környéki megpihenésük szemléletes leírása („megérkezvén a Dnyeperhez, megállottak sátraikkal, mert úgy vándoroltak, mint most a polovecek”). Ami azt illeti, hogy a besenyők (az üldözők) előbb vannak említve, mint a fekete magyarok (az üldözöttek), vagy szerkesztési hiba, vagy – mint Györffy György vélte – szövegértelmezési kérdés. Szerinte ugyanis e passzus értelme ez: előjöttek (*pridoša*) a besenyők és elmentek (*idoša*) a fekete magyarok, vagyis „nem kronológiai egymásutánról van szó, hanem ok-okozati viszonyról”.²⁰ A lényeg azonban az, hogy besenyőkről csak a fekete magyarok kapcsán esik szó. Ez arra mutat, hogy ők az etelközi magyar szállásterület keleti, a Dnyepertől keletre eső részén éltek, őket érte először a besenyő támadás. Ugyanerre mutat az is, hogy a kijeviek őket láthatták, csakis ők vonulhattak el – a besenyő támadás miatt keletről nyugat felé tartó útjuk során – Kijev mellett. A Dnyepertől nyugatra élőket nyugati vonulásuk során a kijeviek nem vehették szemügyre, róluk csak annyit tudott a hagyomány, hogy (elő-)jöttek (*pridoša*), és hont foglaltak a Duna mentén. A fekete magyarok tehát ezen értelmezés szerint a Dnyepertől keletre éltek, a besenyő támadás első rohamát ők fogták fel. Annak eldöntése azonban, hogy ezeken határvédő népelemek értendők-e (pl. kabarok), vagy pedig éppen azon négy törzs (a Nyék, Kürtgyarmat, Jenő, Keszi) népe, akiket Tóth Sándor László roppant feltételelesen a Dnyepertől keletre helyezett el,²¹ jelenleg túl van azon lehetőség határain, amelyen belül még érdemes a valóság felderítésének reális igényével vizsgálódást folytatni.

²⁰ GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp. 1959. 76.

²¹ TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Az etelközi magyar törzsek szállásterületei. In: Kelet és Nyugat között. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged 1995. 482.

ON SOME HUNGARIAN ASPECTS OF THE RUSSIAN ANNALS

The authors obtained new hypotheses on four points as regards the Hungarian aspects of the Russian Annals: 1. The expression of Olmin dvor (the court of Olm or Olma) cannot be connected with the 9th century Hungarian prince, Álmos, since according to the Russian Annals Olma had the Church of St. Nicholas of Kijev set up, so he probably lived after 988, possibly at the turn of the 11–12th centuries. 2. The adjective Ugorskoje, mentioned as part of Kijev cannot refer to a hill in Kijev, but being separated from the noun selo („settlement”) became a noun and reflects the conditions of the 11th century, when that part of Kijev, formerly inhabited by merchants, Hungarian tradesmen settled down. 3. The double narration of Ugrians passing by Kijev (once as an undated entry, once as a record for 6404, i. e. the year of 898) refer to the same event, the direct antecedents of the Hungarian Conquest. The originally single piece of information was taken apart to two parts by some compiler of the Russian Annals and was inserted in two different passages. 4. Those Ugrians, who according to the Russian Annals appeared at the time of emperor Heraklios, were probably Onogurs, who were different from the White and Black Ugrians participants of the Hungarian Conquest. According to the text the Black Hungarians lived east of the river Dnieper and the first attack of the Pecheneg invasion preceding the Conquest befell them.

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ О ВЕНГРАХ В РУССКИХ ЛЕТОПИСЯХ

Авторы, на основании Повести временных лет, пришли к новым предположениям относительно сообщений летописи о венграх. Эти новые предположения можно изложить в четырех нижеследующих пунктах:

1. Выражение ольмин дворъ (от имени собственного Олм или Олма) нельзя связывать с венгерским князем IX века Алмошем, т.к. Повесть временных лет предполагает, что Олма после 988 года воздвиг в Киеве церковь Св. Николая, однако не исключено, что он жил на стыке XI-XII веков.

2. Упоминаемый как часть Киева топоним *Угорское*, относится не к венгерской горе. Он субстантивировался из словосочетания *Угорское село* и отражает обстоятельства XI столетия, когда в этой части Киева, где и ранее проживали торговцы, поселились венгерские купцы.

3. Двукратное упоминание о прохождении венгров мимо Киева (один раз без даты, а второй раз датированное 6404-м, то есть 898-м годом) касается одного и того же события, непосредственно предшествующего обретению Родины, занятию Карпатского бассейна. Первоначально единую информацию составитель русских летописей разделил на две части и поместил их в разных местах Повести временных лет.

4. Те угры, которые согласно русским летописям появились во время царствования Гераклея, были, вероятно, *оногурами*. Следует отличать от них белых и черных угров, которые в равной мере относились к венграм, обретавшим территорию новой Родины. Согласно тексту черные венгры жили восточнее Днепра и непосредственно перед заселением венграми Карпатского бассейна отразили первое нападение печенегов.

AZ ELSŐ FEJEDELEM: ÁRPÁD VAGY ÁLMOS?

E tanulmány a magyar fejedelmi nemzetség két tagja, Álmos és fia, Árpád életútját, szerepét és tisztségét vizsgálja. Egyes kutatók Álmosban,¹ mások Árpádban² jelölték meg az első fejedelem személyét. Írásom célja, hogy lehetőség szerint állást foglaljak e nehéz kérdésben.

Álmos szerepelt VII. Konstantinos 948–952 között összeállított, *De administrando imperio* címen ismert műve 38. fejezetében, amely korabeli magyar hagyományra épülhetett.³ Ezenkívül Anonymus XIII. század elejére tehető *Gesta Hungarorum*⁴, Kézai Simon XIII. század 80-as éveiből való krónikája⁵, a szintén XIII. századi

¹ Álmos fejedelemségére l. pl. RÓHEIM GÉZA: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. I. A bűvös tükrör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból. Válogatta VEREBÉLYI KINCŐS. Bp. 1984. (továbbiakban: RÓHEIM 1984) 127–252.; DEÉR JÓZSEF: A IX. századi magyar történelem időrendjéhez. Századok 79–80 (1945–1946) (továbbiakban: DEÉR 1945) 13–16.; DÜMMERTH DEZSŐ: Álmos fejedelem mítosza és valósága. Filológiai Közlöny 1971. (továbbiakban: DÜMMERTH 1971) 404–430.; Uő.: Álmos, az áldozat. Bp. 1986. (továbbiakban: DÜMMERTH 1986); KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. (továbbiakban: KRISTÓ 1980) 133–144, 192–194, 217–218.; UHRMAN IVÁN: Az ősmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. Történelmi Szemle 30 (1987–1988) (továbbiakban: UHRMAN 1988) 212–214.

² Árpád fejedelemségére l. pl. PAULER GYULA: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. (továbbiakban: PAULER 1900) 31.; HÓMAN BÁLINT-SZEKŰ GYULA: Magyar történet I. Bp. 1928. (továbbiakban: HÓMAN 1928) 71–72.; MACARTNEY, C. A.: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930. (továbbiakban: MACARTNEY 1930) 178.; CZEGLÉDY KÁROLY: Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához). In: uő.: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1985. (továbbiakban: CZEGLÉDY 1985) 115, 127–128.; TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Az etelközi magyar–besenyő háború. Századok 122 (1988) (továbbiakban: TÓTH 1988) 571–572.; NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített kiadás, közzeteszi BERTA ÁRPÁD. Bp. 1991.² 232–233.

³ MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Bp. 1984. (továbbiakban: ÁMTBF) 44.; l. még KRISTÓ GYULA (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged, 1995. (továbbiakban: HKIF) 124.

⁴ SZENTPÉTERY, E. (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Budapestini 1937–1938. (továbbiakban: SRH) I. 35, 37–52.; HKIF 281, 283–297.

⁵ SRH I. 165.; HKIF 353.

Albericus Trium Fontium munkája⁶, a XIV. századi krónikakompozíció⁷ és a hasonlóképpen a XIV. századból való Zágrábi és Váradai Krónika⁸ is megőrizte Álmos alakját.

Álmos szüleiről, őseiről keveset tudunk, s ezen információk sem tűnnek megbízhatóknak. Apjául a XIV. századi krónikakompozíció Elődöt, míg Anonymus Ügyeket nevezte meg. A genealógiai bizonytalanságot mutatja, hogy Előd Anonymusnál a hét vezér egyike, míg Ügyek a Krónika szerint Álmos nagyapja volt. Álmossal kapcsolatban a krónikakompozíció és Anonymus egyaránt feljegyezte a Turultól való származás mondáját.⁹ Emellett a valóságos apának „utólag az Ügyek (szent) vagy Előd (ős) nevet adták”.¹⁰ Álmos anyja a krónikakompozíció és Anonymus szerint Ónedbilia (Eunedubelianus) „szkítiai” vezér lánya volt, utóbbi Emese néven is említette, ami „anyát” jelenthet.¹¹

Álmos születését illetően Anonymusnál az szerepel, hogy Ügyek és Emese nászára 819-ben került sor Dentümgöyben.¹² A 819-es év mélyen belegyökerezett a történeti kutatásba, s Álmos születését ehhez vagy az ezt követő évek valamelyikéhez kapcsolták. Anonymus adata a kutatók egy részénél annak ellenére nyert hitelt, hogy évszámait nem tekintették megbízhatóknak, de ezt mégis elfogadható becslésnek fogadták el.¹³ Véleményem szerint a 819-es időpont Anonymus találmánya lehet, hiszen nem utal forrásaira, mint a Szkítiából való kijövetel 884-es évével kapcsolatban, amely Regino 889-es évszámának rontott alakja.¹⁴ Ezért a 819-es évszámot nem vehetjük figyelembe Álmos életútjának rekonstruálásánál.

Hasonlóan problematikus Álmos halálának időpontja. Anonymus szerint Álmos bevonult Ungvárra, s itt még életében „vezérré és parancsolóvá tette fiát”, majd a honfoglalás művét már Árpád vitte véghez 903 és 907 között.¹⁵ A XIV. századi krónikakompozícióban azt olvashatjuk, hogy a honfoglaló magyarok előbb Erdélybe

⁶ GOMBOS, F. A.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III.* Budapestini 1938–1939. I. 23.; HKIF 263.

⁷ SRH I. 287.; HKIF 359.

⁸ SRH I. 206.; HKIF 366–367.

⁹ SRH I. 38, 41, 284, 287.; HKIF 284, 287, 357, 359.; Álmos őseire, a Turul-mondára I. GYÖRFFY GYÖRGY: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok.* Bp. 1993. (továbbiakban: GYÖRFFY 1993) 40–47.

¹⁰ KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: *Az Árpád-házi uralkodók.* Bp. 1988. (továbbiakban: KRISTÓ – MAKK 1988) 7–8.

¹¹ SRH I. 38, 284.; HKIF 284, 357.; az etimológiára KRISTÓ – MAKK 1988. 8–9.

¹² SRH I. 38.; HKIF 284.

¹³ L. pl. PAULER 1900. 145. o. 54. jegyzet; KRISTÓ 1980. 39.

¹⁴ Anonymus 884-es évszámára I. SRH I. 41.; a dátum Reginótól való származtatására I. HKIF 288. 1. jegyzet; a 819-es évszámot is Regino egyik, 818. évi bejegyzésére vezette vissza pl. GYÖRFFY 1993. 41.

¹⁵ Az idézetre I. SRH I. 52.; HKIF 297.; a 903-as és 907-es időpontokra vö. SRH I. 53, 106.; HKIF 298, 339.

mentek, s az „első kapitány”, Árpád „apját, Álmost Erdély országban megölték, mindenesetre nem mehetett be Pannóniába.”¹⁶ A korábbi történetírás Regino 889-es évszámát az ún. első besenyő támadás és a Levediából Etelközbe költözés időpontjaként értelmezve a 890-es etelközi, Árpádot élre emelő fejedelemválasztásig számolt Álmossal.¹⁷ Más, jobbára későbbi feltevések Álmos pályáját hosszabbra nyújtották. Az egyik nézet szerint a 893-ra tehető első besenyő háború után mondatták le, de 895-ös erdélyi megöléséig élt.¹⁸ A másik álláspont szerint a 895-ös besenyő támadás elől népével menekülő Álmost az új haza „keleti peremén” áldozták fel.¹⁹

A magyar hagyomány egy része (krónikakompozíció, Anonymus) tehát Álmos életútját a Kárpát-medencébe való bejövetelkor zárta le. Nem ilyen egyértelmű a Zágrábi és a Váradai Krónika tanúbizonysága, amelyek a 888-as évnél említették a honfoglalást és Álmos megválasztását fővezérré.²⁰ Albericus a 893-as évnél azt jegyezte fel, hogy a magyarok Álmos nevű első vezérük idejében jöttek ki Szkítiából és foglalták el új hazájukat.²¹ E kései tudósítások még azt is megengedik, hogy a honfoglalás Álmos vezetésével ment végbe. E híradások azonban nem elégségesek annak bizonyítására, hogy Álmos valóban életben volt akárcsak a honfoglalás kezdetén. Véleményem szerint a honfoglaláshoz időben legközelebbi, Konstantinosnál megőrzött magyar hagyomány tanúbizonyságát kell elfogadnunk: Álmos ugyan még életben lehetett az etelközi fejedelemválasztáskor, de a besenyők etelközi támadása már Árpádot üzte el népével együtt.²²

Álmos 820 körüli születését és 895-ben bekövetkezett halálát feltételezve felmerült a történeti kutatásban, hogy 70 vagy 75 évet élhetett.²³ Ez magas életkornak számít a IX. században, mégis nem ezért, hanem a születési és halálozási időpontok nagyfokú bizonytalansága miatt tartom kétségesnek e hipotézist, s úgy vélem, hogy *alacsonyabb életkort* élt meg az említetteknel.

¹⁶ SRH I. 287.; HKIF 359.

¹⁷ L. pl. PAULER 1900. 31, 145. o. 54. jegyzet; HÓMAN 1928. 66, 70–71.; CZEGLÉDY 1985. 128.; HARMATTA JÁNOS: Lebedia és Atelkuzu. Magyar Nyelv 80 (1984) 430.

¹⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: Legenda és valóság Árpád személye körül. Kortárs 1977/1. sz. (továbbiakban: GYÖRFFY 1977) 108–109.; uő.: In: Magyarország története tíz kötetben, I/1–2. A kezdetektől 1242-ig. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY, szerk. BARTHA ANTAL. Bp. 1986. (továbbiakban: Mtört.) 595, 1630.

¹⁹ Megölésre, rituális gyilkosságra l. VERNADSKY, G.–FERDINANDY, M.: Studien zur ungarischen Frühgeschichte I. Lebedia, II. Álmos. München 1957. (továbbiakban: VERNADSKY–FERDINANDY 1957) 105.; KRISTÓ 1980. 192–194.; KRISTÓ–MAKK 1988. 14.; feláldozásra l. DÜMMERTH 1971. 429.; DÜMMERTH 1986. 127.; rituális áldozatra l. UHRMAN 1988. 213.

²⁰ SRH I. 206.; HKIF 366–367.

²¹ Vö. 6. jegyzet.

²² ÁMTBF 44–45.; HKIF 124–125.

²³ 75 évre l. KRISTÓ 1980. 39, 41, 193.; uő.: Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. Bp. 1996. (továbbiakban: KRISTÓ 1996) 130.; 70 évre l. DÜMMERTH 1971. 427.

Hasonlóképpen vitatott *Álmos rangja és történeti szerepe*. A rendelkezésünkre álló források is megoszlanak e szempontból. Anonymus, a Zágrábi és a Váradi Krónika, s Albericus egyaránt első vezérként (primus dux), fejedelmként említette őt. Anonymus szerint a magyarok kifejezetten a honfoglalás irányítására választottak maguknak fejedelmet, s a vezérek az Álmossal kötött vérszerződés szertartásával pecsételték meg szövetségüket, míg a Zágrábi és a Váradi Krónikában e választás szinte a honfoglalás utáninak tűnik. A másik tradíciót képviselő Kézai Simon és a XIV. századi krónikakompozíció csak Árpád apjaként ismerte Álmost.²⁴ Végezetül Konstantinosnál Álmos vajdaként, azaz törzsfőként szerepel. A bizánci császár története szerint Levedi első vajda a kazár kagán által felajánlott arkhóni, azaz fejedelmi tisztségre a másik vajdát, Álmost vagy annak fiát, Árpádot ajánlotta és a magyarok az utóbbit választották meg.²⁵ A történeti kutatásban két alapvető álláspont fogalmazódott meg. Az egyik szerint Álmos 889-ig vagy 893-ig, az ún. első besenyő támadás feltételezett időpontjáig a törzsszövetség második számú, bírói vagy hadvezéri feladatot ellátó fejedelme, gyulája volt, viszont nagyfejedelmi vagy kündü méltóságot sohasem töltött be.²⁶ A másik nézet szerint Álmos volt Levedit követően²⁷ vagy éppen elsőként a magyar törzsszövetség vagy nomádállam első fejedelme vagy kündüje.²⁸ Álmos tevékenységét érthető módon az utóbbi feltevés fejtette ki részletesebben. Eszerint Levedivel ellentétben Álmos vállalta a kazároktól függő vazallus fejedelemség vezetői tisztségét, miután a 850-es évek elején a Volga-vidékről az első besenyő támadás következményeképpen Etelközbe menekültek a magyarok, s két besenyő támadás között, a 850-es évek második felétől 895-ig volt Álmos szakrális fejedelem, kündü.²⁹ Ezalatt, a 870-es évekre függetlenedett népével az őt kinevező kazár kagántól,³⁰ a keleti szláv törzseket adóztatta és fennhatósága alá vonta,³¹ talán Kijev is uralma alá tartozott,³² s esetleg a kabar törzseket is ő hódoltatta.³³ A 895-ben bekövetkezett besenyő támadás Etelközben találta Álmost,

²⁴ Albericusra I. 6. jegyzet; a Zágrábi és a Váradi Krónikára I. 8. jegyzet; Anonymus vérszerződésére vö. SRH I. 39–40.; HKIF 286–287.; Kézai vö. 5. jegyzet; a krónikakompozícióra I. 7. jegyzet.

²⁵ ÁMTBF 44–45.; HKIF 124.

²⁶ 889-ig volt gyula, vö. 17. jegyzet; 893-ig volt gyula, I. 18. jegyzet.

²⁷ KRISTÓ 1980. 133–142.

²⁸ DEÉR 1945. 13–16.; KRISTÓ 1996. 63–66.; uő.: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995. (továbbiakban: KRISTÓ 1995) 123–124.

²⁹ KRISTÓ 1980. 193.; KRISTÓ–MAKK 1988. 13.

³⁰ KRISTÓ 1980. 142–144.; KRISTÓ–MAKK 1988. 12–13.; KRISTÓ 1996. 73–75.

³¹ KRISTÓ 1980. 144–145.; KRISTÓ 1996. 71–73.

³² Kijev hódolását említi Anonymus, vö. SRH I. 42–46.; HKIF 289–292.; VERNADSKY–FERDINANDY 1957. 26–29.; feltételezen szól erről KRISTÓ 1995. 126.

³³ DÜMMERTH 1971. 413–415.; uő.: Az Árpádok nyomában. Bp. 1977. (továbbiakban: DÜMMERTH 1977) 76–77.

akinek katonasága megkísérelte az ellenállást, de sikertelenül.³⁴ Az Erdélybe menekülő Álmost a magyarok megölték vagy feláldozták.³⁵ Felmerült, hogy „halálának oka a besenyőktől elszenvedett vereség, az etelközi haza elvesztése volt”, de az is közrejátszott, hogy „a besenyő háború táján igencsak közel volt ahhoz, hogy betöltse a talán neki is engedélyezett negyvenéves uralkodási időt.”³⁶

Álmos fent vázolt, feltételezett tevékenysége annak függvénye, hogy valóban fejedelem volt-e vagy sem a IX. század második felében. Deér József három érvet hozott fel Álmos első fejedelemsége mellett: Anonymus és a Zágrábi–Várad Krónikák híradását, valamint a Turul-mondát.³⁷ Dümmerth Dezső Álmos szakrális fejedelemségének bizonyítékként értelmezte születését (Turul-monda) és halálát, valamint Anonymus és a Zágrábi–Várad Krónikák híradásait.³⁸ A legteljesebb módon Kristó Gyula foglalta össze „hat pontban” az Álmos szakrális uralkodói volta mellett tanúskodó forrásokat, érveket. Anonymus, a Zágrábi és a Várad Krónika, s Albericus idézett tudósításai mellett az Álmos név XI. századi, uralkodó családbeli előfordulását, a Turul-mondát (Anonymus, XIV. századi krónikakompozíció), továbbá a krónikakompozíció Álmos megöléséről szóló passzusát említette.³⁹ Összegzése szerint „Konsztantinosz egyedi és egyveretű tudósításával szemben tehát a magyar hagyomány többszörös, többoldalú, egymástól lényegében független hírcsokra áll”.⁴⁰

Kristó Gyula hat pontjával, adatával kapcsolatban a következő észrevételeket tehetjük. E pontok közül három (Anonymus, a Zágrábi és a Várad Krónika, Albericus) csak azt bizonyítja, hogy a XIII. században volt egy olyan tradíció, amely a honfoglalás megindítását (Anonymus), illetve talán lebonyolítását is (a Zágrábi és a Várad Krónika, Albericus) a vélt első fejedelem személyéhez, Álmoshoz kapcsolta. Ugyanakkor a XIII. század 80-as éveiben Kézai Simon, majd a XIV. századi krónikakompozíció már Árpádhoz kötötte a honfoglalást, s ennél fogva az „első kapitányi”, fejedelmi tisztséget. Kristó Gyula véleménye szerint e két forrást nem vehetjük figyelembe, „részt mert késeiek, s ...a korai magyar hagyomány ...tudott Álmos fejedelemségéről, részt pedig azért, mert mindkét forrás a honfoglalás korának hétvezér-listájában említi Árpádot, amikor valóban Árpád volt a fejedelem (hiszen Álmos nem is élt).”⁴¹ Véleményem

³⁴ KRISTÓ 1980. 189.

³⁵ Vö. 19. jegyzet.

³⁶ KRISTÓ 1980. 193–194.; Más csak a besenyőktől elszenvedett vereséget említi okként, vö. DÜMMERTH 1971. 429.

³⁷ DEÉR 1945. 13–15.

³⁸ DÜMMERTH 1971. 405–409.

³⁹ KRISTÓ GYULA: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993. (továbbiakban: KRISTÓ 1993) 16–23.

⁴⁰ KRISTÓ 1993. 27.

⁴¹ KRISTÓ 1993. 25.

szerint ezen ellenérvek nem állják meg helyüket, mert e két, Árpád fejedelemségéről szóló forrás azt tanúsíthatja, hogy az Álmost favorizáló hagyománnyal párhuzamosan létezhetett egy másik, Árpádhoz kapcsolódó tradíció, amelyre e valóban kései híradások visszanyúlhatnak. Igen valószínű, hogy nem a XIII. század végi forrásaink változtattak önkényesen egy korábbi, Álmost fejedelemként említő hagyományon, ennek okát aligha adhatnánk. Úgy vélem, hogy mivel a honfoglalás volt az első ismert esemény a krónikások számára, a XI. század második felétől meginduló krónikás irodalom Álmos és Árpád közül választhatott az első fejedelem személyét illetően, s ezért találkozunk két változattal. Deér József helytállónak tűnő észrevétele szerint „ez a kérdés a magyar hagyományban éppen úgy tisztázatlan volt, nézeteltérésekre és vitákra adott alkalmat, akárcsak Andrásnak, Bélának és Leventének Vazultól, illetőleg Szár Lászlótól való származása.”⁴² Álmos nevének felbukkanása a királyi családban mintegy 175 évvel Álmos feltételezett megölése után (I. Géza fia, Álmos herceg) valóban azt mutathatja, hogy „Árpád apja jelentős személyisége volt a dinasztiaáá emelkedett nemzetségnek”⁴³, s még az sem kizárt, hogy a XI. század második felére tehető ősgesta Álmost fejedelemnek tekintette és hozzá kapcsolta a honfoglalást. Egy ilyen tradíció feltételezése, sőt esetleges megléte sem szolgálhat azonban bizonyítékkal arra, hogy legalább másfél–kétszáz évvel korábban ki viselte a fejedelmi címet.

Kristó Gyula hat érve közül legnyomósabban a Turul-monda és Álmos erdélyi megölése esik latba. Álmos csodás születése és rituális feláldozása egyaránt a kazároktól átvett, s többnyire a kazáriai szakrális fejedelemmel, a kagánnal rokonított kündü tisztség birtokosáról árulkodó bizonyíték lehet.⁴⁴ A Turul-monda kapcsán többen felvetették Álmos dinasztiaalapító volta mellett, hogy fogantatása a mítikus, égi őshöz, a Turulhoz kötődött,⁴⁵ s így Álmos „az az ő, akihez a fejedelemség karizmatikus indoklása kapcsolódott”.⁴⁶ E magyarázat elfogadhatónak tűnik, de utalnom kell arra, hogy mivel Álmos volt az uralkodó nemzetség első ismert tagja, csakis hozzá kapcsolódhatott e totemisztikus monda, függetlenül attól, hogy ténylegesen ő volt-e az első fejedelem vagy más tisztség (gyula) birtokosa volt.⁴⁷ Álmos előkelő származása, sőt vitézsége sem volt elég ahhoz, hogy fejedelem legyen, miként a konstantinosi történet szerint Levedit sem jogosította fel fényes nemzetsége, vitézsége, bölcsessége és első törzsfő (vajdai) pozíciója a fejedelmi méltóság elnyerésére. *Nemesség (előkelő*

⁴² DEÉR 1945. 13.

⁴³ KRISTÓ 1993. 22–23.; I. még KRISTÓ 1980. 141.

⁴⁴ A kagán és a kündü szakrális voltára I. pl. CZEGLÉDY 1985. 210–216.; Álmos születésének és halálának szakrális jellegére I. RÓHEIM 1984. 136–137, 170.; DÜMMERTH 1971. 427.

⁴⁵ FERDINANDY MIHÁLY: *Mi magyarok. Tíz tanulmány a magyar történelemből*. Bp. 1941. (továbbiakban: FERDINANDY 1941) 28–33.; DÜMMERTH 1971. 415–424.; DÜMMERTH 1977. 80–91.; KRISTÓ 1993. 16–18.

⁴⁶ DEÉR 1945. 14.

⁴⁷ A gyula tisztségre a Turul-monda ellenére I. FERDINANDY 1941. 23.

származás) és vitézség az uralkodói alkalmasságot bizonyító szükséges előfeltételek voltak ugyan, de a döntő mozzanat a választás volt, amelyet Anonymus, a Zágrábi és a Váradai Krónika, illetve Konstantinos is említett.⁴⁸ Leginkább Álmos mellett szóló érvnek nem a Turul-mondát tartom, hanem a XIV. századi krónikakompozícióban az Álmos erdélyi megöléséről szóló híradást. Kétségtelen, hogy ez értelmezhető szakrális gyilkosságként is, ami a kazároknál a kagánnak járt ki nagy természeti katasztrófa, vereség vagy a negyvenéves uralkodói terminus lejárta esetén.⁴⁹ Álmos esetleges feláldozását feltételezve sem oszтанám azonban Kristó Gyula véleményét, aki e halál okát egyaránt kereste Álmos közel negyvenéves uralkodási idejében és az etelközi haza elvesztésében, a besenyőktől elszenvedett vereségben. Szerintem csak az etelközi katasztrófa magyarázhatná Álmos feláldozását, a negyvenéves uralkodási terminus pusztá feltételezés, a hipotetikus „első besenyő háború” időpontjától függ.⁵⁰ Bizonytalan azonban, hogy Álmos valóban megérte-e a „második” besenyő háborút, s a honfoglalás kezdetét. A krónikakompozíció Álmos megölésére vonatkozó passzusát a történeti kutatás archaikusnak tekintette,⁵¹ de van olyan nézet is, amely a nyilvánvaló bibliai, Mózes-szel való párhuzam miatt nem tartotta hitelesnek.⁵² Szerintem az Árpádot első kapitányként említő krónikakompozíció a Mózesre való utalással talán azt jelezhetette, hogy Álmos a korábbi hazához tartozott, s e párhuzamnak megfelelően Álmost „megölette” még az új hazába való belépés előtt, s fiával, Árpáddal hódította meg Pannóniát.

Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy az Álmos fejedelemsége mellett szóló öt forrásadat túlságosan is kései, XIII–XIV. századi (még ha esetenként a XI. század második felére visszavezethető krónikás hagyományt is tükrözhet), s a névtani érv sem támasztja alá egyértelműen ezt a feltevést.

Mielőtt azonban válaszolnánk arra a kérdésre, hogy Álmos fejedelme volt-e a magyar törzsszövetségnek, s milyen tevékenységet fejthetett ki, meg kell vizsgálnunk az Árpád fejedelemsége mellett szóló érveket. Árpádot valamennyi forrásunk Álmos fiaként említette, anyjának neve nem maradt fenn.⁵³ Születésének idejét egyetlen forrás sem

⁴⁸ A nemesség és vitézség toposzaival kapcsolatban a nomád uralomfelfogást említette DEÉR 1945. 15–16.; egybetartozó attributumokként említette CZEGLÉDY 1985. 273.; az első a kündühöz, a másodikat a gyulához kapcsolta GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959. (továbbiakban: GYÖRFFY 1959) 81.; GYÖRFFY 1993. 221.

⁴⁹ A kagán megölésére az idevágó forrásokkal és irodalommal együtt I. TÓTH 1988. 572–573.

⁵⁰ Az „első” besenyő háború feltételezett időpontjaira szakirodalommal együtt (750 k., 850, 889, 893) vö. TÓTH 1988. 544–547.

⁵¹ L. pl. GYÖRFFY 1993. 93.; KRISTÓ 1980. 192–193.

⁵² VÉKONY GÁBOR: Egy kazár felirat a Kárpát-medencében. Életünk 24 (1987) 4. sz. 383.

⁵³ SRH I. 41, 165, 206, 285, 287.; HKIF 287, 353, 359, 367.

tartotta fenn, halálát Anonymus a 907-es évre tette, amikor szerinte lezárult a honfoglalás.⁵⁴ A történeti kutatás Álmos születésének anonymusi adata, Árpád 895 körüli al-dunai szereplése és a konstantinói genealógiai listán felsorolt utódai alapján 840–855 közé helyezte Árpád születését.⁵⁵ Halálát illetően általában elfogadták az anonymusi időpontot, de felmerült az is, hogy talán 899–900 körül már elhunyt.⁵⁶ Árpád tisztségével kapcsolatban a régebbi történetírás úgy foglalt állást, hogy a 889-re tett ún. első besenyő támadás után, 889–890-ben választották fejedelemmé, amely tisztséget 907-es haláláig töltötte be.⁵⁷ Újabban felmerült, hogy 893-ban váltotta fel apját, a lemondott Álmost a gyulai tisztségben és csak Kurszán kündü 904-es halála után lett nagyfejedelem 907-ben bekövetkezett haláláig.⁵⁸ Egy másik feltevés szerint Álmos 895. évi feláldozása után jutott a kündü tisztség fia, Árpád birtokába, s ezt a tisztséget viselte 900 körülre tehető haláláig.⁵⁹ A történeti kutatás kivétel nélkül hangsúlyozta Árpád szerepét a honfoglalásban.

Árpád fejedelemsége mellett négy forrás tanúskodik. Kézai és a XIV. századi krónikakompozíció Árpádot első kapitányként említő híradásaira már utaltam. E két forrás arról tesz tanúbizonyságot, hogy lehetett egy olyan korábbi tradíció is, amely Árpádot tekintette az első, a magyarokat új hazába vezető fejedelemnek, s Álmost csak Árpád apjaként tartotta számon. Harmadik érvünk, a konstantinói híradás ugyan látszólag valóban „egyveretű”, s egy forrásként esik latba, de maga is több részhíradást tartalmaz Árpád fejedelemségét illetően. A bizánci császár egyfelől azt közölte, hogy a magyarok Levedi „lemondása” után a „tekintélyes, bölcs, megfontolt és vitéz” Árpádot választották meg fejedelemnek kazár szokás szerint pajzsraemeléssel, másfelől munkája több helyén is hangsúlyozta, hogy az Árpádtól leszármazók lehetnek fejedelmek, s ennek megfelelően a genealógiai listát is éppen vele, Árpáddal, „Turkia nagy (régii – T. S. L.) fejedelmével” kezdte.⁶⁰ Azt is említette, hogy a besenyők a magyarokat „fejedelmükkel, Árpáddal együtt” üzték el.⁶¹ Mindezek alapján meglehetősen egyértelmű, hogy a X. század közepi magyar hagyomány, amelyet elsősorban a Konstantinápolyba 948 körül

⁵⁴ SRH I. 106.; HKIF 339.

⁵⁵ 840 körüli születésére MACARTNEY 1930. 109–110.; 840-es évek közepére KRISTÓ 1980. 39.; KRISTÓ–MAKK 1988. 16.; 855-re I. GYÖRFFY 1977. 105.

⁵⁶ 907-es halálára I. pl. GYÖRFFY 1977. 112.; 900 körüli halálát tételezte fel Anonymus belső kronológiája alapján KRISTÓ 1980. 354–355., 445.; 907 utánra I. GYÖRFFY 1959. 84. o. 61. jegyzet.

⁵⁷ Vö. 17. jegyzet.

⁵⁸ Vö. 18. jegyzet.

⁵⁹ KRISTÓ 1980. 354.; KRISTÓ–MAKK 1988. 20.

⁶⁰ ÁMTBF 44–45, 47, 48–49.; HKIF 124–125, 128, 130–131.; Árpád nagy fejedelmi címére I. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Árpád megasz arkhóni címéhez. Magyar Nyelv 86 (1990) 228–230.

⁶¹ ÁMTBF 45.; HKIF 125.; az „Árpáddal együtt” kitétel kiemelésére I. TÓTH 1988. 571–572, 574.; Álmosra értelmezi KRISTÓ 1993. 38–39.; Árpád gyula voltának egyik bizonyítékát látta benne újabban GYÖRFFY GYÖRGY: Válasz. Magyar Tudomány 1993/6. sz. 728.

ellátogató magyar vezérek, Árpád dédunokája, Termacsu (Termecsü⁶²), Bulcsú karkhasz és a gyula közvetítettek Konstantinos császár számára, Árpádot tudta a kazár kagán által felajánlott és elfogadott vazallusi fejedelmi méltóság, vélhetően a kündü rang birtokosának.⁶³ Van olyan álláspont, amely Konstantinos informátorainak tévedését, a mondai néphagyomány eltolódását tételezi fel, s úgy véli, hogy az „Árpád utáni nemzedék – köztük Termács és Bulcsu – előtt nyilván oly monumentálissá nőtt a honfoglaló emléke, hogy mindent, így nemcsak a honfoglalást, hanem a fejedelemség megszervezését is neki tulajdonították”.⁶⁴ Más nézet szerint Konstantinos értette félre informátorait, nem a fejedelmválasztás idejében, hanem később, a honfoglalás idején lett Álmos „versenytársa” fia, Árpád.⁶⁵ Elterjedt feltevés szerint nem tévedéssel, hanem az informátoroktól eredő tudatos torzítással számolhatunk. Györffy György szerint az egész 38. fejezet Árpád leszármazotta, „Tormás megtévesztő előadása, azzal a célzattal, hogy leplezze Árpád hatalomrajutásának körülményeit, azt, hogy a főfejedelemség jogosan a kündü utódait illelné meg”, ezért többek között elhallgatta Levedi kündü utódát, Kurszán kündüt is. Célja ezzel a bizánci „császári elismertetés” volt, az Árpád leszármazottak egyeduralmának túlzott hangsúlyozásával eloszlatni a bizánciak kétségeit, továbbá az uralkodó fejedelem, Fajsz el akarta érni „azt az uralkodói státust, amivel a bolgár uralkodók már rendelkeztek”, s egy bizánci hercegnővel való házasságot.⁶⁶ Más vélemény szerint Álmos rituális megölésének kellemetlen, kínos tényét hallgatta el Termacsu,⁶⁷ illetve „azért kellett Termacsunak letagadnia Álmos fejedelemségét, hogy ily módon hárítsa el és tegye Bizáncban illegitimé – a múltra és jelenre vonatkozóan egyaránt – mindazon rokonok hatalmi ambícióit, akik nem közvetlenül Árpádtól, hanem Álmos fiától származtak le.”⁶⁸ Dümmerth Dezső szerint a 38. fejezet egészére jellemző torzítás nem Termacsu, hanem az általa kabarnak vélt Bulcsú számlájára írandó, aki „szerette volna eltüntetni Álmos múltját, azt, hogy Álmos hódította meg a kabarok népét, kisebbiteni akarta Álmos jelentőségét”, ezért alkalmatlannak tüntette fel a fejedelemségre.⁶⁹ Sajátságosnak vélem a következtetést, hogy a bizánci császárt igyekeztek volna a magyar vezérek megtéveszteni, s elhallgatni Kurszán vagy Álmos nemzetségének jogait. VII. Konstantinos ugyan philosz címmel ruházta fel Termacsut,

⁶² A Termecsü olvasatra I. RÓNA-TAS ANDRÁS: Hogyan hívták Árpád dédunokáját? In: Kelet és Nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged, 1995. 417–430.

⁶³ Árpád kündüre a vonatkozó szakirodalommal, I. TÓTH 1988. 573–574.

⁶⁴ DEÉR 1945. 13–14.

⁶⁵ UHRMAN 1988. 214.

⁶⁶ GYÖRFFY 1959. 158–159.; GYÖRFFY 1993. 223.

⁶⁷ KRISTÓ 1980. 141–142.

⁶⁸ KRISTÓ 1993. 29–30.

⁶⁹ DÜMMERTH 1977. 77–78.; I. még DÜMMERTH 1971. 411–415.

patrikioszi méltósággal Bulcsút és a gyulát,⁷⁰ mégsem volt lehetősége a magyar törzsszövetség esetleges hatalmi harcaiba való beavatkozásra, s az Árpád-nemzetség legitimálására. Nem kizárt ugyanakkor, hogy 948 táján Termacsu és Bulcsú kb. 50–100 év távlatából tévedhettek, illetőleg a törzsszövetségben élő hagyomány valamelyest torzulhatott. Mindezek ellenére nincs elégséges alapunk e legrégebbi magyar hagyomány megkérdőjelezésére, mivel a XI. század második feléből való ősgesta (amire visszanyúlhatnak későbbi forrásaink) feltehetően sokkal kevesebb információt és sokkal több tévedést tartalmazhatott.

Negyedik érvként egy 960 körüli forrás, Georgius Monachus Continuatus híradása szolgál. Eszerint VI. (Bölcs) Leó császár követe Nikétász Szklérosz 894-re vagy 895-re tehető időpontban az Al-Dunánál találkozott és szövetséget kötött a bolgárok elleni hadjáratra a magyarok „fejeivel, Árpáddal és Kuszánnal”.⁷¹ Árpád 894–895-ben biztosan élt, s vezető szerepet tölthetett be. Az egyik hipotézis szerint Árpád gyulaként szerepelt a szövetségkötésnél.⁷² A másik feltevés szerint Árpád a visszavonultságban élő Álmos kündü fiaként vett részt Kurszán (Kuszán) gyulával vagy karkhasszal együtt a tárgyalásban.⁷³ Véleményem szerint a Kuszán előtt szereplő Árpádot a muszlim forrásokban a gyula előtt említett kündü tisztség viselőjének tekinthetjük.⁷⁴ Árpád szerepeltetéséből ugyanakkor nem következik, hogy a háttérben fel kellene tételeznünk szakrális fejedelemként apját is. Az sem tűnik meggyőző ellenérvnek, hogy a „seregek élén... a trón örököse... haladt, együtt a hódolt népek vezéreivel”, ezért Árpád apját képviselve vett részt a bizánci követtel való megbeszélésen.⁷⁵ Árpád ekkor nem sereg élén haladt, hanem Kuszánnal együtt a magyar szállásterület határain belül maradv tárgyalta a bizánci követtel. Míg a hadvezéri, seregvezetői tevékenység nem fér össze a szakrális fejedelmi tisztséggel, a diplomáciai érintkezés beleférhet e szerepkörbe.⁷⁶ Egészében véve Georgius Monachus Continuatus tudósítása alátámasztani látszik Konstantinos híradását. A két közel egykorú 10. századi kútfőből az rajzolódik ki, hogy a 895 körüli etelközi vészt megelőző időszakban Árpádot választották meg a magyarok

⁷⁰ Vö. pl. MORAVCSIK GYULA: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 45.

⁷¹ ÁMTBF 59.; HKIF 147.

⁷² GYÖRFFY 1977. 108–109.; uő., Mtört. 588–589.

⁷³ Kurszán gyulára l. KRISTÓ 1980. 176.; Kurszán karkhaszra l. DÜMMERTH 1977. 102. – Mindkét kutató a szakrális uralkodó fiaként említi Árpádot.

⁷⁴ A muszlim források kündü–gyula sorrendjére l. HKIF 32–33, 35.; az Árpád–Kuszán sorrendiség hierarchikus értelmezésére l. pl. KRISTÓ 1980. 226.; KRISTÓ 1993. 35–36.; más magyarázat szerint kisebb hatalmú volt a kündü, s a gyulán keresztül vezetett az út a kündühöz, vö. GYÖRFFY 1977. 110.

⁷⁵ DÜMMERTH 1986. 25.

⁷⁶ Vö. GYÖRFFY 1993. 222.

fejedelemmé, Kuszánnal (vagy Kusállal⁷⁷) együtt ő kötött szövetséget a bizánciakkal a Bulgária elleni hadjáratra, s őt úzték el a besenyők népével együtt az etelközi hazából.

Az Álmos fejedelemségének igazolására szolgáló hat érvel szemben csak négy érvel (forrást) lehet felsorakoztatni Árpád fejedelemsége mellett, mégis, úgy gondolom, hogy az utóbbiak felé billen a mérleg, mert két 950–960 körül lejegyzett tudósítást is tartalmaznak. Mindezek alapján úgy vélem, hogy Álmos Levedihez hasonlóan nem viselt még törzsszövetségi méltóságot,⁷⁸ hanem *a hierarchia második helyen álló törzsfője volt, aki a IX. század második felének egy részében (kb. 850–870/880 között) tevékenykedhetett, s megalapozta törzse élrekerülését. A részben kazár szövetségben folyó, részben önálló kalandozó akciókban, a keleti szlávok hódoltatásában Álmos részt vehetett, a kabarok alávetését és Kijev meghódítását azonban nem tartom valószínűnek. Fia, Árpád lett a törzsszövetség első fejedelme, kündüje, aki a IX. század utolsó egy-két évtizedében és talán a X. század első évtizedében tölthette be e tisztséget, s elsősorban a bolgárok elleni háború, az etelközi vész és a honfoglalás fűződött a nevéhez.*

⁷⁷ A Kusál névalakra mint helyes formára I. KRISTÓ 1993. 83–93.

⁷⁸ Levedi első vajda voltára I. DEÉR 1945. 4–5.; újabban KRISTÓ 1995. 123.

THE FIRST PRINCE: ÁRPÁD OR ÁLMOS?

It has been a debated issue, whether Álmos or his son, Árpád had been the first prince of the Hungarian tribal federation. According to a hypothesis Álmos (cca. 820–895?) was the first sacral ruler (küdü) of the Hungarians and he ruled over them for forty years (cca. 855–895). Five data or sources (the Turul legend connected with Álmos' birth, his assassination, Anonymus, the Zagreb–Várad Chronicles, Albericus) and an onomastic argument (the appearance of his name in the Arpadian-dynasty) seem to testify the principality of Álmos. The author of the study contradicts this theory, since the sources are belated (XIII–XIV. century), even if some of the them may be traced back to the XIth century.

Árpád (cca. 850–900/907?) has been considered by other scholars to be the first prince of the Hungarians. The author agrees with this opinion, which can be based on the testimony of four sources. The chronicle of Simon of Keza and the fourteenth century chronicle composition are late and therefore not authentic sources, but Constantine VII's work (DAI, written about 948–952), preserving the earliest Hungarian tradition and the chronicle of Georgius Monachus Continuatus (cca. 960) can be regarded as proofs for the principality of Árpád. So Árpád was the first elected prince, who allied with the Byzantines against Bulgaria (894–895) and was expelled by the Pechenegs from Etelköz. His name is rightly connected with the Hungarian Conquest of the Carpathian Basin (cca. 895–900). Álmos was probably just a tribal chief, second in rank after Levedi in the Hungarian tribal federation.

SPANYOLORSZÁGI FORRÁSOK A KALANDOZÓ MAGYAROK 942. ÉVI HADJÁRATÁRÓL

Az utóbbi években jelentős számban kerültek elő a honfoglalás korabeli magyarokra vonatkozó források, amelyek között a magyarok 942. évi spanyolországi hadjáratáról hírt adó arab forrás is szerepel.¹ Ennek révén a magyar hadjárat jól ismert a kutatók előtt.² Czeglédy Károly külön tanulmányt szentelt a kérdés elemzésére.³ Czeglédy ebben az írásában P. Chalmeta cikkére utalt, amiben Chalmeta hivatkozott Millás Vallicrosa tanulmányára, amely két latin forrásra vonatkozó adatot tartalmaz a 942. évi magyar kalandozásról.⁴ A többszörös hivatkozás elkerülése végett célszerű Czeglédy Károly tanulmányának azt a néhány sorát idézni, amelyek a latin forrásokra való utalásokat tartalmazzák. „A 942. évi magyar támadással kapcsolatban P. Chalmeta utal J. M^a. Millás Vallicrosa egy cikkére (*Sobre las invasiones húngaras en la Cataluña condal: Homenaje a Johannes Vincke. Madrid, 1962/3. I, 71–80*). Ebben a cikkben két, latin nyelvű, egyházi forrásról is szó van, amelyek szintén említést tesznek a „nefandi Unqul”-ról. A magyarok itt feltűnő Unquli nevéhez hozzáfűzhetjük, hogy az más spanyolországi forrásokból is ismert, így a spanyol zsidó, Ibrahīm ibn Ja’qūb

¹ Az utóbbi években előkerült forrásokra vonatkozóan, amelyek a korai magyar történelemhez kapcsolódnak bővebben ld.: MAKK FERENC: Külföldi források és a korai magyar történelem (X–XII. század). Acta Historica, Tomus CII., Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Szeged, 1995. 25–41.

² Ibn Hajján műve és annak a magyarokról szóló része több kiadásban is megjelent. Ld.: A mérvadó szövegkiadás: P. CHALMETA–F. CORRIENTE–M. SUBH: Ibn Hayyan, Al-Muqtabas. Madrid, 1979. V. A magyarokra vonatkozó részeket tartalmazó fordítások: Ibn Hajján. Ford.: ELTER ISTVÁN. A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: KRISTÓ GYULA, Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. kötet. Szeged, 1995. 61–66.; ELTER ISTVÁN: A magyar kalandozáskor arab forrásai. A honfoglalásról sok szemmel. Főszerkesztő: GYÖRFFY GYÖRGY. 1995. II. kötet. A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk.: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ, Bp. 1996. 173–180.

³ CZEGLÉDY KÁROLY: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. Magyar őstörténeti tanulmányok, Budapest, 1985. (továbbiakban: CZEGLÉDY 1985.) 129–138. CZEGLÉDY KÁROLY tanulmánya először a Magyar Nyelvben jelent meg. CZEGLÉDY KÁROLY: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. Magyar Nyelv (75) 1979. 273–282.

⁴ Ezúton is köszönetemet fejezem ki ZIMONYI ISTVÁNNAK, aki a forrásokat figyelmembe ajánlotta, és ANDERLE ÁDÁMNAK, aki a forrásokat és a vonatkozó spanyol szakirodalmat számomra hozzáférhetővé tette.

útijelentéséből, közelebbről annak későbbi kivonatolóknál fennmaradt töredékéből is kimutatható. Mindenesetre Ibrahîmtól idézi az *unqulîja* formát a XI. századi mór *al-Bakri* (...).⁵ Czeglédy Károly tanulmánya, amely Ibn Hajján művének a magyarokra vonatkozó részére hívta fel a figyelmet, nem közölt több információt a latin forrásokról.⁶

Millás Vallicrosa ezt a két spanyolországi latin forrást elemezte és azt vizsgálta, hogy a X. század első felében kik pusztították el a Pireneusok déli lejtőin lévő egyházakat, amelyek a barcelonai örgrófság vidékén Gerunda⁷ kerületben voltak. Az egyik a Szent Istvánnak szentelt kolostor, a mai Bañolas település közelében, a másik a Szent Columbának szentelt egyház a körzet déli részén található. A templomot és a kolostort pogányok gyújtották fel, illetve rombolták le, de később mindkettőt újjáépítették és a felszentelés eseményéről fennmaradt egy-egy forrás, ezeket a múlt században közzétették. A bañolasi monostor egyházának felszenteléséről szóló forrást az *Acta dedicationis Ecclesiae monasterii Sancti Stephani Balneolensis* tartalmazza.⁸ A Szent Columba egyház felszenteléséről tudósító írás az *Acta consecrationis ecclesiae S. Columbae in pago Gerundensi anno DCCCCL* című actában olvasható.⁹

A forrásokból kiderül, hogy a Gerunda kerületben lévő Szent Columba egyházát 950-ben szentelték fel, a bañolasi monostor egyházát pedig 957-ben. A tudósítások megemlítik azt is, hogy miért kellett újjáépíteni és felszentelni a templomokat. A bañolasi monostor egyházának felszentelési actája rövid bevezetésében leírja az újjáépítést megelőző elhatározást és összefogást, amely a templom újjáépítésére szerveződött, tartalmazza azok nevét, akik adományukkal vagy közreműködésükkel segítettek az egyház felújítását, felsorolja a birtokadományokat, és a dátummal zárul. Lényegében ezzel megegyezik a gerundai Szt. Columba egyházának *consecratio*járól szóló acta szerkezete. A magyar történet szempontjából érdekes részlet az, ahol a bañolasi egyház építését részletezi az író, és egy közbevetéssel utal a pogányokra, akik miatt újjá kellett építeni a templomot, (...) „minthogy egykor felgyújtották a legszörnyűbb pogányok” (...).¹⁰ Az előbbihez hasonlóan a felszentelés és az építkezés leírása közben elejtett megjegyzés utal a Szt. Columba egyház pusztulására is, (...) „ami a régi

⁵ CZEGLÉDY 1985. 134–135.

⁶ MILLÁS VALLICROSA tanulmányának pontos adatai a következők: *Sobre las incursiones húngaras en la Cataluña Condal*. Por JOSÉ M^A. MILLÁS VALLICROSA, Homenaje a JOHANNES VINCKE. Madrid, 1962–63. vol. I. 73–80. (továbbiakban: M. VALLICROSA 1962/63).

⁷ A régi Gerunda *pagus* vagy kerület a mai Gerona körzet területével azonos, és Spanyolország észak-keleti részén Franciaországgal határos.

⁸ FR. ANTOLIN-MERINO y ER. JOZÉ DE LA CANAL: *España sagrada*. Tomo XLIII. Tratado LXXXI. de la Santa Iglesia de Gerona Madrid, 1819., XX. *Acta dedicationis ecclesiae monasterii Sancti Stephani Balneolensis*. 406–409. (továbbiakban *Acta dedicationis*).

⁹ DON JAIME VILLANUEVA: *A las iglesias de España*. Tomo XIII. Madrid, 1850. XV. *Acta consecrationis ecclesiae S. Columbae in pago Gerundensi anno DCCCCL*. 245–247. (továbbiakban *Acta consecrationis*).

¹⁰ (...) *quia olim combustus fuerat a nefandissimis paganis* (...). *Acta dedicationis* 407.

időkben épült és a szörnyű pogányok lerombolták, akiket magyaroknak neveznek” (...).¹¹ A két forrás közül csak az utóbbi nevezte nevükön a pogányokat (*quae (!) dicunt Ungulis*) és ezen a ponton kapcsolódik a spanyolországi nem latin nyelvű forráshoz, amely kevés eltéréssel szintén alkalmazza a magyarokra az *Unqulīja* elnevezést.¹² Ez a különbség abban keresendő, hogy a latin forrás g-t tartalmaz (Ungulis), viszont ettől eltérően a nem latin forrásban q-val (Unqulīja) jelzi a magyarok nevét.¹³

Millás Vallicrosa cikkében¹⁴ hivatkozott arra a régebbi feltételezésre, amely szerint a *nefandi pagani* az arabokra utalt, és az *Unguli* az *Agareni* rossz olvasatából és átírásából alakult volna ki,¹⁵ de ő maga ezt az eléggé bizonytalan elképzelést elvetette, és az *Unguli* szót a magyarokra vonatkoztatta.¹⁶ Vallicrosa szerint azért sem lehettek arabok a két forrásban szereplő pogányok, mert a X. század közepén békés időszak köszöntött be az Ibér-félsziget muzulmán és keresztény államainak viszonyában, továbbá a támadók a *strata Romana*-tól¹⁷ távolabb lévő kisebb Szent Columba egyházát és annak környékét is támadták, nemcsak Bañolast, tehát ez egy nagyobb méretű akció lehetett, ami Barcelona távolabbi területeire is kiterjedhetett. Egy jelentősebb méretű arab támadásról pedig a mór vagy keresztény történetírók bizonyosan beszámoltak volna, ahogyan az más esetben történt.¹⁸ Millás Vallicrosa azon elképzelését, amely szerint a már említett latin forrásban szereplő „Unguli” a magyarokra vonatkozott, támogatja az a forrás, amelyre Czegléd Károly tanulmányában hivatkozott, és amely szerint az „Unqulīja” a magyarok neve volt.¹⁹

Millás Vallicrosa számára Gina Fasoli tudományos eredményei²⁰ további érveket szolgáltatnak arra vonatkozóan, hogy a két barcelonai egyház elpusztításának

¹¹ (...) *quae ab antiquis temporibus fuit edificata et a nefandis paganis fuit destructa, quae (!) dicunt Ungulis, (...)*. Acta consecrationis 246.

¹² Vö.: CZEGLÉDY 1985. 134–135.

¹³ Uo. 134–135.

¹⁴ M. VALLICROSA 1962/63. 73–80.

¹⁵ A Szent Columba egyházának felszenteléséről szóló forrás egy XII. századi átiratban maradt fenn.

¹⁶ Így például P. VILLANNUEVA vallotta azt, hogy a *nefandi pagani* az arabokra vonatkozott, és az *Unguli* vagy *Uguli* alatt is az arabokat kell érteni, mert az *Agareni* – amely az arabok egyik helyi elnevezése volt a X. században – állt az eredeti szövegben, és ezt rosszul olvasták és írták *Ungulis*-ra. Ennek az lett volna a magyarázata, hogy a nyitott vizigót „A” hangot „U”-nak értették és az így kapott szót még rosszul is írták volna le. M. VALLICROSA 1962/63. 75.

¹⁷ A *strata Romana* a római korból származó út volt, amelynek nyomvonalán haladt a főút. M. VALLICROSA 1962/63. 75.

¹⁸ Uo. 73–75.

¹⁹ Vö.: CZEGLÉDY 1985. 134–135.

²⁰ GINA FASOLI: Points de vue sur les incursions hongroises en Europe au Xe. siècle. Cahiers de Civilisation médiévale, vol. II. 1959. 17–36.

nem az arabok támadása, hanem a kalandozó magyarok betörése volt az oka. A támadás időpontja bizonytalan, ugyanis a két templom consecratiojáról fennmaradt forrás csak a felszentelés idejét határozta meg, de a pusztulás dátumát nem említette. Millás Vallicrosa a magyar támadást a 924. évi magyar kalandozáshoz kötötte, amikor Észak-Itálián keresztül a mai Dél-Franciaország területére, Septimaniába is eljutott a kalandozó magyar csapat, és véleménye szerint ennek a csapatnak egy egysége a Pireneusokon átkelve a hegyvidék déli lejtőinek településeit pusztította. Ennek a támadásnak esett áldozatul a barcelonai örgrófság területén lévő két spanyol templom. A támadás egyik időpontja tehát 924-re tehető, amikor a magyarok valóban jelentős erővel pusztították Septimaniát és ennek a hadjáratnak egy ága átnyúlhatott a Pireneusokon.²¹ Vajay Szabolcs véleménye szerint a 924. évi magyar hadjárat eljutott a Pireneusokig, Millás Vallicrosa pedig azt állította, hogy egy csapat át is kelt a hegyeken.²²

Az elmúlt évek történeti kutatásainak eredményeként előkerült Ibn Hajján műve, és ezzel új megvilágításba kerül az említett templomok pusztulásának időpontjában lévő kronológiai probléma. A Liudprand által is leírt magyar támadás bizonyosan átlépte a Pireneusokat²³ és feltehetően jelentős erővel. Ez magyarázatot ad Millás Vallicrosa azon kérdésére, hogy miért támadták meg a behatolók az utaktól távoli Szent Columba völgyének templomát. Egyébként nemcsak ezt a templomot és települést pusztították a magyarok, hanem a már említett Bañolas kolostorának templomát is, sőt egész Gerunda körzetet, aminek elpusztítása után a félsziget belső területei felé indultak.

Gerunda körzet pusztulásáról beszámolt Berenguer Guifred, Gerunda püspöke az augsburgi Szent Udalric kolostor apátjának, egy 1087-ben írt levelében. Az apát Szent Nárcisz kultuszáról kért tájékoztatást Gerunda püspökétől, és a püspök a válaszlevélben a következőket írta. „Szent Nárcisról elmondjuk, amit tudunk. Az ő szenvedésének a könyvét és a halálának a napját végérvényesen elvesztettük az egyházunkat elpusztító és a vidéket elnéptelenítő pogányok támadása miatt. Az ő szenttéavatásának ünnepét

²¹ A 924. évi magyar kalandozásokkal kapcsolatban KRISTÓ GYULA – ellentétben VAJAY SZABOLCS véleményével – azon az állásponton van, hogy a magyar sereg Gothiában jelentős létszámmal volt jelen. Ld.: KRISTÓ GYULA: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp. 1980. (továbbiakban: KRISTÓ 1980) 254–259.

²² SZABOLCS DE VAJAY: *Der Eintritt des Ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte* (862–933). Mainz, 1968. 69.

²³ GYÖRFFY GYÖRGY a magyar támadás időpontját 942-re tette. GYÖRFFY GYÖRGY: *A kalandozások kora. Magyarország története tíz kötetben. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: SZÉKELY GYÖRGY, szerk.: BARTHA ANTAL, I. kötet, Budapest, 1984. (továbbiakban GYÖRFFY 1984.) 674–676. KRISTÓ GYULA Liudprand tudósítása alapján 943-ra tette az ibériai magyar hadjáratot. Ld.: KRISTÓ 1980. 279–280.

október 28-án, és az átszállítását pedig szeptember 27-én évenkénti ünnepélyes igyekezettel ünnepeljük.”²⁴

Millás Vallicrosa szerint a püspökség vidékét elpusztító pogányok azok a magyarok voltak, akiket az újrászentelési acták említenek, és a püspök levele az ő pusztításukra vonatkozott. Ez a levél nagy erővel végrehajtott támadásra utalt, mert a vidék is elnéptelenedett és az egyházak is elpusztultak. Ezért feltételezhető, hogy egy ilyen jelentős támadás aligha volt a 924. évi kalandozás egyik mellékes, ráadásul a Pireneusokon túlnyúló akciója. Kézenfekvőbb az a következtetés, hogy a Gerunda püspökségét érő támadás egy időben történt az említett egyházak pusztulásával, amelyek a püspökség területén voltak, és mindez a 942. évi magyar kalandozáshoz kötődik, ahogyan azt P. Chalmeta-tól Czeglédy Károly is átvette.²⁵

Gerunda kerület és azok a települések, ahol az elpusztított templomok voltak, a 942. évi magyar támadások irányába estek. Ezek földrajzi helyzetét figyelembe véve megrajzolható a magyar kalandozás fő csapásának egy szakasza. Ezek szerint a francia területek déli részén lévő Septimania síksága felől érkező magyar sereg, hogy bejusson az Ibér-félszigetre, átkelt a Pireneusokat a Földközi-tengertől elválasztó keskeny parti síkságon vagy az alacsonyabb partközeli hegy- és dombvidék átjáróin. Így belépve a spanyol-félszigetre, a szűk átkelőhelyeken vonulók a kissé kiszélesedő parti síkságon és a beljebb lévő dombvidéken szokás szerint szétbontakozhattak, és rátámadtak az útjukba eső bañolasi kolostorra, majd behatoltak Gerunda kerületbe és annak központi részeit is pusztították.²⁶ A kisebb csapatrészek a tartomány központja, Gerona felől könnyen elérhették a környező domb- és hegyvidék völgyeiben meghúzódó kicsi falvakat, mert a völgyek Gerona síksága felé nyílván szabad utat biztosítottak a behatolóknak. A megtámadottak között volt Szent Columba völgye és egyháza, amely a felszentelési acta szerint népes vidék lehetett. Erre az egyház közelében lévő falvak, majorok, tanyák felsorolásából lehet következtetni.²⁷ Ezután vagy valamelyik völgyön átkelve vagy a partvidéken haladva folytatták útjukat a kalandozók az Ebro-folyó völgye felé, Lérída és más arab várak irányába.

Összefoglalásként megállapítható, hogy *Szent Columba és Szent István protomártír egyházának elpusztítói magyarok voltak*, mert erről nemcsak az egyik templom felszenteléséről szóló forrás tudósít, hanem más források is beszámolnak,

²⁴ *De sancto Narcisso dirigimus quod habemus: Passionis enim illius librum et obitus sui diem irruentibus paganis et ecclesias nostras vastantibus ac loca depopulantibus irrecupabiliter amisimus. Transitus vero eius festivitas a nobis anualiter solemni studio celebratur IV calendas novembris. Translationis autem V calendas octobris.* M. VALLICROSA 1962/63. 79.

²⁵ Vö. 3. jegyzet

²⁶ GYÖRFFY 1984., 676.

²⁷ Az Acta consecrationis és az Acta dedicationis több tanyát, majort és lakott hely nevét említi, amelyek a templomok közelében voltak.

továbbá arab vagy esetleg viking támadásról erre az időre vonatkozóan nincsenek tudósítások. A két egyház pusztulási dátumaként két időpont említhető. Az egyik dátum a 924. évhez köthető, és ennek kisebb a valószínűsége, mert nehezen bizonyítható, hogy a magyarok ebben az évben átlépték a Pireneusokat. A második dátum a 942. évi *kalandozáshoz köthetik* és ennek nagyobb a valószínűsége, mert a magyarok ebben az évben ténylegesen átkeltek a Pireneusokon, és erről az arab tudósítás is beszámolt. *A támadás jelentős erővel zajlott, és a hadjárat csapásának fő iránya azon a vidéken húzódtott, ahol a pusztításnak áldozatul esett egyházak álltak.*

SPANISH SOURCES ON THE HUNGARIAN RAID IN 942

The Iberian campaign of the Hungarians became known for Hungarian and foreign scholars from the information provided by Liudprand and Ibn Hayyan. Millás Vallicrosa has found further data about it in Spanish ecclesiastical sources in Latin. The Spanish and Hungarian scholars had a knowledge of them, but their exact content was not available for Hungarian scholars. These sources relate the destruction of Christian churches by Hungarians and their rebuilding. According to a former hypothesis this military action can be dated to 924, but recent research put it to 942. The demolished churches were in the district of Gerunda of the Spanish county. On the basis of their geographical location the route of the Hungarian campaign in Northern Spain can be reconstructed.

ÚJ FORRÁSHELY A 10. SZÁZADI HERCEGSÉGRŐL?

A kérdéskör szakértői számára ismert, hogy az elmúlt évtizedekben vita zajlott le Györffy György és e sorok írója között – egyebek mellett – abban a kérdésben is, hogy létezett-e a 10. században a magyaroknál olyanfajta hercegség (dukátus), amely a szigorúan szabályozott és hierarchizált trónutódlás intézménye volt, vagyis hogy a főhatalom elnyerését megelőzően a majdani fejedelemnek több hercegi tisztséget (a bihari, nyitrai hercegi címet) kellett-e viselnie, s csak ezek betöltése után léphetett-e előre. Györffy e kérdésre adott igenlő válasza¹ széles körben (történészeknél, régészeknél) elfogadásra talált.² Magam – a részletekre itt és most nem térvén ki – alapvetően azt szegyeztem szembe e felfogással, hogy nincs egyetlen olyan (megbízhatónak tekinthető) forrásunk sem, amely egy efféle állítást igazolhatna, hanem annak valamennyi eleme későbbi korok adatainak a 10. századba történt kritikátlan visszavetítése révén került a képbe.³

Ilyen előzmények után érthetően nem hagyható figyelmen kívül Györffy György legújabb állítása, amely szerint új, méghozzá „nézete világos igazolására” alkalmas kútfőt talált. Ezt írta: „Elekes Lajos és szegedi követői által vitatott nézetem világos igazolására nemrég bukkantam egy eddig csak felületesen kijegyzetelt forrásban. Délkelet-Európa bizánci-tájékozottságú névtelen francia leírója 1300 táján a következőket jegyezte fel a magyar királyság és a hercegségek uralmi rendjéről: »...*primogenitus regis debet regnum habere et post patrem regnare, secundo genitus primum ducatum, tercio genitus secundum ducatum, et sic de singulis*«. (A király elsőszülöttjének saját ország jár, aki apja után uralkodik; a másodszülötté az első dukátus, míg a harmadszülötté a második

¹ L. pl. GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp. 1959. 36–44., 94–100.; GYÖRFFY GYÖRGY: in: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY. Szerk. BARTHA ANTAL. 1. Bp. 1984. 619–623.; GYÖRFFY GYÖRGY: A magyarság keleti elemei. Bp. 1990. 91–92. stb.

² L. pl. HECKENAST GUSZTÁV: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 53. Bp. 1970. 34–50.; GEDAI ISTVÁN: Numizmatikai adatok a dukátus kérdéséhez. Folia Archaeologica. XX. 99–101.; DIENES ISTVÁN: A honfoglaló magyarok. Hereditas. Bp. 1972. 23. stb.

³ KRISTÓ GYULA: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. 40–54.

dukátus és így tovább). Így érthető meg Levente uralmi szerepe a kabarok, majd a marótok Moráviája felett, így Koppányé Somogyország, majd a koronán Turkia királyaként ábrázolt I. Gézáé a Nyitrai és Szent Lászlóé a Bihari dukátus felett”.⁴ A jelen rövid írás nem többre (és nem kevesebbre) vállalkozik, mint az ezen Györffy-paszusban idézett (és nem idézett!) forráshely időbeli érvényének, megbízhatóságának vizsgálatára, vagyis egy szövegrész forráskritikai elemzésére.

Mindazok, akik a középkori történelem műveléséhez elengedhetetlennek tekintik a forráskritikát, jól tudják, hogy egy-egy textus meglehetősen ritkán alkalmas önmagában, külön vizsgálat, elemzés nélkül az általa közölt állítás feltétlen igazának bizonyítására. Kiváltképpen így van ez, ha egy 1300 körüli (a valóságban 1308 tavaszán készült⁵) szöveget három-négy évszázaddal korábbi állapot bemutatására használnak fel. Nos, az alábbiakban részint azok kedvéért, akik a középkortörténeti kutatásokban mellőzhető mozzanatnak, zavaró tényezőnek ítélik a forráskritikát (erre napjainkban a honfoglalás megítélésében megnyilvánuló, érzelmektől telített vélemények jó, de itt mellőzendő példaanyagot szolgáltatnak), részint azok számára, akik más tudományt űznek, s ezért nem járatosak az írott kútfők kritikájában, néhány – a szakértők számára axiómának számító – forráskritikai megjegyzést kell tennem.

Az első ezek sorában, hogy lehetőleg csorbitatlan, a vizsgálat tárgyává tett textus tágabb környezetére is tekintettel levő szöveggel kell dolgoznunk. A Györffy által latinul és magyar fordításban is idézett szövegrész előtt a következő néhány szó áll a forrásban: „*Quinque ducatus sunt in vngaria*” (Öt hercegség van Magyarországon), közvetlenül azt követően pedig ez olvasható: „*Omnes ducatus sive banatus iuxta uulgarē vngaricum habet rex nobilibus conferre et iterum ab eodem recipere et alteri tradere iuxta uoluntatis beneplacitum*”⁶ (Minden hercegséget vagy – miként a magyar köznyelv nevezi – bánságot a király a nemeseknek adományozhat [más, kevésbé valószínű fordítások: „a király köteles a nemesekre átruházni”⁷, illetve „a király birtokol, hogy a nemeseknek adja”⁸], és újól az egyiktől elveheti és másnak adhatja tetszése szerint). Györffy tehát alapvető forráskritikai hibát követett el azzal, hogy bővebb szöveggör-

⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: A magyarság néppé válásának kérdése – más szemszögből. Magyar Tudomány 103 (1996) 407.

⁵ BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA: in: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Szerk. ENGEL PÁL – MAKK FERENC. Bp. 1994. 166.

⁶ OLGIERD GÓRKA: Anonymi Descriptio Europae orientalis. Cracoviae 1916. 50–51.

⁷ BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA – SZEGFÜ LÁSZLÓ: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről (Descriptio Europae orientalis). Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. Series Marxistica-Leninistica et Historica 12–13 (1987–1988) 24.

⁸ BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA: in: Károly Róbert emlékezete. Szerk. KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC. Bp. 1988. 75.

nyezetéből kiszakítva idézett egy részt, ami – bárki meggyőződhet róla, aki egybeolvassa e mondatokat – egészen más értelmet nyer a teljes textus ismeretében.

A forráskritika másik fontos követelménye, hogy egy jóval későbbi (jelen esetben 14. század elején keletkezett) szöveget csak akkor lehet egészen korai időszakra (a 10. vagy akár a 11. századra) vonatkoztatni az önkényesség vádja nélkül, ha ennek az eljárásnak oka adható. Ilyen okként szolgálhat vagy annak bizonyítása, hogy a kései forrás megbízható korai kútfőt használt, vagy annak igazolása, hogy a két, egymástól távoli korszak tárgyalt viszonyaiban semminemű változás nem következett be az évszázadok folyamán. Az 1308 tavaszán keletkezett forrás (*Descriptio Europae orientalis*) esetében azonban egyik feltétel sem áll fenn. Semmi nem mutat arra, hogy szerzője e ponton nagy régiségű írott forrást hasznosított volna (a szöveg azzal, hogy praes. imp. igealakokat használ – *sunt, debet, habet* –, egyértelműen a jelen időre utal), másrészt pedig teljesen egyértelmű, hogy a 10. század és a 13/14. század fordulója között éppen a hercegségek számában nagyon jelentős változások történtek, hiszen Györffy a 10–11. században két hercegséggel (a biharival és a nyitraival) számol, a *Descriptio* Györffy által nem idézett félmondata pedig öt dukátust említ. Hogy a bihari és a nyitrai hercegség nem tekinthető két, egymástól független dukátusnak, abból látható, hogy a 12. század elején egyszerre szűntek meg, s minden bizonnyal egyazon időben – szerintem 1048 táján – keletkeztek. Különben is történeti közhelynek számít annak kimondása, hogy az Árpád-korban „a királyi családon belüli osztozások legfőbb kronológiai jellemzője az állandóság, a folyamatosság hiánya”, s a dinasztikus országfelosztások rendszere II. András országlása (1205–1235) alatt vett új irányt: a korábbi egyetlen dukátust (még ha az két tömbben is terült el) „több királyi hercegség váltotta fel”.⁹ Már csak emiatt is valószínűtlen, hogy egy 14. század eleji szerző 10–11. századi viszonyokat örökített volna meg munkájában.

Az általános forráskritikai megfontolásokon túl a *Descriptio* idézett helyének vizsgálata is egyértelműen erre mutat. Önmagában az sajátságos, hogy – s a forrás idézésekor Györffy ezt is elhagyta – itt olyan hercegségekről (*ducatus*) van szó, amelyeket magyarul bánságoknak (*banatus*) neveznek. A forrás szerint ezeket a királyi család tagjai birtokolják. Ugyanakkor a *Descriptio* ugyanezekről azt állapítja meg, hogy a király a nemeseknek is adhatja. Az útleírás tehát olyan hercegségi-bánsági berendezkedésről szól Magyarországon, amelyből a szerző informátorai ötről tudtak, s ezeket hol a király fiai, hol a nemesek igazgatták. Ez olyan helyzetet tükröz, amilyen Magyarországon II. András előtt elképzelhetetlen, ám amilyen valójában IV. Béla (1235–1270) és IV. László (1272–1290) idejére jellemző. II. András alatt elsőszülött fia, Béla, aki 1224-től kezdve *dei gracia rex, primogenitus regis* (Isten kegyelméből király, a király elsőszülötte) néven nevezte magát, előbb a szlavón hercegi, majd az erdélyi hercegi

⁹ KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 51., 48.

címet viselte. Öccse, Kálmán szlavón herceg, fiatalabb öccse, András halicsi herceg volt. II. András alatt tehát három hercegség (Erdély, Szlavónia, Halics) bukkant fel a király fiai kormányzata alatt. A rendszer fénykorát IV. Béla alatt élte. Ekkor *öt* (a nagyon rövid életű stájer dukátust is idevéve hat) hercegségről olvashatunk az oklevelekben, ha nem is egyazon időpontra vonatkozóan. A király elsőszülött fiáé, Istváné volt Erdély, másodszülött fiáé, Béláé Szlavónia, vejéé, Rosztyiszláv Halics, unokájáé, Béláé Macsó és Bosznia. 1272-től megint új helyzet állt elő, a királyi család tagjai elvértve jutottak a tartományokban hercegi címhez és hatalomhoz, a többnyire bánságoknak (Erdély esetében egy rövid ideig bánságnak, de egyébként rendre vajdaságnak) nevezett tartományok élén a király által tetszése szerint kinevezett és visszahívott nemesek (bárok) álltak.¹⁰

A *Descriptio* szerzője tehát 1308-ban az elmúlt 40–50 évre érvényes hercegségi-bánsági berendezkedést vázolt fel. Ez eleget tesz annak a megállapításnak, hogy a történeti emlékezethatár nagyjából 70 esztendőre tehető,¹¹ azaz az utazó informátorai az 1230-as éveket megelőző időszak viszonyaira már nem emlékezhetek. Ennélfogva a francia utazó tudósítása még a 12. század végére, a 13. század elejére sem érvényes, nem hogy a 11., sőt a 10. századba visszavezethető lenne. A *Descriptio* tehát idézett helyén azokat az uralmi változásokat igazolja a magyarországi tartományok (hercegségek és bánságok) vonatkozásában, amelyeket oklevelekből jól ismerünk, de alkalmatlan sok évszázaddal korábbi állapot rekonstrukciójára. Elsietett és nem kellő körültekintéssel megfogalmazott állításnak kell tehát tekintenem Györffy György azon megnyilatkozását, hogy „Elekes Lajos és szegedi követői által vitatott nézetem világos igazolására [kiemelés tőlem – K. Gy.] ... bukkantam egy ...forrásban”. Hogy Elekes Lajosnak vannak-e ma szegedi követői, még csak-csak egyéni ízlés dolga lehet (márpedig *de gustibus non est disputandum*), de hogy e kútfő, a *Descriptio Europae orientalis* hercegségekről szóló helye nem alkalmas 10–11. századi viszonyok megállapítására és így régi vitakérdések eldöntésére, ennél jóval több: ténykérdés. A *Descriptió*val is azt tette Györffy, amit sok egyéb más forrással: indokolatlanul vetítette vissza a kútfő híradását jóval korábbi időre pusztán azért, mert nem alkalmazott forráskritikát.

¹⁰ Uo. 48–66.; MAKK FERENC: in: az 5. jegyzetben i. m. 261.

¹¹ GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar egyházszerzés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 18 (1969) 221–225.

A NEW SOURCE ON THE TENTH CENTURY DUKEDOM?

According to György Györffy in a French traveller's description from the beginning of the 14th century (*Descriptio Europae orientalis*) the memory and testimony of the tenth century dukedom in Hungary has been preserved. The author of the study contradicts this statement and proves, that the mentioned five dukedoms or bandoms (*ducatus sive banatus*) ruled by the sons of the king or nobles from the grace of the king, must relate to conditions characteristic of the 13th century, when these five dukedoms and the mixed administrative forms can be found in charters. Consequently the passage of the source referring to Hungarian dukedoms cannot be connected with a supposed dukedom of the 10th century, the existence of which is not testified by any credible sources.

NÉHÁNY GONDOLAT A CSABA-PROBLÉMÁRÓL

Kézai Simon krónikája és a bővebb szerkesztmények a hun-történetbe ágyazva őrizték meg a Csaba-motívumot, amely – Györffy György közel fél évszázaddal ezelőtt leírt szavait kölcsönvéve – a „magyar mondatutató egyik legtöbbet vitatott kérdése”.¹ A megállapítás igazát az alábbi rövid, teljességre nem törekvő áttekintés is alátámaszthatja. Bleyer Jakab 1905-ben megjelent munkájában a hun-történetet keleti gót eredetű mondának tartotta, amelyből „sajátosan magyar továbbfejlesztésnek csakis a Csaba-monda befejező része és a hun-mondának a magyar honfoglalásról szóló hagyományokkal való egybekapcsolása tekinthető”, Csaba alakjában pedig Attila fiának, Ernáknak az emlékét látta.² Szintén 1905-ben látott napvilágot Karácsonyi János tanulmánya, amelyben a szerző annak a véleményének adott hangot, hogy a Csaba-motívumban Kálmán és Álmos testvérharca tükröződik, a főhős története pedig Álmos sorsát festi le.³ Sebestyén Gyula úgy tartotta, hogy „Anonymus bihari székely csatlakozását...a többi hazai krónikák keleti székely csatlakozásával, vagyis a Csaba királyfi hunjainak csatlakozásával kell azonosítanunk”.⁴ Fehér Géza a besenyő eredetű és Magyarországra költözött *Csaban* törzs fejedelmi családjának, az Abáknak az eredetmondájából származtatta a Csaba-történetet.⁵ Grexa Gyula viszont a monda-bolgár eredetét vallotta: „Erdélyben a bolgároknak a magyarokkal, illetőleg székelyekkel történt összeolvadása után...az Attila fia, a félig mythikus hun királyfi átkerült a magyarsághoz és belékerült – Csaba néven – a krónikába, épen úgy, mint Dula és Belár”.⁶ Hóman Bálint a mondabeli Csaba előképét a Salamon királlyal harcot folytató Géza hercegben látta,

¹ SZENTPÉTERY, EMERICUS: *Scriptores rerum Hungaricarum*. (továbbiakban: SRH:) I. 1937. 161–163., 276–280.; GYÖRFFY GYÖRGY: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Bp. 1993. (továbbiakban: GYÖRFFY 1993.) 142.

² BLEYER JAKAB: *A magyar hun-monda germán elemei*. Századok 1905. 928., 924. passim.

³ KARÁCSONYI JÁNOS: *A székelyek eredete és Erdélybe való települése*. Bp. 1905. 74.

⁴ SEBESTYÉN GYULA: *A magyar honfoglalás mondái*. I. Bp. 1904. 73.

⁵ FEHÉR, GÉZA: *Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen*. Kőrösi Csoma Archivum I. 1921–1925. 123–140.

⁶ GREXA GYULA: *A Csaba-monda és a székely hunhagyomány*. Bp. 1922. (továbbiakban: GREXA 1922.) 48–49.

magát a történetet pedig tudálékos könyvmondának tartotta, „minek alapja a XI. századi *Gesta* elbeszélése a X. században görög földre vándorolt «Csaba magyarjai»-ról, *Jordanes* elbeszélése a hún-birodalom bomlásáról, a *Gestából* hún eredetűnek ismert székelyeknek egy Csabáról szóló közmondása és az Aba-nemzetség hagyománya egy Csaba nevű ősről”.⁷ 1931-ben megjelent könyvében Horváth János szintén úgy vélekedett, hogy a Csaba-mondát Kézai „szerkesztette össze különálló, egymástól független adatokból és motívumokból s ruházta rá az Aba nemzetségnek Csaba nevű ősére.”⁸ Eckhardt Sándor is Kézait tartotta egy magyar mondai mag tudákos átköltőjének, akinek az volt a szándéka, hogy egy Csaba nevű őson keresztül visszavezesse Aba király nemzetségét Attiláig, „s így ennek a nem éppen nyugati tájékozódású királynak uralkodói jogait leszármazási alapon is igazolja”. Csaba alakja a történeti Ernakra megy vissza; a mondában a „tudós információ keveredik tehát valami történeti hagyománnyal”.⁹

Napjainkban a Csaba-történet keletkezését illetően lényegében egyetértés alakult ki a kutatásban. Miután Györffy György gyakorlatilag feladta korábbi, Ákos mester szerzőségével kapcsolatos nézetét,¹⁰ egyöntetűvé vált az a felfogás, hogy a hun-történetnek és a benne foglalt Csaba-motívumnak Kézai Simon a szülőatyja.¹¹ Hasonlóképpen számos kutató elfogadta azt az elméletet, amelyet Györffy 1948-ban megjelent munkájában fejtett ki a történeti Csaba személyét illetően. Györffy három, Csaba nevű személlyel kapcsolatos forrást vetett össze egymással. Keletkezési idejét tekintve az első kútfő Anonymus gestaája, amelynek 45. fejezetében a Névtelen Jegyző arról ír, hogy egy kalandozó hadjárat során Szovárd vezér és *Csabamagyarjának* nevezett népe ssége Görögországban telepedett le; „görögül azért nevezték őket csabának, azaz bolond népnek, mert uruk halála után nem akartak visszatérni

⁷ HÓMAN BÁLINT: A magyar hún-hagyomány és hún-monda. (továbbiakban: HÓMAN 1938.) In: Történetírás és forráskritika. Bp. 1938. 131. *Uő.*: A Szent László-kori *Gesta Ungarorum* és XII–XIII. századi leszármazói. Bp. 1925. 58.

⁸ HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. 46.

⁹ ECKHARDT SÁNDOR: Attila a mondában. In: Attila és hunjai. Szerk.: Németh Gyula. Bp. 1940. (továbbiakban: ECKHARDT 1940.) 200.

¹⁰ GYÖRFFY 1993. 189.

¹¹ HORVÁTH JÁNOS: A hun-történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 446–476.; MÁLYUSZ ELEMÉR: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. 51–54.; SZÜCS JENŐ: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai *Gesta* Hungarorumában. (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai.) *Századok* 1973. 569–643., 823–878.; KRISTÓ GYULA: A képes krónika szerzője és szövege. In: *Képes Krónika*. Ford.: BELLUS IBOLYA. Pro memoria. Bp. 1986. 498–501.; Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: KRISTÓ GYULA. Bp. 1994. (továbbiakban: KMTL. 274–275., 348. (KORDÉ ZOLTÁN és ALMÁSI TIBOR szócikkei.)

hazájukba”.¹² Györffy ezt a híradást összevetette a Csaba-történetben szereplő székely közmondással, amely így hangzott: „Akkor térj vissza – mondják az eltávoznak – amikor Csaba visszajön Görögországból”.¹³ E két forráshely alapján arra a következtetésre jutott, hogy „a XII–XIII. századi magyar hagyományban élénken élt az emléke annak, hogy egy magyar néptöredék a kalandozás korában Csaba vezérletével a Balkánra költözött”.¹⁴ Valószínűnek tartotta, hogy „a X. században a Balkánra vonult és a Rácföld és Durazzo között megtelepedett Csaba-magyarjai a XI–XIII. században ugyanott szereplő vardarióta-turkokkal azonosak”.¹⁵ E X. századi Csaba vezérre vonatkoztatta Györffy a XVI. század eleji humanista bajor történétíró, Joannes Aventinus (eredeti nevén: Johannes Turmair) adatát, amely az augsburgi csata kapcsán egy bizonyos Csaba (*Schab/a/*) nevű magyar vezért említ Bulcsú, Lél, Súr és Taksony társaságában.¹⁶ Csaba pályafutását illetően a későbbiek során – az 1970-es évek végén ismertté vált Ibn Haddád-munka hatására – a szerző többször is átdolgozta feltevését, ami komoly kritikai észrevételekre is alapot szolgáltatott.¹⁷ Az alaptételt azonban, miszerint az Anonymusnál, a hun-történetben és az Aventinusnál említett *Csaba* elnevezések egy és ugyanazon személyre, egy X. század közepi kalandozó vezérre vonatkoznak, számos kutató elfogadta.¹⁸

¹² „Et Zuard in eadem terra duxit sibi uxorem, et populus ille, qui nunc dicitur Sobamogera, mortuo duce Zuard in Grecia remansit, et ideo dictus est «soba» secundum Grecos, id est stultus populus, quia mortuo domino suo viam non dilexit redire ad patriam suam.” [Kiemelések tőlem – K. Z.] SILAGI, GABRIEL – VESZPRÉMY, LÁSZLÓ: Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Sigmaringen 1991. (továbbiakban: SILAGI – VESZPRÉMY, ANONYMUS.) 108. Magyar ford.: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. (továbbiakban: HKÍF.) 330.

¹³ „Tunc redire debeas, dicunt recedenti, quando Chaba de Graecia revertetur”. SRH. I. 163. Magyar ford.: HKÍF. 349.

¹⁴ GYÖRFFY 1993. 142. Ld. még: uo. 32–33., 143., 231.

¹⁵ GYÖRFFY 1993. 33.

¹⁶ „Bulichizo...et tetrarchae eius Lelius, Sura, Toxus et Schaba”, „Bulichizo rex, eius quatuor reguli Schaba, Laelius, Sura, Toxus”. Annales ducum Boiariae. Johannes Turmair's genannt Aventinus Sämtliche Werke (továbbiakban: TURMAIR). III. München 1883. 13., 15.; GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: Catalogus fontium historiae Hungaricae (továbbiakban: G.) I. Bp. 1937. 353., 354. Aventinus német nyelvű *Bayerische Chronik*-jában Csaba neve *Schab* formában szerepel: TURMAIR V. 272., 273.

¹⁷ GYÖRFFY többször változtatott nézeteinek a kritikája: MAKK FERENC: Csaba és Alpár. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged 1995. 351–360. (továbbiakban: MAKK 1995.) Hasonlóképpen: KRISTÓ GYULA: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995. 255.

¹⁸ MORAVCSIK GYULA: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 48–49.; KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. (továbbiakban: KRISTÓ 1980.) 105–106., 292., 461–462.; *Uő.*: Az augsburgi csata. Sorsdöntő történelmi napok 8. Bp. 1985. (továbbiakban: KRISTÓ 1985.) 94–95.; MÁLYUSZ, ELEMÉR – KRISTÓ, JULIUS: Johannes de Thurocz Chronica Hungarorum. Commentarii II/1. Bp. 1988. (Továbbiakban: COMMENTARI) 131.; MAKK 1995. 360. Hasonlóképpen foglaltunk állást korábban magunk is: KMTL. 143., 274–275.

Mindezek után szükségképpen felvetődik a kérdés: jogosult-e egyáltalán Csaba-problémáról beszélni? Való igaz, az idézett adatok csábító harmóniája a feltevés szilárd megalapozottságát sugallja. Közéleti szemlélődés azonban felfedi a konstrukció falán mutatkozó repedéseket is.

Csaba X. század közepére való helyezése alapvetően Aventinus híradásán alapszik. A bajor humanista hitelét – legalább is Schaba/Csabára vonatkozóan – már nem igen éri komoly támadás, bár a korábbi kutatás többször is hangoztatta kételyeit. Szabó Károly 1862-ben tévesnek tartotta Aventinus vezérnévsorát, s úgy vélte, hogy „a csupán általa említett Csaba vezért sem vehetjük történelmileg hiteles személynek”.¹⁹ Marczali Henrik a milleniumi összefoglaló munkában úgy fogalmazott, hogy az Augsburg után kivégzett magyar főnökök névsorához „a tudakos Aventinus még más neveket is adott hozzá, melyeket sem hiteles kútfőből, sem hagyományból nem merített”.²⁰ Más vonatkozásban ugyan, de kritikának vetette alá Aventinus adatait többek között Pauler Gyula, Gombos F. Albin és Eckhardt Sándor is.²¹ A bajor historikusnak a korai magyar történelemmel kapcsolatos munkásságát összegző Hevér László szembetűnőnek találta, hogy „minél több hely- és személynév szerepel munkájában, annál kevésbé támasztják alá ezek hitelességét más források”. Módszeréről pedig azt állapította meg, hogy „egy-egy nagyobb esemény leírásánál nem elégszik meg a forrásokban talált szűkszavú adatokkal, hanem kibővíti azokat...A jól értesült és tudását fitogtatni igyekvő humanista közismert módszere ez.”²²

Természetesen több olyan véleményt is lehetne idézni, amelyek alapvetően megbízhatónak tartják Aventinust,²³ mindez azonban nem jelenti azt, hogy adatait külön ellenőrzés nélkül hitelesnek lehetne elfogadni. Csaba augsburgi szerepeltetésével kapcsolatban éppen az az egyik probléma, hogy a csatában való részvételét, illetve X.

¹⁹ SZABÓ KÁROLY: A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. Pest 1869. (továbbiakban: SZABÓ 1869.) 266. 3. sz. jegyzet.

²⁰ MARCZALI HENRIK: A vezérek kora. In: A magyar nemzet története. Szerk.: SZILÁGYI SÁNDOR. II. Bp. 1995. [Reprint kiadás.] 191.

²¹ PAULER GYULA: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. (továbbiakban: PAULER 1900.) 167. 91. sz. jegyzet, 170. 104. sz. jegyzet stb. Figyelemre méltó, bár nem éppen hízog vélemény fogalmazott meg Aventinusról GOMBOS F. ALBIN, aki ugyan elismerte, hogy a bajor humanista felhasználta mára már elveszett iratokat is, de úgy vélte, hogy az „ismeretes forrásokból átvett adatokat igen gyakran oly önkényesen értelmezi, alakítja, rövidíti, bővíti, összekuszálja, hogy amikor nincs módunkban ellenőrizni, sohasem lehetünk tisztában azzal: mi az, ami valóban ismeretlen forrásból származhatik, és mi az, ami az ő okoskodása s elképzelése alapján szövődött össze a feltételezhető forrásokkal” (Szent István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: SERÉDI JUSZTIÁN. Bp. 1938. II. 114.). ECKHARDT 1940. 210.

²² HEVÉR LÁSZLÓ: Aventinus és a magyar történelem kezdetei. Kézirat. bölcsészdoktori értekezés. Bp. 1985. (továbbiakban: HEVÉR 1985.) 92–93.

²³ Az Aventinusra vonatkozó értékelések áttekintése: uo. 4–39.

századi szereplését más forrás nem említi.²⁴ Kísért a gyanú, hogy ebben az esetben (is) a humanista szerző fentebb már jellemzett módszerének megfelelően kiszínezte az eseményeket, máshonnan kölcsönzött szereplőkkel „dúsította” fel a történeteket. Elképzelhető, hogy az aventinusi Csaba nem egy mára már elveszett kútfőre vezethető vissza, hanem a bajor történetíró által használt valamely magyar krónika-variációból került az *Annales ducum Boiariae* és a *Bayerische Chronik* lapjaira.²⁵ Az Augsburgnál harcoló Csaba történetiségét Anonymus fentebb már idézett *Sobamogera* adata sem támaszthatja alá, mert e két híradás – ha ugyanarra a személyre vonatkoztatjuk őket – ellentétben áll egymással. Aventinus ugyanis a magyar tábor feldúlását és a foglyok kiszabadítását előadva arról ír, hogy „*Bulichizo rex, eius quatuor reguli Schaba, Laelius, Sura, Toxus vivi cum paucis capti, traditi sunt Eburonardo Boiorum dynastae. Is regem et quatuor principes Honorico duci Boiorum Reginoburgium misit, ubi ante portam orientalem, quae Ungariam versus spectat, patibulo adfixi, laqueo necati sunt*”.²⁶ A szövegből egyértelműen kiderül, hogy a bajor szerző szerint Csaba is osztozott a kivégzett magyar vezérek sorsában, ami természetesen azt jelenti, hogy nem telepedhetett le népével a Balkánon. Nem növeli a bajor humanista híradása iránti bizalmat az sem, hogy más források csak Bulcsú, Lél és Súr elfogásáról és haláláról tudósítanak.²⁷ Mivel semmi sem támasztja alá, hogy Aventinus híradásának csak Csaba részvételére vonatkozó felét fogadjuk el, figyelmen kívül hagyjuk viszont a kivégzéséről szóló passzusát, ezért elvileg két lehetőséggel számolhatunk: vagy két különböző Csaba nevű személyre vonatkozik a bajor történetíró és a magyar Névtelen adata vagy pedig Csaba augsburgi szereplését téves információnak kell tartanunk. Magunk, részben a fentebb már kifejtettek értelmében, ez utóbbit véljük valószínűbbnek. Az időben távol eső, ráadásul ellentmondó adatok összekötése amiatt is bizonytalan, mert a *Csaba* elterjedt személy- és helynév volt a középkori Magyarországon,²⁸ ami tovább csökkenti annak az esélyét, hogy ugyanarra a feltételezett – X. századi – személyre vonatkozzon a két adat. Valószínűbbnek tartjuk, hogy Aventinusnak tudomása lehetett arról, hogy Augsburgnál a magyarok öt törzse (serege) vett részt az ütközetben, viszont forrásai nem tartalmazták mind az öt vezér nevét, így kénytelen volt – egybeült is gyakorolt szokásának megfelelően – máshonnan (talán éppen valamelyik magyar krónikaváltozat-

²⁴ SZABÓ 1869. 266. 3 sz. jegyzet.; KRISTÓ 1980. 461.; HEVÉR 1985. 89.

²⁵ Aventinus és a magyar krónika kapcsolatára: HEVÉR 1985. 49–51.

²⁶ TURMAIR III. 15. G.I. 355.

²⁷ PAULER 1900. 87.; KRISTÓ 1980. 291–292.

²⁸ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: BENKŐ LORÁND. (továbbiakban: MNYTESZ.) I. Bp. 1967. 463.; KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. (továbbiakban: FNSZ.) I. Bp. 1988. 185.; KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFÜ LÁSZLÓ: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 44 (1973) (továbbiakban: Korai helynevek.) 62.

ból) „kölcsonvenni” a hiányzó neve(ke)t.²⁹ A humanista szerző tudatos archaizálására és a magyar törzsszövetség belső viszonyainak hiányos ismeretére utal az is, hogy Bulcsút „rex”, alvezéreit pedig „tetrarchae”, illetve „reguli” minősítéssel illeti.³⁰

Mindezek tükrében úgy gondoljuk, hogy az augsburgi csatában szereplő *Csaba* történetisége erősen kétséges, az anonymusi *Sobamogera* adattal való összekötésére pedig nincs megfelelő alap. Ez utóbbi kifejezésnek a bizánci forrásokban feltűnő vardarióta türkökre való vonatkoztatása (és így a kalandozások korába való visszavezetése)³¹ megint csak problémás, mivel bizonytalan e népesség etnikai hovatartozása.³² Külön kérdést jelent a Névtelen Jegyző által ránk hagyományozott információ és a hun-történet Csaba-motívuma közötti összefüggés. Nem újdonság, hogy Anonymus romlott formában őrizte meg a „Csabamagyarja”-ival kapcsolatos adatot. Nem érti már teljesen a kifejezést, így azt „ostoba magyar”-ként értelmezi, a görög *sabos* 'bolond, buta' szó segítségével.³³ Régi felismerés, hogy Anonymus híradása – amellett, hogy egy honfoglalás előtti magyar szétválásra vonatkozóan is tartalmaz elhalványult utalást – megőrizte annak az emlékét, hogy egy magyar népcsoport Csaba nevű vezérével együtt görög területre költözött.³⁴ A kutatás – mint láthattuk, lényegében egyöntetű – állásfoglalása szerint ide kapcsolható a Kézai Simon által feljegyzett székely közmondás

²⁹ Taksony (*Toxus*) részvételét szintén nem említi más forrás (KRISTÓ 1985. 94., HEVÉR 1985. 89.), ennek a kérdésnek a taglálása azonban most nem feladatunk.

³⁰ TURMAIR: III. 13., 15.; G. I. 353., 354. Másképpen: KRISTÓ 1985. 94–95. Nem tekinthetjük a kölcsönzés elleni perdöntő érvek GYÖRFFY GYÖRGY azon megjegyzését, hogy „az aventinusi *Schaba* alakja nem vezethető vissza sem Anonymus *Sobamogera* kifejezésére, sem a hun-történet *Chaba* hun vezérére” (GYÖRFFY 1993. 33.). Egyrészt a különböző krónikavariánsok számtalan változatban írják Csaba nevét (SRH. I–II. passim), másfelől Aventinustól sem állt távol az eltérő névalakok használata: Csaba név *Schaba* és *Schab* alakokban írja (TURMAIR III. 13., 15.; uo. V. 272., 273.), Bulcsú nevét *Bulichizo*, illetve *Bulzko* formában (uo. III. 13., 15.; V. 272., 273.) stb.

³¹ MORAVCSIK 1953. 48–49.; KRISTÓ 1980. 105–106.; GYÖRFFY GYÖRGY: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Bp. 1988. 22.; KORDÉ ZOLTÁN in: KMTL. 143.

³² KAPITÁNYFÉNY ISTVÁN in: KMTL. 713.

³³ HORVÁTH, JÁNOS: Die griechischen (byzantinischen) Sprachkenntnisse des Meisters P. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Tom. XVII. (1969) 18–19.; VESZPRÉMY LÁSZLÓ: A hun–magyar hagyomány alakulása és a tatárjárás. Hadtörténelmi Közlemények 1991. 27.; HKÍF. 330. 1113. sz. jegyzet. KAPITÁNYFÉNY ISTVÁN: Hungarobyzantina. Bizánc és a görögök középkori magyarországi forrásokban. Kéziratok kandidátusi értekezés. Bp. 1992. 89. szintén elfogadja ezt az etimológiát, hozzáfűzi azonban, hogy ez „csak annak a bizonyítására elegendő, hogy [Anonymusnak – K. Z.] alkalma volt görögül beszélő személytől tájékozódnia”. Véleményünk szerint Anonymus nem hallomásból ismerte a kifejezést, hanem valahol olvashatta azt, máskülönben nehezen tudta volna a *Csoba*–*Csaba* formát a *sabosszal* egyeztetni.

³⁴ PAIS DEZSŐ: Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp. 1926. 110.

is. Ez a feljegyzés – amennyiben hiteles – megerősíti Anonymus adatát.³⁵ Kérdéses azonban, hogy ki volt ez a Görögországba költöző Csaba és mikor élt. Kétséges, hogy jelen ismereteink alapján lehet-e választ adni e kérdésre. A korábban kifejtettekből következően nem tekinthetjük X. századi szereplőnek Csabát, s nem azonosíthatjuk Aventinus hőisével. Nem jelenthet segítséget a nyelvészet sem, mivel e helynévként is gyakran előforduló személynévnek nincs elfogadott etimológiája.³⁶ Annyit mindenesetre valószínűnek tarthatunk, hogy Csaba a nevét már nem ismerő Anonymus előtt élt, tehát vagy a XI. század vagy a XII. század első felének a szereplője lehetett.

Kilétére némi fényt vethet az is, hogy Kézai szerint „ettől a Csabától ered az Aba nemzetség”.³⁷ Bár a kutatás már többször rámutatott a hun-történetben szereplő Csaba és az Abák közötti összefüggésre,³⁸ a Csaba nevű Aba-ősnek a közmondásban szereplő vezérrel való azonosítását csak Kézai tudóskodó kombinációjának tekintették.³⁹ Kétségtelen, hogy Kézai különféle források felhasználásával és sok mesés elem vegyítésével gyúrta össze a hun-történetbeli Attila-fiú alakját, kevésbé valószínű azonban, hogy a nemzetség hagyományai ellenében, minden alap nélkül hozta volna összefüggésbe a Balkánra költöző hőst az Abák őisével. Természetesen nem arra gondolunk, hogy ehhez a Csabához fűződött volna az Abák eredethagyománya: ez minden bizonnyal az Anonymus és Kézai által is említett Ed–Edömén tesvérpárhoz kapcsolódott.⁴⁰ Csaba a nemzetség (vagy a nemzetség egyik ágának) a későbbi szereplője lehetett, aki

³⁵ „Isti quippe Zaculi in Graecia perisse Chabam putaverunt, unde [kiemelés tőlem – K. Z.] vulgus adhuc loquitur in communi: «Tunc redire debeas, dicunt recedenti, quando Chaba de Graecia reverteretur.»” SRH. I. 163. GREXA GYULA úgy vélte, hogy a Csaba-történet abba a mondatípusba tartozik, melyben az eltűnés a hős halálát jelenti, akit azután visszavárnak, jelen esetben Görögországból, amely a mondában nem konkrét földrajzi hely, hanem egy távoli meseország (GREXA 1922. 47.). Mindenesetre az eltávozóhoz intézett szavak inkább hasonlítanak egy átok formulára, mintsem a visszavarást kifejező búcsúzásra.

³⁶ PAIS DEZSŐ a török *čaban* 'pásztor' szóból magyarázta a nevet (PAIS 1926. 110. ld. még: COMMENTARIUM 129–130.), más felfogás szerint viszont a csagatáj *čaba* 'ajándék' szóval rokonítja az elnevezést (FNSZ. I. 185.). BERTA ÁRPÁD, akinek segítségéért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani, az eredeztetéssel kapcsolatos problémákat ekként foglalta össze: „Ha a név ómagyar hangalakja – mint az valószínű – *Csaba* volt, elvileg szóba jöhetne származtatásánál több török etimon is, ld. tör. *čaba* 'erőfeszítés, törekvés', kirg. *čaba* 'szemben valamivel', tör. *čapa* 'horgony, kapa', azeri *čapa* uaz., tat. nyj. *čaba* 'amaránt (növénynév)', csag. *čaba* 'ajándék', oszm. *jaba* 'ingyen(es)' stb. A mai török nyelvekben szórványosan meglevő hasonló hangalakú szavak jórészt jövevények, ill. az ősi török *čap-* 'fut, rohan; üt, vág' ige származékai. A török *čap-* ige eredeti jelentése 'lefelé irányuló mozgást végez' volt. Az ezzel az alapigével összefüggő török szavak mai szemantikai mezeje nagyon széles, s az etimológiailag vele összefüggő adatok, valamint a jelzett jövevénytörzsek szétválasztása sokszor nem végezhető el biztonsággal.”

³⁷ SRH. I. 163. Magyar ford.: HKÍF. 349.

³⁸ FEHÉR 1921–1925. 134. passim; HÓMAN 1938. 130–133.; ECKHARDT 1940. 200.; GYÖRFFY 1993. 143–144., 170–171., 232.

³⁹ HÓMAN 1938. 129–132.; GYÖRFFY 1993. 142–143.

⁴⁰ SILAGI–VESZPRÉMY, ANONYMUS 44., 48., 64., 84.; SRH. I. 163.

közelebről nem ismert időpontban (talán az államalapítás körüli harcok idején, talán később) népe egy részével görög területre költözött. Emlékét az egyre halványuló emlékezet és talán rövid írott feljegyzés is őrizte (ez utóbbiból meríthette Anonymus az általa továbbhagyományozott információt). Kézai Simon volt végül is az a krónikás, aki részint a nemzeti hagyományra és a székelyektől hallott közmondásra, részint más forrásokra, illetve a fantáziájára támaszkodva Attila fiává és az Aba nem alapítójává emelte Csabát.

Külön problémát jelent az, hogy e közmondás hogyan került a székelyekhez. Köztudott, hogy Kézai nem nagyon volt járatos az erdélyi székelyek belső viszonyait illetően, hiszen azt írja róluk, hogy „a vlachokkal együtt a határvidék hegyeiben nyerték el részüket, ahol a vlachokkal keveredve *állítólag* [kiemelés tőlem – K. Z.] azok betűit használják”.⁴¹ Vagyis az erdélyi székelyekről hallomásból szerzett információt eltorzíva foglalja bele krónikájába. Önmagában már ez is kétségesse teszi, hogy tőlük hallotta volna Kézai a fenti közmondást. Tovább mélyíti a kétségeket, hogy nincsenek arra utaló nyomok, miszerint a székelység már Erdélybe való költözésekor is ápolt volna egyfajta Csaba-kultuszt: a monda járulékos kellékei (a Tejúton át segítséget hozó Csaba motívuma, Csabaíre) későbbi fejleménynek látszanak, s ellentétben az ország északi, északkeleti részével, a székelyföldi korai helynévanyagban sem találunk ilyen elnevezést.⁴² Mindebből pedig az következik, hogy ebben az időben csak egyes – Csabával korábban kapcsolatban levő – magyarországi székely csoportok körében élhetett a Balkánra telepedett Aba-ős emléke és a hozzá fűződő közmondás. Ezek a motívumok azután Kézai Simon tollán Csaba királyfi történetévé álltak össze, s ebben a formában terjedtek el már nem annyira a környezetükbe egyre inkább beolvadó magyarországi székely települések lakói, hanem erdélyi rokonaik körében. A székelyekkel is kapcsolatban álló Aba-ős jelentős átalakulás révén mondai hőssé vált, majd az idők során a székelység mai napig tisztelt vezéreként és segítőjeként foglalta el helyét a kollektív emlékezetben.

⁴¹ „*Blackis commixti literis ipsorum uti perhibentur.*” SRH. I. 162–163. Magyar ford.: HKÍF. 349.

⁴² ECKHARDT 1940. 212–213.; MNYTESZ. I. 462.; Korai helynevek 62. (ld. a térképmellékletet is!). Tisztában vagyunk természetesen avval, hogy a helynevek különböző időpontokban és eltérő módon keletkeztek, de ebben az esetben hiányuk, illetve meglétük talán bír bizonyos jelentőséggel.

SOME REMARKS ON THE CSABA-PROBLEM

This study examines one area the much debated of Hungarian myths, the motif of Csaba (Chaba) and the theory formed in historiography about the supposed person of Csaba living in the tenth century. The author is of the opinion that the hypothesis based on Aventinus (16th c.) and Anonymus (early 13th c.), according to which Csaba was a raiding chieftain from the tenth century, cannot be accepted. The author maintains, that the historical Csaba, the member of the Aba-clan lived in the 11th or 12th century and settled with his people on the Balkan-peninsula. His memory preserved by the inhabitants of some of the Hungarian Szeklers (Székely) settlements served as the basis for the formation of the fictional figure of Attila's son in the „Hun-story” of Simon de Keza.

SZÉKESKÁPTALANOK ÉS KANONOKJAIK MAGYARORSZÁGON A 12. SZÁZAD ELEJÉIG

Az Árpád-kori magyar egyházszerkezet kialakulásának vizsgálatánál elsősorban a püspökségek és a korai bencés kolostorok létrejöttére fordítottak figyelmet, illetve a vármegye kutatáshoz kapcsolódva a főesperességek kialakulását, területi kiterjedésének alakulását kísérték nyomon. A káptalanok, különösen a székeskáptalanok korai történetének már kevesebb figyelmet szenteltek.

A korábbi szakirodalom egyöntetűen azt tartotta: a püspökségek alapításával együtt szervezték meg a székesegyházak mellett a káptalanokat is, noha csaknem minden kutató hangsúlyozta, hogy a Szent István-kori állapotból csak hosszú fejlődés eredményeként alakult ki a káptalanok forrásokban jól ismert felépítése.¹ Többen a korai székeskáptalanok monachalis jellegét emelték ki, hangsúlyozták, hogy a püspök és a kanonokok kapcsolata az apát és konventjének viszonyához volt hasonlatos, sőt a székeskáptalanok első tagjait kizárólag a bencés szerzetesekben keresték.² Az 1970-es években viszont három összefoglaló munka megjelenése kapcsán új elképzelések fogalmazódtak meg a székeskáptalanok korai történetére vonatkozóan.

Mályusz Elemér a középkori egyházi társadalom bemutatása kapcsán a káptalanokról megjegyzi, hogy azok a kereszténységgel együtt meghonosodtak Magyarországon, de teljesen kialakult formájuk csak hosszú fejlődés után igazolható. Eredetüket nem egy alapító elhatározásnak köszönhetik, hanem fokozatosan alakultak

¹ BÉKEFI R., A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chrodegang regulája, Bp. 1901. (továbbiakban: BÉKEFI 1901.) 20–25.; BÉKEFI R., A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig, Bp. 1910. 14–18.; KARÁCSONYI J., Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig, Bp. 1985. (reprint) 76.; WINKLER P., A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története alapításától 1935-ig, Kalocsa, 1935. (továbbiakban: WINKLER) 4–5.; BEDY V., A győri székeskáptalan története, Győr, 1938. 4.; BALANYI GY., Szent István mint a magyar keresztény egyház megalapítója és szervezője, in: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I., Szerk.: Serédi J., Bp. 1938. (továbbiakban: BALANYI) 356–357.; HERMANN E., A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig, München, 1973.² (továbbiakban: HERMANN) 34.

² Pl. BALANYI 356–357.; HERMANN 68.

meg.³ Györffy György a „Tíz kötetes” Magyarország történetéhez Szt. László királyról készített előtanulmányában azt írta, hogy a székeskáptalanok központi akaratra, Szent László király kezdeményezésére a 11. század végén a gregoriánus reformok, konkrétan a cölibátus bevezetése érdekében szerveződtek meg.⁴ A harmadik álláspontot Mezey László fogalmazta meg kapcsolódva liturgiátörténeti kutatásokhoz. Ő a korai időben a szerzetesek és a kanonokok együttélésére hívta fel a figyelmet, és a székeskáptalanok helyett a 11. században Magyarországon az Angliában kialakult és az angol misszionáriusok nyomán a kontinensre is átkerült dómkolostorok létezését látta igazolhatónak, amelyet a passauai, általában a bajor minta közvetített Magyarországra.⁵ A három különböző elképzelés közül, úgy tűnik, Györffy Györgyé talált leginkább elfogadásra, legalábbis senki sem cáfolta az 1971-ben, 1977-ben és 1984-ben is publikált eredményeket. Szükség lenne véleményem szerint a már jó két évtizede megfogalmazódott álláspontok ellenőrzésére, azoknak a külföldön újabban megjelent munkákkal való ütköztetésére.

A székeskáptalanok korai történetét tekintve a szűkös forráshelyzetten túl terminológiai problémák is nehezítik a tisztánlátást. A korabeli latinság még Nyugat-Európában sem különböztette meg a szerzetesek és a közös életet élő világi papok közösségeit, házait, mindkettőre egyaránt a *monasterium*, *claustrum*, ritkábban a *coenobium*, vagy egyszerűen csak az *ecclesia* megjelöléseket alkalmazta. A *capitulum* szót a kanonoki közösségekre a 12. század elején II. Pálos pápa alkalmazta először, de általánossá csak a 12–13. század fordulójára vált.⁶ A hazai latinságban is ez a

³ MÁLYUSZ E., Egyházi társadalom a középkori Magyarországon, Bp. 1971. (továbbiakban: MÁLYUSZ) 60–61.

⁴ GYÖRFFY GY., Szent László egyházpolitikája, in: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának huszadik évfordulójára, Túrkeve, 1971. 67–69.; uő., A „lovagszent” uralkodása (1075–1095), in: Történelmi Szemle 1977. (továbbiakban: GYÖRFFY 1977.) 552.; Magyarország története I/2. Szerk.: SZÉKELY GY., Bp., 1984. 922–923.

⁵ MEZEY L., A váci püspökség kialakulása, in: Váci Egyházmegyei Almanach, Szerk.: BÁNK J., Vác, 1970. 23–26.; MEZEY L., Deákság és Európa, Bp. 1979. 92–93. MEZEY L. dómkolostor elképzelését átveszi UDVARDY J., A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban, Bp. 1992. 11.

⁶ Pl. az ún. esztergomi zsinati határozatok (a továbbiakban: Syn. Strig.) V. pontjában a 12. század elején: „Ut canonici in clauastro et capellani in curia literatorie loquantur” ZÁVODSZKY L., A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai, Bp. 1904. (továbbiakban: Závodszky) 198.; az 1138-as dömösi összeíró oklevélben: „officinas claustrum edificans” vagy „preposito et canonicis Dymisiensis ecclesie” vagy „ad cooperiendam ecclesiam et ad domos ecclesie construendas veniunt” Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Ed.: F. KNAUZ, Strigonii, 1874. (továbbiakban: MEŠ.) 88., 92. és 96.; további példák: J. OSWALD, Das alte Passauer Domkapitel. Seine Entwicklung bis zum dreizehnten Jahrhundert und sein Wahlkapitulationswesen, München, 1933. (továbbiakban: OSWALD) 79–80.; MEZEY L., Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban, in: Székesfehérvár évszázadai 2. Szerk.: KRALOVÁNSZKY A. Székesfehérvár, 1972. 29.

helyzet.⁷ Nálunk a *capitulum* ebben a jelentésben 1148-ban fordul elő első alkalommal, abban az oklevélben, amelyben II. Géza király megerősíti az óbudai prépostságot Szt. László királytól kapott javaiban.⁸ Az oklevél hitelével szemben azonban kétségek merülhetnek föl⁹ és ezeket csak erősíti a *capitulum* szó alkalmazása. Amennyiben kitartunk az oklevél hitelessége mellett, akkor a káptalan szó a 13. századi átírás alkalmával kerülhetett a szövegbe. A *capitulum* az 1158-as nyitrai, bizonyosan hamis oklevélben szerepelt újra.¹⁰ Az első minden gyanún felül álló alkalmazása 1197-ben történt, Imre királynak a spalatói káptalan számára kiadott oklevelében,¹¹ elterjedése pedig a 13. század első évtizedeire tehető, bár sokáig elvétve még fel-fel bukkant a *monasterium* szó a székeskáptalanokra alkalmazva, sőt a 13. század első felében a pannonhalmi, a pécsváradi és a somogyvári bencés konventek is nem egyszer *capitulum*-nak nevezik magukat.¹² A 11–12. századi forrásainkban pedig a kanonokokat gyakran *fratres*-nek titulálják,¹³ de így a szerzeteseket is jelölhetik.¹⁴

⁷ A magyarországi középkori latinság szótára II/2. (C) Bp. 1991. 44–45.

⁸ G. FEJÉR, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* II. Budae, 1929. (továbbiakban: F.) 129–130.; Budapest történetének okleveles emlékei I. Szerk.: GÁRDONYI A. Bp. 1936. 3.

⁹ Az oklevél hitelességével kapcsolatos kérdésekre: SZENTPÉTERY I., *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* I. Bp. 1923. (továbbiakban: RA.) 77. regeszta.

¹⁰ F. II. 152–153.; RA. 94. reg.

¹¹ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II. Zagrabiæ, 1904. 288.; RA. 171. reg.

¹² Néhány példa felsorolása: SOLYMOŠI L.: *Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi történetének repertóriumáról*, Különnyomat a Levéltári Közlemények LV. évfolyamából. Bp. 1984. 243–244. 23. jegyzet.; A pannonhalmi konventet káptalannak nevezi a győri káptalan oklevele 1216-ban és 1234-ben, Miklós nádor 1226-ban, Uros apát 1241-ben. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története, Szerk.: ERDÉLYI L., Bp. 1902. (továbbiakban: PRT.) 542.; 1201-ben a zágrábi székeskáptalant „*monasterium regis s. Stephani*” említik, K.-D. GROTHUSEN, *Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1967. 101.

¹³ Pl. a Guden-féle oklevélben 1079 körül a *canonicus* és a *fratres* megnevezések szinonimaként szerepelnek: „*sub potestate canonicorum*” vagy „*non ad servitium episcopi, sed fratrum*”. *Diplomata Hungariae Antiquissima* I. Ed.: G. GYÖRFFY, Bp. 1992. (továbbiakban: DHA. I.) 225–226.; az 1138-as dömösi oklevél is egyaránt használja a *canonici* és a *fratres* megjelöléseket: „*canonicis in eadem ecclesia servantibus*” vagy „*hec sunt nomina agasonum, qui fratrum equos custodiunt...*”, bár a dömösi egyház tagjait az oklevél szinte mindig *canonici*-ként említi, amely mutatja, hogy kezd általánossá válni ez a megjelölés és háttérbe szorítja a *fratres*-t. Az utóbbi már csak két alkalommal szerepel az oklevélben, egyszer a közös hálóteremmel és az étkezővel, tehát azokkal a helyiségekkel kapcsolatban, amelyek a kanonokok közös életét, együttélését leginkább megjelenítik. MES. I. 88–97.; Martinus érseknek az esztergomi kanonokok számára tett adományában: „*ad honorem beate et... virginis marie altare contruxit... ad cuius servitium constitui chorum fratrum cottidie convenire debere... qui altario seruit, de altario vivat, simulque considerans confratres meos, ecclesie supradicte canonicos, usque ad mea tempora cena caruisse, ut iuxta vocem apostoli sufficientia nostra fratrum suppleret indulgentiam, in beneficium cene LXX villarum decimas... eis contuli...*” MES. I. 107.

¹⁴ A *monachi* és a *fratres* párhuzamos használatára pl. Szent László: I/39., ZÁVODSZKY 165.

Szintén a terminológiai problémákhoz tartozik, hogy a püspöki joghatóság alatt a székesegyház mellett élő klerikusok, kanonokok csoportját milyen feltételek teljesülése után tekintjük intézménybe tömörülő közösségnek. Ugyanis csak hosszú, jó két évszázados fejlődés után válik a kanonokok csoportja korporatív közösséggé, önálló, a kánonjog által is elismert jogi személylé, amely belső hierachiával, megfelelő mennyiségű és saját rendelkezés alá eső anyagi javakkal bír, pecséthasználati, oklevélkiadási és statutumalkotási joggal rendelkezik. Mindezek teljesülése csak a 13. század elejére történt meg Magyarországon.

Így a középkori székeskáptalanok történetében szociológiai és jogi szempontból élesen két szakaszt kell elkülönítenünk, amely a szakaszatárnak is tekinthető hiteleshelyi tevékenység megindulásával a 12–13. század fordulóján forrásadottságok révén is élesen elkülönül. Ennek megfelelően a káptalanok létrejötte helyett talán inkább a kanonokok korporációvá és jogi személylé válásának folyamatát kellene vizsgálnunk.

Áttérve a korai helyzet bemutatására, jobb híján, ha úgy tetszik megszokásból, elsősorban azonban a pontos elhatárolás végett a korszak szóhasználatával ellentétben a káptalan kifejezést fogom használni. A káptalanokra vonatkozó forráshelyek összegyűjtése és értelmezése mellett meg kell vizsgálni azon területek egyházszervezeti viszonyait, a szerzetesség és a kanonokság kapcsolatát, a székeskáptalanok helyzetét, ahonnan az első magyarországi térítők érkeztek közvetítve hazájuk egyházi felépítését. Nem szabad azonban az analógiák keresésénél elfeledkezni arról, hogy az ország nagy része szinte az egész 11. század folyamán missziós területnek tekinthető.

972/3-ban a magyar missziót Brunó Sankt Gallen-i szerzetes kezdte meg, de mellé Pilgrim passauai püspök adott papokat *ex monachis et canonicis*.¹⁵ Vélhetően azonban a világi papoké, köztük a kanonokoké volt a fő szerep, mert a passauai térítők munkájuk eredményeként nem monostort, hanem az esztergomi várhegyen Szt. István protomártír tiszteletére egy templomot alapítottak. Ez a passauai püspökségi központnak a bajor egyház többi központjától gyökeresen eltérő jellegéből is következik. Passau az egyetlen bajor püspöki székhely, ahol nem mutatható ki a szerzetesség és a Domkloster. A székesegyház mellett létrejött és a 8. század végétől adatolható klerikusközösség tagjait a 9. század közepétől pedig mindig kanonokoknak nevezték.¹⁶ Így a passauai térítésből következően a világi papság és a kanonokság jelenlétével, példájával már a magyarországi latin ritusú misszió kezdeteinél számolnunk kell.

¹⁵ *Catalogus fontium historiae Hungaricae* III. Ed.: A. GOMBOS, Bp. 1938. (továbbiakban: GOMBOS) 2113. old. (4556.).

¹⁶ OSWALD 3–6.; R. BAUERREISS, *Kirchengeschichte Bayerns* II. St. Ottilien, 1973.² (továbbiakban: BAUERREISS) 180–184.; R. SCHIEFFER, *Die Entstehung von Domkapitel in Deutschland*, Bonn, 1976. (továbbiakban: SCHIEFFER) 202–203.

Szt. István és Gizella házassága, 996 után a bajor egyház, különösen pedig Regensburg szerepe növekedett meg a magyar térítésben és egyházszervezésben. A regensburgi püspökségi központban hosszú ideig a szerzetesség és a kanonokság egymással összefonódott élete figyelhető meg, élükön a püspökkel, aki egyszerre volt a Szt. Péter-templom püspöke és a Szt. Emmerám-kolostor apátja. A kettősséget Szt. Wolfgang püspök szüntette meg 974-ben, amikor a gorzei-trieri reform elképzeléseitől vezetve leválasztotta a székesegyházról a Domkloster-ként működő Szt. Emmerám-kolostort és a korábbi apátpüspöki állásáról lemondva önálló apátot állított az élére. Így Regensburgban 974-ben két jogilag elkülönült közösség jött létre, a Szt. Emmerám bencés kolostor és a Szt. Péter-székesegyház káptalanja. A regensburgi példát gyorsan átvették a többi bajor püspökségi központban, mivel azokban is évtizedek óta egyre markánsabban jelentkeztek a különbségek a két ordot képviselő csoport között. Így 987-ben Salzburgban véglegesen elkülönült egymástól a Szt. Rupert-székesegyház káptalanja és a Szt. Péter bencés apátság, Augsburgban 1012-ben a dóm és a Szt. Afra-kolostor, de Freisingben is hasonló folyamat játszódott le.¹⁷

Általánosan elfogadott, hogy a magyar egyházszervezet kiépülésére nagy hatással volt az Ottók alatt létrejött birodalmi egyház. Németországban a birodalmi egyházon belül egy kanonok reform tudatos végrehajtása figyelhető meg az ezredfordulón. Ennek keretében mindenhol elválasztották a szerzetességet és a kanonokságot, az utóbbiak számára általánossá tették az aacheni regulát. Emellett III. Ottó, majd különösen II. Henrik jelentős adományokkal is hozzájárult a székeskáptalanok tekintélyének és szerepének növeléséhez. Különösen a dél-német területeken figyelhető meg a gorzei (-trieri) kolostorreformnak és a kanonokság megerősödésének együttes jelentkezése. A császárok itineráriumai mutatják, hogy a német uralkodók ettől kezdve a Pfalzokat háttérbe szorítva inkább a püspöki székhelyeket keresték fel, királyi kápolnáik tagjai pedig a Pfalzok társaskáptalanjai helyett egyre inkább a székeskáptalanokból kerültek ki.¹⁸ A kanonokok megnövekedett jelentőségét legjobban azonban az ezredfordulón kialakult királyi kanonokság intézménye bizonyítja, amely keretében a birodalom császára a székeskáptalanok kanonokjainak *confrater*-je lett.¹⁹ A röviden vázolt fejlődés leginkább a bambergi püspökség alapításánál figyelhető meg, ahol II. Henrik császár egy

¹⁷ BAUERREISS II. 180–183.; SCHIEFFER 166–168., 192–202. és 258–259.; Handbuch der bayerischen Geschichte I. Hrsg. v. M. SPINDLER, München, 1981, 2 444–448.; Geschichte Salzburg I/1–2. Hrsg. v. H. DOPSCH, Salzburg, 1983. (továbbiakban: DOPSCH) 1003 és 1010.

¹⁸ SCHIEFFER 259–260.; az ünnepi koronázások helyszínéül II. Henrik császártól kezdve egyre inkább a püspöki központokat választották, H.-W. KLEWITZ, Die Festkrönungen der deutschen Könige, in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abt. XXVII (1939) 75–78. és 86–87.

¹⁹ J. FLECKENSTEIN, Rex canonicus, in: Festschrift Percy Ernst Schramm I. Hrsg. v. P. CLASSEN u. P. SCHEIBERT, Göttingen, 1964. 57–71.; az intézmény történetére vonatkozó szakirodalom rövid összefoglalása: M. BORGOLTE, Die mittelalterliche Kirche, München, 1992. 82–83.

vita communis-ban élő, a többi püspökségi központ számára mintául szánt székeskáptalant hozott létre 1007-ben.²⁰ A bambergi püspökség alapításánál és felszentelésénél is képviseltette volt a magyar egyház Asztrik-Anasztáz érsek személyében,²¹ aki így az új koncepció megvalósulásának tanúja lehetett.

Amennyiben elismerjük a német birodalmi egyház mintaadó szerepét és a gorzei szerzetesi reform magyarországi hatását, úgy a kanonokságnak az eddigi elképzeléseknél bizonyosan nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk a 11. század első felében is. Nem érhatték ugyanis komolyabb impulzusok a magyar egyházat a dómkolostorok létrehozása érdekében a délnémet területek felől sem, mivel – mint láttuk – ott a gorzei reform bevezetésével párhuzamosan számolták fel a szerzetesek és kanonokok által közösen lakott Domkloster-eket, illetve Passauban létre sem jött az intézmény.²²

Az elkövetkezendő időben Adalbert és tanítványainak a magyar egyházszervezet kialakításában játszott szerepét ismerve mindenképpen szükséges lesz megvizsgálni azt, hogy Prágában miként alakult a szerzetesség és a kanonokság kapcsolata, a břewnovi apátság és a Szt. Vitus székesegyház viszonya. Vélhetően Adalbert tanítványai erőteljesebb monasztikus irányt képviseltek Magyarországon, mint a dél-német térítők.

A következő vizsgálandó terület Lotharingia, amelynek hatását az onnan származó főpapok (pl. Leodvin bihari püspök) és a magyar egyház liturgiájának számos eleme mutat.²³ A Rajnától nyugatra a szerzetesség és a kanonokság elkülönülése már a Karolingok alatt megtörtént és a dómkolostorok soha sem jellemezték az ottani püspökségi központokat, mivel azok már jóval az angolszász misszió előtt, a kereszténység korai évszázadaiban létrejöttek. Ez az a terület, ahol a 816-os aacheni birodalmi zsinat határozatai már a 9. század közepére megvalósulni látszanak, ahol *vita communis*-ban élő kanonoki közösségek léteznek a 9–10. században.²⁴ Az 1047-ben Magyarországra áttelepülő 24 verduni kanonokról szóló híradás²⁵ pedig mutatja, hogy a

²⁰ SCHIEFFER 256–257.

²¹ DHA. I. 42–43.; *Dedicatio ecclesiae S. Petri Babenbergensis*, in: MGH. SS. XVII. Ed.: G. H. PERTZ, Hannover 1861. 635–636.; K. J. BENZ, *Untersuchungen zur politischen Bedeutung der Kirchenweihe unter Teilnahme der deutschen Herrscher im hohen Mittelalter*, Kallmünz, 1975. 136–143.

²² Ezt erősíti meg az is, hogy ismerték a 11. századi Magyarországon a 847-es mainzi zsinat döntéseit, amelyek közül néhányat szó szerint is átvettek Szent István első törvénykönyvébe. GYÖRFFY GY., *István király és műve*, Bp. 1977. 269. Ezen a zsinaton pedig újólag előírták a kanonokok és a szerzetesek különélését. SCHIEFFER 245. Így Szent István udvarában a törvényt összeállító egyháziaknak tudomásuk volt a szerzetesség és a kanonokság elkülönítésére irányuló törekvésekről.

²³ A korai magyar liturgia lotharingiai elemeit hangsúlyozták a többi, elsősorban dél-német területek hatásával szemben, azokat részben figyelmen kívül hagyva pl. RADÓ P., *A magyar liturgia eredete a XI. században*, in: *Vigilia XXII* (1957) 392–398.; VÁCZY P., *A korai magyar történelem néhány kérdéséről*, in: *Századok* 92 (1957) 270.

²⁴ SCHIEFFER 134–155., különösen 147–148. és 253–255.

²⁵ GOMBOS II. 1395. old. (3355.).

mintaközvetítés közvetlen formájával is számolnunk kell a lotharingiai káptalanok és a kialakuló magyar egyházi intézményrendszer között. Szintén a francia nyelvterület püspöki központjainak világi papságával való kapcsolatra mutat Bonipert pécsi püspök és Fulbert chartres-i püspök levélváltása.²⁶

Magyarországon a 11. század első évtizedeiben a szerzetesek és a kanonokok bizonyos együttélése figyelhető meg. 1035 körül Esztergomban Asztrik-Anasztáz érseknél hat hétig vendégeskedett Arnolf regensburgi szerzetes, a Szt. Emmeram-kolostor tagja és kolostora védőszentjének tiszteletére antifonákat készített, Asztrik érsek azokat szerzeteseivel és klerikusaival (*monachos et clericos suos*) megtanította.²⁷ Így Szt. István alatt a magyar egyház központjában egy dómkolostor fogta össze az esztergomi papokat. A magyarországi latinságban Mór, a pannonthalmi apátból pécsi püspökké lett főpap Szt. Zoerard-András és Benedek szerzetesekről 1070 körül készült legendájában említ először kanonokokat.²⁸

A 11. század utolsó harmadában az elbeszélő források mellett már okleves említése is van a püspöki székhelyek kanonokságának. Egy Guden nevű ember 1079 körül a veszprémi egyháznak tett adományáról úgy rendelkezik, hogy az ne a (veszprémi) Szt. Mihály egyház püspökének, hanem kanonokjai javát szolgálja. A Dömösön kelt oklevél a tanúk között név szerint is megemlíti a veszprémi káptalan prépostját és dékánját és talán még két másik kanonokját, Gellért mestert és Mihály papot.²⁹ Az oklevél mutatja, hogy a kanonoki közösségen belül megjelentek a méltóságok, kialakulóban van egy belső hierarchia és a káptalani különbirtok csírája,³⁰

²⁶ Árpád-kori és Anjou-kori levelek, Szerk.: MAKKAI L. – MEZEY L. Bp. 1960. 109.

²⁷ GOMBOS I. 308 – 309. old. (689.).

²⁸ „audita fama boni rectoris multi ex terris aliis canonici et monachi ad ipsum... confluebant...” *Scriptores rerum Hungaricarum* II. Ed.: E. SZENTPÉTERY, Bp. 1938. (továbbiakban: SRH.) 357.; A legenda szerzője, Mór bencés szerzetesből lett 1036-ban pécsi püspök és az 1070-es évek elejére datálható legendában valószínűleg saját püspöki székhelyének egykori viszonyait vette figyelembe. A legendában szereplő canonici szót MÁLYUSZ E. még tágabb jelentésében értelmezi és kánonok, egyházi törvények szerint élő világi papoknak tekinti őket, szembeállítva a szerzetesekkel és a magánegyházak papjaival, MÁLYUSZ 60–61.; felfogásával szemben – véleményem szerint helyesen – a legenda magyar fordításában CSÓKA G. a kanonokok szót szűkebb, a székesegyházak világi papságára vonatkozva használja, Szent András és Benedek legendája, in: Árpád-kori legendák és Intelmek, Szerk.: ÉRSZEGI G., Bp. 1983. 13.

²⁹ DHA. I. 225 – 226.

³⁰ A régebbi német egyháztörténeti szakirodalom a püspök és a káptalan közötti vagyonmegosztást vallotta, pl. A. WERMINGHOFF, *Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter*, Leipzig–Berlin, 1913.² (továbbiakban: WERMINGHOFF) 145.; újabban az a felfogás nyert teret, hogy a koraközépkorban nem birtokmegosztás révén jött létre a püspöki birtoktesttől elkülönülten létező székeskáptalani különvagyon, hanem bizonyos meghatározott feladat elvégzéséhez kötött adományok révén (misealapítvány). A későbbi káptalani vagyonnak pedig általában csak a kisebb részét képezték a püspökségi összvagyonból átkerült birtokok. A káptalani különvagyon így fokozatosan, hosszú folyamat eredményeként alakult ki. Speyerben például ez két évszázadot vett igénybe. 865-ben Német Lajos birtokot adott a speyeri egyháznak, amelyet

tehát a veszprémi székesegyház kanonokjai elindultak a korporatív közösséggé válás útján.

Az 1083-as szentté avatás előtt keletkezett Nagyobb Szt. István-legenda már világos különbséget tesz a kanonokok kolostorai és a szerzetesek monostorai között és a káptalanok megszervezését a püspökségek alapításához kapcsolja, kiemelve, hogy a kanonokok a püspökök gondviselése alá tartoznak. A legenda a *vita communis*-ra utalva a *fratres* és a *canonici* megnevezéseket párhuzamosan használja. A kanonokság megnövekedett szerepét mutatja a székesfehérvári társaskáptalan és a római Szt. István-zarándokház mellett létrehozott 12 tagú kanonoki közösség kiemelt szerepeltetése is a legendában.³¹ Székesfehérvár jelentőségét a Hartvik-féle legenda tovább erősíti.³²

Fontos, de problémás forrás a Nagyobb Gellért-legenda. A legenda ma ismert szövege végső formájában a 14. században alakult ki, így komoly nézetkülönbségek vannak a forrásértékéről.³³ A kanonokokra vonatkozó fejezetek terminológiájuk alapján archaikusnak tűnnek, mivel ha azokat a 13–14. században fogalmazták volna, akkor bizonyosan becsúszik a szövegbe a *capitulum* székeskáptalan értelemben. A legenda egyébként egy alkalommal használja ezt a szót, de a bencés kolostor szerzeteseinek gyűlésére, amelyen maga Szt. Gellért is felszólalt. A székeskáptalant *monasterium*-nak,

a kanonokok javára kellett fordítani, de ezeket a birtokokat nem különítették még el, hanem beletagolták a püspökségi vagyonaiba. A folyamat végét III. Henrik 1041-es és 1046-os adományai mutatják, amelyek már nem említik a püspököt és az új birtokok felett a prépost és a kanonokok rendelkezési hatalmát ismerik el. A folyamat a német területeken a Rajna-balparti püspökségi központokban indult el a 9. században, Passauban is kivételesen korán, 903-ban jelentkezett, de a 10. században és a 11. század elején még szinte mindenütt a kanonoki vagyonról a püspökök gondoskodtak. II. Henrik császár káptalanoknak tett hatalmas adományai felgyorsították a folyamatot és az investitúra harc kezdetére csaknem mindenhol saját (préposti) felügyelet alá került a székeskáptalani különvagyon. SCHIEFFER 263. és 271–287. Angliában a Domesday Book a püspöki és a székesegyházi birtokokat egységesen tárgyalja a püspökök alatt, de az 1090-es évektől fogva egyre gyakrabban fordulnak elő az egyes kanonokok önállóan kezelt prebendái. J. BARROW, *Cathedrals, Provosts and Prebends: a Comparison of Twelfth-Century German and English Practice*, in: *Journal of Ecclesiastical History* 37 (1986) 555–557.

³¹ SRH. II. 379., 382–383. és 385–386.

³² SRH. II. 418. és 432.; A Hartvik-legenda a fehérvári egyház jogainak leírásánál a kanonokokat *fratres*-nek nevezi, feltűnő viszont, hogy Mercurius custost szerzetesnek mondja, („Monachus quidam, nomine Mercurius, qui in ordine clericatus thesauri perpetue Virginis custos fuerat...” SRH. II. 438.) eszerint a fehérvári társaskáptalan egyik legfontosabb tisztségét szerzetes töltötte volna be.

³³ Pl. CSÓKA J. Lajos szerint a Nagyobb Gellért-legenda késői, a 14. században készült és a kisebb legenda a történetileg hiteles, megbízható munka, amelyet 1100 körül állítottak össze. (CSÓKA J. L., *Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete*, in: *Középkori kultúink kritikus kérdései*. Szerk.: HORVÁTH J. és SZÉKELY Gy., Bp. 1974. 140.) Vele szemben IFJ. HORVÁTH J. azt vallja, hogy a mai Gellért-legendák közös őse a 12. század közepén jött létre, és ebből a nagyobb legenda merített többet, amely további 11–12. századi forrásokat is felhasznált és a mai formáját egy késői interpolátor adta meg. (HORVÁTH J.: *A Gellért-legendák keletkezése és kora*, in: *Középkori kultúink kritikus kérdései*. Szerk.: HORVÁTH J. és SZÉKELY Gy., Bp. 1974. (továbbiakban: HORVÁTH) 147–148. és 162.

principale monasterium-nak, *domus*-nak, *opus*-nak, vagy *ecclesia*-nak nevezi, de soha sem *capitulum*-nak. Szintén régies a *prebenda* szó alkalmazása, a legenda nem mint a káptalan vagyonából az egyes kanonokok részére elkülönített jövedelemrészt említi, hanem a prebendát korábbi jelentésében, mint a zsolozsmákon résztvevő kanonokok számára naponta kiutalt járandóságot használja. A Nagyobb Gellért-legenda egy *vita communis*-ban élő kanonoki közösséget állít elénk, ez pedig a ma ismert szöveg keletkezése előtt közel két évszázada megszűnt Csanádon. A kanonokok különélése annyira általános volt, hogy ennek megváltoztatására a 14. század végén már nem is törekedtek. Véleményem szerint a Nagyobb Gellért-legenda kanonokokra vonatkozó fejezetei nagy részben bizonyosan a 12. századi állapotokról őriztek meg információkat, emellett esetleges emlékeket a csanádi káptalan kialakulásának idejéről.

A legenda szerint Gellért a püspökség alapítása idején bencésekkel vette körül magát és először a Keresztelő Szt. János volt bazilita monostorban, majd a székesegyház mellett felépült Szt. György-kolostorban élt együtt szerzeteseivel. A kanonokok megjelenése után egy ideig a szerzetesek és a kanonokok együtt éltek, majd rövid idő múlva különvált a két csoport. Létrejött Csanádon egyrészt a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt bencés apátság élén külön apáttal, másrészt a Szt. György-templom mellett a székeskáptalan, amelyben a kanonokok a püspöktől kaptak ellátást („Isti sunt primi canonici in monasterio beati Georgii martyris ordinati, quos episcopus sub maxima diligentia nutrebat...”). A két közösség 1053-ban Szt. Gellért testének csanádi újratemetésénél már rivalizált egymással.³⁴

A ránk maradt források alapján úgy tűnik, hogy a bencések és a kanonokok közös dómkolostorai Magyarországon legfeljebb a 11. század közepéig állhattak fenn. A magyar egyházszervezet kiépülésével sok vonatkozásban párhuzamba állítható lengyel egyházszervezetre is csak a legkorábbi időre, a 11. század közepéig jellemzőek ezek az intézmények.³⁵ A dómkolostorból a tisztán kanonokok lakta monostorok létrejötte Magyarországon két módon történt. Az egyik, és ez lehetett az általánosabb, amikor a vegyes közösség – talán nem is mindig konfliktus nélkül – átalakult kanonoki káptalanná, a szerzetesek nem kaptak utánpótlást vagy pedig elhagyták a püspökségi központot. Ez a fejlődés játszódhatott le pl. Pécsen, amelynek az alapítástól az 1070-es évekig bencés püspökei voltak. A szerzetesek kiszorultak a káptalanból és a közeli pécsváradi apátságba telepedhettek át. Egykori jelenlétüket a középkori városban

³⁴ SRH. II. 493–504.; az 1493-ig fennálló csanádi bencés apátságra: SÖRÖS P., Az elenyészett bencés apátságok, Bp. 1912. 436–439.

³⁵ J. KŁOCZOWSKI, Les Chanoines en Pologne aux XIe–XIIe siècles, in: La vita comune del clero nei secoli XI e XII. Mendola, settembre 1959. (Publicazioni dell’Università Cattolica del S. Cuore. Serie Terza) 67.

valószínűleg a Szt. Benedek patrociniumú plébániatemplom őrizte meg.³⁶ Ez az átalakulás időben korán történhetett meg más magyar püspöki székhelyeken is, melynek eredményeképpen a bencéseknek ezután nem volt jelentős szerepe a püspöki székek betöltésében és a székeskáptalanokban. Mindezt támasztja alá az is, hogy nagyon kevés nyoma maradt a későbbi időkre a korai szerzetesi jelenlétnek püspöki városainkban. A székeskáptalanok második fejlődési formáját Csanád mutatja. Itt a dómkolostor nem átalakult, hanem kettévált, egymástól két teljesen független kanonoki és bencés monostorra, és ez a kettősség az egész középkor folyamán megmaradt. Így pont olyan helyzet alakult ki Csanádon a 11. század közepére mint Passautól eltekintve a délnémet, bajor püspökségi központokban, pl. a már említett Regensburgban.

A kanonokokra vonatkozó korai forráshelyeink többsége a 11. század második feléből, Szt. László uralkodása idejéből származik. Ez azt jelentené, hogy mégis igaza lenne Györffy Györgynek, miszerint a székeskáptalanokat Szt. László szervezte volna meg? Néhány megjegyzést szeretnék ehhez fűzni. A székeskáptalanok Szt. László uralkodásának legelején már feltűnnek, így a Guden-féle oklevélben 1079 körül, vagy a Nagyobb Szt. István-legendában 1083 előtt. Az 1077-ben trónralépő és hatalmának Salamonnal szembeni megszilárdításával is elfoglalt uralkodónak két év alatt kellett volna megvalósítania egy ilyen nagy horderejű intézkedést. Kérdésesnek tartom azt, hogy egy koraközépkori uralkodónak volt-e egyáltalán lehetősége arra, hogy nagyobb volumenű központi rendelkezéseit ilyen gyorsan végre tudja hajtani. A kanonokság történetéből említenék példát. 816-ban Jámbor Lajos hiába fordult külön-külön levélben birodalma minden egyes érsekéhez az aacheni *Institutio canoniconum* bevezetése, elfogadtatása érdekében, ez a Rajnától keletre csak a 11. század elejére valósult meg maradéktalanul.³⁷

Szt. Lászlónak a cölibátus elterjesztése végett pedig nem székeskáptalanokat kellett alapítania, mivel a magyar kanonokság ebben az időben még bizonyosan *vita communis*-ban élt, amint azt a frater és a kanonok szó párhuzamos használata még a 12. század folyamán is mutat, és amit a kánoni horák liturgikus feladatai meg is követeltek.³⁸ Másrészt a nem reguláris kanonokok számára a középkor későbbi

³⁶ A Szt. Benedek plébániatemplomra: TIMÁR GY., Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában, in: Baranyai Helytörténetírás 1981. 53.

³⁷ G. P. MARCHAL, Die Dom- und Kollegiatstifte der Schweiz, in: Die weltlichen Kollegiatstifte der deutsch- und französisch-sprachigen Schweiz, (Helvetia Sacra II/2.) Red.: G. P. MARCHAL, Bern, 1977. (továbbiakban: MARCHAL) 33.; Schieffer 242–255.

³⁸ Az újabb kutatás a világi papság káptalanokba való összeköltözését, tehát a székeskáptalanok kialakulását liturgikus változásokhoz, a zsolozsma 6. századi elterjedéséhez kapcsolja, SCHIEFFER 102.

időszakában sem volt előírva a cölibátushoz kötött nagyobb egyházi rendek felvétele.³⁹ A reform kanonokság pedig nézetem szerint még nem szolgálhatott például, különösen nem az uralkodása első éveiben járó Szt. László királynak és papi tanácsadóinak. A reguláris kanonoki mozgalom már a 11. század első felében jelentkezett. A mozgalom az Avignon melletti Szt. Rufusz-monostorból indult ki az 1030-as évek végén⁴⁰, de a 11. században sehol sem tudott komolyabb eredményeket felmutatni. A pápaság az 1059-es lateráni zsinat 4. kánonjában elrendelte, hogy a székes- és társaskáptalanok tagjai *vita communis*-ban éljenek és a közös birtokot kivéve mondjanak le a magántulajdonukról.⁴¹ A 11. század második felének pápái, élükön VII. Gergellyel, erőteljesen támogatták a kanonoki reformot, de ennek ellenére még a két korai itáliai reformközpontban, Lateránban és a luccai káptalanban is csak a 12. század első éveiben kerülnek túlsúlyra a reguláris kanonokok.⁴² Dél-német területen Altmann passauai püspök (1056–1091) próbálta bevezetni a reformot, de szerény eredményei (4 reguláris káptalan, köztük Rottenbuch 1073-ban történt alapítása) halála után azonnal veszendőbe mentek.⁴³ A reguláris kanonoki reform virágkora nem Szt. László uralkodására, hanem az 1100–1120-tól kb. az 1150-es évekig terjedő időszakra tehető.⁴⁴

Nyugat-Európában szinte általános, hogy a székeskáptalan prépostja egyben székesegyházi főesperes is.⁴⁵ Amennyiben a székeskáptalanok és a főesperességek kialakulása egy időben történik, akkor bizonyosan nálunk is jelentkezik a két tisztség

³⁹ Csak az 1311-es viennei zsinat írta elő és 1317-ben az ún. Clementina is megerősítette, hogy az új kanonoknak egy éven belül subdiakonussá kell magát szentelnie, A. SCHRÖER, *Das Münsterer Domkapitel im ausgehenden Mittelalter*, in: *Monasterium. Festschrift zum siebenhundertjährigen Weihegedächtnis des Paulus-Domes zu Münster*, Hrsg. v. A. SCHRÖER, Münster, 1964. 501.; A kanonokok a szerzetesekkel ellentétben nem élethossziglan voltak a közösséghez, annak előírásaihoz kötve, kiléphettek, illetve az alsóbb rendeket viselő klerikusok házasodhattak, R. KOTTJE, *Claustra sine armario? Zum Unterschied von Kloster und Stift im Mittelalter*, in: *Consuetudines monasticae. Ein Festgabe für Kassius Hallinger...* Hrsg. v. J. F. ANGERER – J. LENZENWEGER, Roma 1982. (továbbiakban: KOTTJE) 129–130.

⁴⁰ T. SCHMIDT, *Die Kanonikerreform im Rom und Papst Alexander II. (1061–1073)* (továbbiakban: SCHMIDT), in: *Studi Gregoriani IX (1972)* 202.; S. WEINFURTER, *Salzburger Bistumsreform und Bischofspolitik im 12. Jahrhundert*, Köln–Wien, 1975. (továbbiakban: WEINFURTER) 5–7.

⁴¹ SCHMIDT 205–206.; G. DENZLER, *Die Kanonikerbewegung und die gregorianische Reform im 11. Jahrhundert*, (továbbiakban: DENZLER) in: *Studi Gregoriani IX (1972)* 227.

⁴² SCHMIDT 207–221.

⁴³ DENZLER 235.; WEINFURTER 33.; S. WEINFURTER, *Neuere Forschung zu den Regularkanonikern in Deutschen Reich des 11. und 12. Jahrhunderts*, in: *Historische Zeitschrift* 224 (1977) 387–389.

⁴⁴ P. CLASSEN, *Gerhoch von Reichersberg und die Regularkanoniker in Bayern und Österreich*, in: P. CLASSEN, *Ausgewählte Aufsätze*. Sigmaringen, 1983. 434–436.; K. BOSL, *Das Jahrhundert der Augustinerchorherren*, in: *Historiographia medievalis. Festschrift für Franz-Josef Schmale*. Hrsg. v. D. BERG u. H.-W. GOETZ, Darmstadt, 1988. 3.

⁴⁵ WERMINGHOFF 148–149.; DOPSCH 1004.; M. KALUZA-BAUMRUKER, *Das Schweriner Domkapitel*, Köln–Wien, 1987. 53–54.

összekapcsolódása.⁴⁶ A székeskáptalanok vezetői közül nem véletlenül egyedül az 1091 körül, tehát a főesperességi intézmény kialakulásának idején létrejött zágrábi püspökség prépostja látott el archidiaconusi feladatokat is.⁴⁷

Györffy Györggyel, ha a székeskáptalanok alapítását illetően nem is tudok egyetérteni, de mindenképpen igazat adhatunk neki abban, hogy Szt. László és Kálmán királyok a 11–12. század fordulóján tudatosan támogatták a székeskáptalanokat, erősítették a kanonokok szerepét.⁴⁸ Szt. László törvényei mellett a Kálmán-kori zsinati határozatok is megerősítették a szerzetesség és a világi papság elkülönülését,⁴⁹ a szerzetesek kolostorokhoz kötését,⁵⁰ ezzel pasztorációs tevékenységük befejezését.⁵¹ Ugyanezen jogi eszközökkel erősítik meg a bencés apátságoknak az illetékes megyéspüspökök joghatósága alatt állását,⁵² amellyel pedig a püspöki központok jelentősége megnövekszik, feladatai hangsúlyozottá válnak, és ezzel párhuzamosan változik a székeskáptalanokban élő kanonokság szerepe is.

Végezetül azt a problémát szeretném érinteni, hogy a 11–12. század fordulóján milyen szabályzat lehetett előírva a magyar káptalanokban. Mit kell vajon értenünk a Kálmán-kori ún. esztergomi zsinat több pontjában említett kanonoki regulán?⁵³ A régebbi szakirodalom Békefi Remig nyomán a Chrodegang-féle regulát tartotta irányadónak a magyar káptalanokban.⁵⁴ Újabb munkák már nem foglalnak állást a szabályzat vonatkozásában, nem foglalkoznak ezzel a kérdéssel.

A Chrodegang-féle 752/3-ban született *Regula canoniconum* elterjedésének megítélése nagyon vitatott. Chrodegang püspök eredetileg lokális jelentőségűnek szánta szabályzatát, és saját püspöki székvárosában kívánta csak bevezetni. Később azonban szerzőjének tekintélye és Metznek a karoling püspökségek közötti kitüntetett szerepe

⁴⁶ A főesperességek 11. század harmadik harmadában történt létrejöttének bemutatására legújabban: KRISTÓ GY., A vármegyék kialakulása Magyarországon, Bp. 1988. 214–218.

⁴⁷ Statuta capituli Zagrabiensis III/1: „Pertinet etiam ad eius officium, ratione sue dignitatis, cura et iurisdiccio archidiaconalis, que describitur in tractatu de officio zagrabiensis archidiaconi...” in: Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis II. Ed.: J. TKALČIĆ, Zagrabiæ, 1874. 74.

⁴⁸ GYÖRFFY 1977. 552.

⁴⁹ A Syn. Strig. XXXVII. pontja elrendeli, hogy „regulam beati Benedicti omnes monachi sciant et intelligant”, míg a LIX. pont „Ut canonici regulam canonicam sciant et intelligant”. ZÁVODSZKY 201. és 204.

⁵⁰ Szent László I/39.; Syn. Strig. XXXVIII., ZÁVODSZKY 165. és 202.

⁵¹ Syn. Strig. XXXVI., ZÁVODSZKY 201.

⁵² Szent László I/21., I/27. és I/35.; Syn. Strig. XXXVIII.; ZÁVODSZKY 161–163. és 202.

⁵³ Syn. Strig. XXVII. „Vita et victus canonicorum secundum regulam ipsorum ab episcopo disponantur.”; Syn. Strig. XXVIII. „Si quis hospitum canonicæ regule se sponte subdiderit, nichil ad filium eius pertineat, nisi forte et ipse idem voluerit”; Syn. Strig. LIX. „Ut canonici regulam canonicam sciant et intelligant.”; ZÁVODSZKY 201. és 204.

⁵⁴ BÉKEFI 1901. 25.; WINKLER 4–5.; BALANYI 356–357.; HERMANN 34. és 70.; újabban: HORVÁTH 152.; SILL F., A vasvár-szombathelyi székeskáptalan történetének vázlata, in: A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977). Szombathely, 1977. 174.

folytán a regula máshol is követésre talált, de általánosan soha sem lett elfogadott. Még a Rajna-menti német káptalanokban sem lehet kimutatni jelenlétét a 8–9. században.⁵⁵ Így magyarországi elterjedését ki kell zárunk. Ezt megerősíti a magyar székeskáptalanok tisztségviselőinek elnevezése is. A Chrodegang-regula szerint a székeskáptalan élén a *primicerius*, vagy *archidiaconus* áll.⁵⁶ Ezzel szemben a hazai káptalanok vezetőjét mindig *praepositus*-nak hívták.⁵⁷

Más a helyzet a 816-os aacheni *Institutio canonorum*-mal. Az utóbbi regula a 11. század elejére, úgy tűnik, általánosan elfogadott volt a német területeken. Jelenleg 73 középkori kéziratát ismerik, nem számítva a könyvtárkatalogusokban vagy egyéb helyeken említett, mára már elveszett példányait. Megvolt a regula a 11. sz. elején Verdun-ben, ahonnan 24 kanonok érkezett Magyarországra, de a délnémet dómkönyvtárakban is kimutatható a szabályzat, így Salzburgban, Augsburgban, Freisingben és Regensburgban. A regula használatát mutatja, hogy legtöbb esetben olyan kódexekben található, amelyek a napi liturgiához szükséges szövegeket is tartalmazznak, tehát „kézikönyvek” voltak.⁵⁸ A regulának megfelel a székeskáptalanjaink vezetőinek préposti címe is.⁵⁹ A regula ugyan nem említi a dékán tisztségét, amelyet korán, a veszprémi káptalanban 1079-ben,⁶⁰ a nyitrai káptalanban pedig 1111-ben⁶¹ említettek. A dékán tisztsége a bencés regulából származik és a 10. század közepén jelent meg a nyugat-európai székeskáptalanokban.⁶² Az aacheni regula előírásainak nem mondanak ellent a magyar kanonokokról fennmaradt adataink. Az aacheni szabályozás szerint például a *vita communis* kötelező betartása ellenére a kanonokok megőrizhették magánvagyonukat. Az 1086-os bakonybéli összeírás említést tesz egy Márton nevű kanonokról, aki egy prédiát adta az apátságnak.⁶³ Talán ez a Márton azonos az 1079-ben említett

⁵⁵ SCHIEFFER 233–236.; KOTTJE 128–129.; Lexikon des Mittelalters II. München 1983. 1948–1950.

⁵⁶ N. LEUEMANN, Deutsche Bischofsstädte im Mittelalter, München, 1980. 143.

⁵⁷ Kivéve a nyitrai székeskáptalant, amelynek a középkorban nem volt prépostja. VAGNER J., Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez, Nyitra, 1896. 71. Ez azonban a nyitrai püspökség, illetve a székeskáptalan létrejöttének körülményeiből következett. Nyitrán a püspökség megalapítása előtt egy társaskáptalan működött és vezetőjének, a prépostnak a javadalmából alakították ki a püspöki tisztség gazdasági alapját, így a viszonylag szegény káptalanban nem tudtak újabb préposti méltóságot és ahhoz kapcsolódó javadalmat kialakítani és ezért a káptalan vezetője a dékán lett. A nyitrai püspökség kialakulásával és korai jogállásával külön tanulmányban kívánok foglalkozni.

⁵⁸ SCHIEFFER 248–255.; Az Institutio canonorum Aquisgranensis, az aacheni regula kiadása: MGH. Concilia II/1. Hannover 1906. 312–421.

⁵⁹ WERMINGHOFF 148–149.; MARCHAL 33.

⁶⁰ DHA. I. 226.

⁶¹ DHA. I. 383.

⁶² OSWALD 18.; SCHIEFFER 241.; A bencés regula 21. fejezete beszél a dékán feladatáról, Népek nagy nevelője... Szerk.: SZENNAY A., Bp. 1981. 67.

⁶³ DHA. I. 252.

Márton veszprémi préposttal.⁶⁴ Hasonlóan saját birtokkal rendelkezett a 12. század elején remeteségbe vonult András, egykori veszprémi prépost.⁶⁵ Mindezek alapján feltételezhető, hogy a 11–12. század fordulóján az aacheni regula, vagy annak egy változata terjedt el, vagy kívánta elterjeszteni a Kálmán-kori zsinat. A kanonoki magánvagyon létezése önmagában még nem mond ellent a *vita communis* meglétének, de, mint Nyugat-Európában is megfigyelhető, meggyorsította annak feladását. Éppen a magánvagyon engedélyezése miatt nem tudta elfogadni a 11. század közepétől jelentkező reguláris kanonoki reform az aacheni szabályzatot.⁶⁶ A kanonoki magánvagyon 1086-os megléte pedig további bizonyítékkal szolgál ahhoz, hogy a reguláris kanonoki reform nem jelezhető a Szt. László és a Kálmán-kori magyar székeskáptalanokban.

⁶⁴ DHA. I. 226.

⁶⁵ PRT. I. 595.

⁶⁶ DENZLER 227.; SCHMIDT 201–202.

DIE DOMKAPITEL UND IHRE DOMHERREN BIS ANFANG
DES 12. JAHRHUNDERTS IN UNGARN

Im ersten Teil des Vortrags werden die Probleme der Forschung der Domkapitel, die terminologischen Schwierigkeiten behandelt. In der Latinität in Ungarn wird das Wort *capitulum* in der Bedeutung Domkapitel erst seit der Wende des 12–13. Jahrhunderts gebraucht. In der Zeit davor bezeichnete man mit einem ähnlichen Ausdruck die Kapitel und die Klöster. In bezug auf das Zustandekommen der Kapitel wird im Vortrag hervorgehoben, daß die Missionare das Institutionssystem ihrer Heimat nach Ungarn vermittelt hatten. Parallel zur Missionierung Ungarns hörte in den süddeutschen Gebieten das Zusammenleben des Mönchtums mit dem Kanonikat, die Institution des Domklosters, auf, so bekam das im Entstehen begriffene ungarische Institutionssystem der Kirche keine bedeutenden Impulse bei der Errichtung der Domklöster.

Anfang des 11. Jahrhunderts ist jedoch auch in den ungarischen Bistumszentren das Zusammenleben des Mönchtums mit den weltlichen Priestern, den Domherren, bemerkbar. Die gemischen Domklöster bestanden aber nur für eine kurze Zeit, höchstens bis Mitte des 11. Jahrhunderts. Bereits in den 70er Jahren des 11. Jahrhunderts wurden die Mönche aus den Domkirchen verdrängt, und die Gesetze, Synodenbeschlüsse um die Wende des 11–12. Jahrhunderts sowie die Schenkungen der Könige stärkten die Position der Domherren in den Domkapiteln. Im letzten Drittel des 11. Jahrhunderts beginnen die Kapitel in Ungarn, sich zu einer Korporation, einer Rechtsperson, zusammenzuschließen. In den Kapiteln gehen die innere Hierarchie sowie die von den Bischöfen unabhängigen Kapitelgrundstücke mit dem Erscheinen der Amtsträgern einher. Die Domkapitel in Ungarn wurden um die Wende des 12–13. Jahrhunderts zur mehr oder minder von den Bischöfen unabhängigen Korporationen, zur Rechtsperson. Ende des 11. Jahrhunderts lebten die ungarischen Domherren im Sinne der Aachener *Institutio canonicorum in vita communis*, das Erscheinen des Privatvermögens der Domherren barg jedoch schon den Keim für die Auflösung des gemeinsamen Lebens in sich.

DÁVID TAMÁS

KAPISZTRÁNÓI JÁNOS ÉS A BÁRTFAI IRGALMASSÁG ANYJA CONFRATERNITÁS KAPCSOLATA

Az Iványi Béla által összeállított Bártfa város okmánytárának első kötetében¹ a 713-as szám alatt, 1453. december 3-i keltezéssel, található egy kiadatlan oklevél.² Kapisztránói János ferences szerzetes állítja ki Keresztély, bártfai plébánosnak, az Irgalmasság Anyja confraternitás fejének, amelyben a fent említett személyt, illetve a társulat minden tagját lelki előnyökben részesíti, valamint felveszi őket a Szent Ferenc lelki testvérületbe.

Érdeemes elidőzni az oklevélben szereplőknél, hogy világossá váljék az oklevél fontossága, jelentősége a társulat életében.

Az *Irgalmasság Anyja confraternitás* 1449. május 6-án nyert megerősítést Hédervári László egri püspök által, mikor kiadja és megerősíti a társulat szabályait.³ Bártfán, az okleveles adatok alapján, ez az első ilyen jellegű vallásos egyesület, bár nem sokkal később már megjelenik az ország több pontján is fellelhető *fraternitas Corpus Christi*. A század végére további három vallásos társulat működéséről maradt fenn írásos bizonyíték.⁴ A társulat szabályai szerint minden pap-tag a társulat elhunyt tagjáért hetente köteles elvégezni egy halotti officiumot (*vigilias cum laudibus*), havonként pedig egy misét; a világi tagok hetenként elmondanak hét Miatyánkot, Üdvözlégyet s három Hiszek-egyet. Évenként négyszer, kántorböjtök idején, az összes tag köteles a társulat vezetője által kijelölt helyen összejönni, ahol a pap-tagok Szűz Mária tiszteletére misét mondanak, valamint gyászmisét celebrálnak, a világi tagok pedig megkétszerezik heti

¹ IVÁNYI B.: Bártfa város levéltára I. 1319–1501-ig Bp. 1910. (továbbiakban: IVÁNYI 1910)

² Df 213 409

³ Df 213 218, kiadva: IVÁNYI 1910. 90–93.

⁴ Több végrendelet is felsorolja a városban működő társulatokat. Ilyen pl. Schwarcz Antalné végrendelete (Df 215 600), amelyikben a már említett Irgalmasság Anyja társulat mellett megtaláljuk a Corpus Christi confraternitást, a Szt. Barbara, valamint a Havas Boldogasszony (Marie Nivis) testvérületet is, illetve egy másikban (Holczmann György végrendeletében, Df 215 624) felbukkan a Szt. Miklós confraternitás.

imádságukat az elhalt tagok lelki üdvéért. Minden egyes tagért elhunytakor halotti officiumokat tartanak, és harminc misét mondanak.

Ebben az időben az Irgalmasság Anyja társulat a város legfiatalabb társulata. Tagjairól ekkor még nem tudunk szinte semmit, hiszen a confraternitás tagkönyve⁵ csak 1483-tól követi nyomon a társulat működését. A város életére való befolyása sem lehet számottevő, bár az alapító személye ezt megengedné. Ekkor még vagyona sem lehet jelentős, de mindenképpen megpróbálják vagyoni alapjukat biztosítani, illetve megerősíteni úgy, hogy 1452. októberében közjegyzői levélben rögzítik, hogy az elhalt tagok vagyona a társulatot, illetve az egyházat illeti.⁶

Összegezve: 1453–54-re a confraternitás a város egyik induló társulata, tekintélye még nem számottevő, bár valószínűsíthető, hogy néhány tagja a város igazgatásában tevékeny részt vállalt.

A történet másik szereplője *Kapisztránói János*, aki jóval ismertebb szereplője a történelemnek, mint a fenti társulat. 1453–54-ben annak az útnak a végén jár, amely 1443-ban indult, amikor IV. Jenő pápa engedélyt adott neki, hogy új kolostorokat adjon az obszervánsok részére. Ennek eredményeként 1453 tavaszáig több mint 200 újonc lépett be az obszervánsokhoz, illetve létrejött a sziléziai obszerváns rendtartomány is. Azonban nem csak az új kolostorok létrehozásával és az obszerváns eszme terjesztésével volt elfoglalva, hanem a zsidóknak adott kiváltságok visszavonását is szorgalmazta a német fejedelmeknél és a lengyel királynál. Tevékenysége folytán 1453 júliusa és novembere között szinte valamennyi zsidó elhagyta Sziléziát.

Tevékenysége során jutott el Krakkóba 1453. augusztus 28-án. Fogadására kivonult IV. Kázmér lengyel király, Zsófia anyakirálynő, Zbigniew bíboros, a krakkói püspök és az egész város. Kapisztrán egész német és sziléziai útjáról pontos ismeretekkel rendelkezünk, azonban kilenc hónapos, 1453 augusztusától 1454 májusáig tartó krakkói tartózkodásáról meglehetősen kevés információnk van. Két fontosabb esemény viszont említést érdemel:

- 1454. február 10-én IV. Kázmérnak és Erzsébetnek, V. László húgának az esküvőjén celebrált misét Kapisztrán.
- Vélhetőleg az európai politikába avatkozott bele, amikor Cusanus szerint azt tanácsolta Kázmérnak, hogy fogadja el a porosz városok felajánlkozását, amivel a lengyel király hadat üzent a Német Lovagrendnek. A háborúskodások egészen 1466-ig eltartottak.⁷

⁵ Az Irgalmasság Anyja confraternitás számadás- és tagkönyve. Df 215 060

⁶ Df 213 368

⁷ Kapisztrán krakkói működésére l. KULCSÁR P.: Kapisztrán János. Bp. 1987. 150–165.

A jelen dolgozat alapjának szánt oklevél, amelyben az Irgalmasság Anyja confraternitást és a társulat minden tagját Kapisztrán János lelki előnyökben részesíti, valamint felveszi őket a Szent Ferenc lelki testvérületbe, a kiállító szemszögéből nézve tucat oklevél, hiszen 1451 és 1453 között ilyen és ehhez hasonló oklevélből 13-at állított vagy állíttatott ki. Az esetek nagy többségében közel azonos vagy megegyező szövegű dokumentumokról van szó, azon személyeknek címezve, akikenél éjszakázott, vagy akik valamilyen segítséget nyújtottak számára. Pl. 1451. szeptember 12-én kelt oklevelében a brünni pékeket és valamennyi családtagjukat,⁸ egy másikban a zwetteli és a stamsi ciszterci apátot részelteti eme kegyben.⁹

Felmerülhet a kérdés, hogyan kerülhetett kapcsolatba Kapisztrán és Keresztély, bártfai plébános? Ha a hasonló okleveleket vesszük alapul, feltételezhető lenne az, hogy Kapisztrán már 1455 előtt járt Magyarországon. Krakkó Bártfához való közelsége ezt megengedné. A két város, Krakkó és Bártfa, mindig is élénk kereskedelmi kapcsolatban állt egymással. Rendszeresen közlekedtek kereskedők vászonnal és sörrel, nem okozott volna gondot a Bártfára való eljutás sem. Szállást is tudott volna adni akár a társulat, akár a plébános, mivel a városban nincs ferences kolostor, csak az ágostonosok vannak jelen. Megerősítené ezt az érvelést az is, hogy V. László 1452. december 30-án kelt levelében¹⁰ igen erősen kérlette, hogy jöjjön Magyarországra, hiszen „*az egész nemzet óhajtja már hallani tőle Isten ígését*”. Továbbá meglehetősen hiányosak az ismereteink Kapisztrán krakkói tartózkodásáról, így megengedhető lenne egy rövid magyarországi látogatás.

Ez a rövid magyarországi vizitáció azonban a biztosnak tűnő érvek ellenére sem valószínűsíthető. Kapisztrán ekkorra már olyannyira ismert ember, hogy bármely városban is jelent meg, legyen az akár a legkisebb falu, vagy akár Bécs vagy Krakkó, ezek várták, és hallgatták a prédikációját. Nem egy esetben külön szószéket építettek számára. Felbukkanása Magyarországon, még ha az az ország legészakibb városa is, mindenképpen valamilyen nyomot hagyott volna. Németújhelyi és bécsi tartózkodásáról már hallottak a magyarok, és útját nagy figyelemmel kísérték. Krakkóban való tartózkodása alatt igen sokan járultak elé, mivel híre ment, hogy egy bizonyos Budafalvi Benedeket süketségéből kigyógyított.¹¹ Valószínű, hogy a levélben említett Keresztély, bártfai plébános is ezen „*zarándokok*” között volt, aki hallván hogy Kapisztrán Krakkóban van, elindult, hogy lássa és meghallgassa őt.

⁸ BÖLCSKEY Ö.: Capistranói Szent János élete és kora I–III. Székesfehérvár 1923–24. (továbbiakban BÖLCSKEY) 405.

⁹ BÖLCSKEY III. 407.

¹⁰ BÖLCSKEY III. 420.

¹¹ KARÁCSONYI J.: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711–ig. I. Bp. 1922. 333.

Bizonyosra vehető, hogy ekkor születik ez az oklevél, amely, mint már említettük, a kiállító szemszögéből nem jelentett meghatározó élményt, hiszen ez a fajta okmánykiállítás meglehetősen régről eredeztethető. Az első ilyen jellegű okiratot megnevezni pontosan nem lehet, de a ferences rend első, ilyen jellegű iratát még Bonaventura állította ki 1261-ben Lyonban egy brixeni társulat számára. Tartalmát tekintve szintén egy ún. vizontszerződés, melyben vállalják, hogy egymást imáikban megemlékik, mind életük során, mind haláluk kapcsán. (*Inde volo ut pro vobis fiat officium quod pro fratribus nostris defunctis recitatis ibidem annuati ex more pro totum ordinem fieri consuevit.*)¹² Látható, hogy Kapisztrán csak egy, a ferenceseknél létező gyakorlatot követ, amikor az Irgalmasság Anyja confraternitás számára 1453 telén az irat kiállítja.

Ezzel szemben a társulatnak az oklevél igen fontos, hiszen egy induló vallási közösség számára a társadalmi elismerés fokmérője lehet, hogy ki, illetve kik azok, akik elismerik, és támogatják működését. Ezt az elismerést az alapítás után már megkapja a társulat. Erről egy 1450. október 29-én Rómában kelt oklevél tanúskodik, amelyben Altorgius és Prosper római bíbornokok 100 napi bűnbocsánatot engedélyeznek a confraternitás oltárát bizonyos napokon meglátogatók számára.¹³ Bártfán ebben az időben nem csak ez az egy társulat működik, hanem még rajta kívül feltételezhetően 2–3 szeretné a város polgárságát minél nagyobb számban tagjai között tudni. Keresztély, a társulat feje szeretné, ha a közösség ismertsége és elismertsége nagyobb lenne, ehhez nyújt neki segítséget Kapisztrán oklevele. Ettől kezdve a társulat fokozatosan építi ki kapcsolatait és gyarapítja tagjainak számát.

A támogatók szinte ettől a pillanattól kezdve igen szép számban jelentkeznek. Sorra születnek azok az oklevelek, amelyekben különböző társulatok és személyek biztosítanak búcsút azok számára, akik elzarándokolnak a társulat oltárához a Szent Egyed templomba. 1457-ben az ojvini perjel az, aki oklevelében a Szent Lélek monostor nevében biztosítja a társulatot, hogy imáiban megemlékezik a társulat jelenlegi és jövődöbeli tagjairól, valamint az elhalt társakról.¹⁴ 1463-ban Izidorus, Alanus és több római bíboros is búcsút biztosít a társulatnak.¹⁵ 1487-ben a Kapisztrán által kiadott oklevélhez hasonló irat születik, a sion-hegyi basilika kolostor priorja fogadja be az ott működő Szent Katalin confraternitásba az Irgalmasság Anyja társulatot és vizont.¹⁶

¹² BÖLCSKEY I. 482.

¹³ Df 213 258

¹⁴ Df 213 645

¹⁵ Df 214 517. Az oklevelet kiadta MISKOVSKY V. in: Bártfa középkori műemlékei. Bp. 1879., bár az iratot a *Corpus Christi* confraternitásnak tulajdonítja, de a címben szereplő Skultéti Keresztély az Irgalmasság Anyja testvérület vezetője.

¹⁶ Df 215 345. Kiadta: WAGNER C.: *Diplomatarium comitatus Sarosiensis Posonii – Cassoviae* 1780. 485.

Ekkor már nem az a Skultéti Keresztély a testvérület vezetője, aki elindította az egyesületet, hanem Brunner János.

A confraternitás az évek múltával, a támogatások szaporodtával Bártfa első számú társulatává fejlődik. Jól bizonyítja ezt fennmaradt okleveles anyaga. De a városi életben betöltött szerepéről csak a társaság tagkönyve alapján tudunk bővebb információval szolgálni. Ez a dokumentum 1483-tól 1525-ig követi nyomon a testület életében bekövetkező eseményeket. Prioritására a nevek mellett található apróbb megjegyzések, illetve az egyes személyek foglalkozása utal. *Georgius Mager*,¹⁷ *Georg Stenzel*,¹⁸ *Michael Lang*¹⁹ neve mellett ott áll, hogy *iudex* jelezvén, hogy ők viselték az adott évben a bírói méltóságot, de szép számmal vannak jelen *esküdtek*, illetve az 1485-ös évből a *jegyző*, *Andreas Raewber*. Az a vallási közösség, ahol a város bírása, jegyzője és esküdtségei jelen vannak, mindenképp az egyik legbefolyásosabb közösségnek tekinthető. Ez más társulatok esetében is jól megfigyelhető, mint pl. a soproni Szent György társulat vagy Nagy Testvérület, amely hasonló kondíciókkal rendelkezvén, beleszólási jogot vívott ki magának a plébános-választást illetően, valamint a letelepedési engedélyek kiadásának vonatkozásában. Sajnálatos módon a többi társulat tagkönyve nem maradt fenn, így összevetni azokat sajnos nem áll módunkban, de megengedhetőknek tartjuk a külföldi, főleg német példák kapcsán, hogy egy személyt több társulat tagjaként is tiszteljünk. Megbízható támpont nem lévén egyetlen biztos forrásként csak a végrendeletekre hagyatkozhatunk.²⁰ Sajnos ezek sem adnak megfelelő segítséget, mivel a jótékony célokra történő hagyományozás a középkorban általánosnak mondható szokása eltünteti a biztos körvonalakat. Egyetlen olyan testamentum sincs, amelyben csak egy társulat lenne megemlítve, viszont mindegyikben szerepel az Irgalmasság Anyja confraternitás. Jól jelzi ez a társulat ismertségét és elfogadott voltát Bártfa mindennapjaiban.

Vagyona népszerűségével együtt gyarapszik. Szerencsések vagyunk, mivel 1477-ből rendelkezünk egy leltárral, amelyben felsorolják a társulat javait. A több mint negyven tételből álló gazdag felsorolásban jórészt kegytárgyak, de nem egy könyv is fellelhető. A kegytárgyak nagy része aranyozott ezüst „*argentea modica deaurata*”, ami magyarázat a társulat viszonylag kevés készpénzállományára (29 forint, 4 forint).²¹

¹⁷ Mager György 1484-ben és 1494-ben viselte a bírói méltóságot.

¹⁸ 1485-ben viselte bírói tisztséget.

¹⁹ 1489-ben volt bíró.

²⁰ Schwarcz Antalné (Df 215 600), Holczmann György (Df 215 624), Grasz Gáspárné (Df 215 695), Hedvig asszony (Df 215 798), Lapscher Mátyás (Df 217 765), Mager György özvegye (Df 217 775), Maurer János (Df 217 869).

²¹ Df 214 774. A leltár nemcsak a társulat, hanem a Szt. Egyed templom tárgyait is felsorolja, és az 1477–79 közötti kifizetéseket is tartalmazza.

Egy-egy társulat vonzerejét tükrözi, hogy hányan lépnek be az adott közösségbe olyanok, akik nem a városban, illetve egy másik városban laknak. Jelen esetben tíz fölött található azon tagok száma, akik „*inquilini ex foris Civitatem*” jelölés alatt találhatók, illetve egy kassai illetőségű *Jacob Scholtz* neve is szerepel. Nem hosszú ezen külső tagok névsora, nem is büszkélkedhet oly nagy emberekkel, mint a lőcsei Corpus Christi, amely Zsigmondot és feleségét, Borbálát is tagjai között tudhatta,²² de mindenképpen figyelemre méltó.

Ha Zsigmond királyt nem is, de Kapisztránói Jánost a társulat tiszteletbeli tagjai között tartja számon. Az az oklevél, amely az egyik fél, jelen esetben a kiállító számára csak egy meglévő szokás folytatása, hiszen Kapisztrán haláláig még öt ilyen jellegű iratot ad ki, az a másik félnek meghatározó, későbbi sorsát jelentősen befolyásoló irat. Az 1453 decemberében kiállított oklevél által kapott elismerés segítségével az akkor még induló confraternitás a város első számú társulatává nőtte ki magát. Taglétszáma, vagyona is igen gyorsan gyarapodott, tagsága révén pedig a város életében is jelentős szerepet töltött be.

²² FEJÉR, G.: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. tom. X. vol. 4. 155.

Tamás Dávid

THE RELATION BETWEEN JOHN CAPISTRAN AND
THE CONFRATERNITY OF THE MOTHER OF MERCY IN BÁRTFA

The charter written during the stay of Capistran in Poland in 1453 is an important document for the Confraternity of the Mother of Mercy. It was of great relevance for the recently founded (1449) confraternity to be helped and supported by well-known corporations and persons. The charter of Capistran were among the first documents to give grants and indulgence for the confraternity. Then its fame and its influence exerted on the urban life gradually increased and became the number one confraternity of the medieval Hungarian city, Bártfa.

EGY 14. SZÁZADI TEMESVÁRI BÍRÓ: POSZTÓS MIHÁLY

A 14–15. században Temesvár volt az egyik legjelentősebb városa annak a vidéknek, amelyet az Alföld délkeleti része, a Maros, a Tisza, valamint a Duna, továbbá a történelmi Erdély határolt. Ezt a területet az oszmán törökök 1716–1718 között lezajlott kiűzését követően Temesi bánság (*banatus Temesiensis*, *Temescher Banat*) néven határőrvidékké szervezte a bécsi udvar. A szóban forgó régiót a 18. század elejétől – német nyelvi elnevezéséből adódóan – Bánátnak is nevezték.¹ Az újkori Bánát „fővárosának” tekintett Temesvár középkori elődje a 18. század elejéig a Temes egyik ágának számító és a középkorban ugyancsak Temesnek nevezett mai Béga folyó árterében alakult ki. A középkori Temesvár az önálló Magyar Királyság bukását megelőző időszakban, vagyis 1526 előtt, Temes megye székhelye volt.

Temes megye létrejöttének időpontjáról különböző nézeteket vallanak a kutatók.² A Magyarország vármegyéi és városai sorozatban Temes megye és Temesvár város történetét feldolgozó Szentkláray Jenő apátkanonok, valamint a későbbi kutatók közül Györffy György azt a álláspontot képviselte, hogy Temes megye eredete Szent István uralkodásának idejére megy vissza.³ Ezzel szemben mások, többek között Pauler Gyula, Székely György és Kristó Gyula a megye 12. századból való származtatása mellett törtek lándzsát. Ez utóbbi nézet valószínűbbnek látszik, amihez még azt is hozzátehetjük, hogy Temes a korábbi, nagy kiterjedésű Csanád megyéből szakadhatott ki.⁴ A temesi várispánság, illetve Temes megye 12. századi meglétét bizonyítja az 1177-ből származó

¹ BLAZOVICH LÁSZLÓ: Bánát. In: Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Főszerk.: KRISTÓ GYULA. Szerk.: ENGEL PÁL – MAKK FERENC. Bp. 1994. (továbbiakban: KMTL) 78.; Vö. továbbá ENGEL PÁL: Város és vidéke. História 14 (1992) 1. szám. 5–8.; SEBŐK FERENC: Temesvár. In: KMTL 669.

² KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 463–465.; Uő: Temes megye és várispánság. In: KMTL 669.

³ SZENTKLÁRAY JENŐ: Temes vármegye története. In: BOROVSKY SAMU (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye. Bp. é.n. 331–429.; GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977. 209.

⁴ KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. i.m. 463–464., 593. 44–46. számú jegyzetek.

aradi összeírás. Ez a ritkaságszámba menő, könyvalakban kiállított oklevél, amelyet III. Béla király adott ki, autográf formában sajnos nem maradt fenn. Eredeti szövegét Borsa Iván rekonstruálta hét különböző, későközépkori átírásból.⁵ III. Béla király fentebb hivatkozott privilégiuma, amely az aradi társaskáptalan kiváltságainak felsorolása mellett a prépostság birtokait is összeírta, két, a temesi várhoz tartozó faluról tesz említést.⁶ Az első temesi ispán, Pongrác pedig egy 1177 körül szintén III. Béla által kiadott oklevélben szerepel.⁷ Magát a várat azonban csak jóval később, 1212-ben említi oklevél. Ebből megtudjuk, hogy II. András király az őt hűségesen szolgáló Sebis ispánnak adományozta többek között a temesi vártól kivett Galád [Gyad] nevű négy ekealja földet.⁸

Temesvár városával egy 12. század közepe táján keletkezett forrásban találkozunk először. Idrísi szicíliai arab földrajzíró, aki az 1150 és 1153 között Magyarországon személyesen is megfordult Abu-Hámid al Garnátival ellentétben valószínűleg olasz kereskedőktől szerzett közvetett információk alapján készítette el II. Roger szicíliai uralkodó tevékeny közreműködésével a maga beszámolóját Magyarországról, a következőképpen emlékezik meg Temesvárról: Csongrád városától „ugyancsak a folyó mentén haladva, T.n.y.s.b.r. (= Temesvár) városáig négy napi járóföld, azaz százhusz mérföld a távolság. T.n.y.s.b.r. (= Temesvár) szép város, sok gazdagsággal, a T.y.s.yā (= Tisza) folyótól délre.”⁹

A fenti áttekintésből világosan kiderül: Temesvár városának és várának 1552-ben, a város török kézre kerülésével záruló középkori történetét lényegében a 12. század közepétől követhetjük nyomon az írott kútfők segítségével. A rendelkezésre álló írott forrásanyag „természete” és időbeli megoszlása azonban messze nem minősíthető ideálisnak. A 14. század elején, főleg 1315 és 1323 között, amikor is Temesvárot található a királyi udvar, ugrásszerűen megnőtt a Temesvárt említő oklevelek száma. A probléma azonban az, hogy ezeknek az okleveleknek a döntő többsége semmi érdemi információt nem közöl magáról a városról, hiszen bennük Temesvár csupán keltezési helyként szerepel.

⁵ BORSA IVÁN: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. Levéltári Közlemények 33 (1962) 2. szám 205–218., különösen a 212–217. oldalak; Uő.: aradi összeírás. In: KMTL 54.

⁶ BORSA IVÁN: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. i.m. 213. Az említett falvak (várkördek): *villa Sep Demeiensis castri* és *villa Viman Demeiensis castri*.

⁷ WENZEL GUSZTÁV: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I. Pest 1860. 69.

⁸ Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. Másolta és gyűjtötte. PESTY FRIGYES. A Magyar Tudományos Akadémia Tört. Bizottsága rendeletéből sajtó alá rendezte ORTVAY TIVADAR. I. 1183–1430. Pozsony 1896. Temesvármegye és Temesvárváros története IV. (továbbiakban: Temes) 1–2.

⁹ ELTER ISTVÁN: Magyarország Idrísi földrajzi művében (1154). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. 82 (1985) 53–63., az idézetre I. a 61. oldalt.

Az 1396-ban elszenvedett nikápolyi vereség után Temesvárt és környékét egyre jobban fenyegették a török betörések. A hatékony védelem megszervezésében komoly feladat hárult a mindenkori temesi ispánra, akinek hatalma ettől kezdve jelentősen megnőtt. Különösen Ozorai Pipó (Filippo Scolari) és Kinizsi Pál temesi ispánok játszottak figyelemre méltó szerepet az ország déli részének védelmében, no meg Hunyadi János erdélyi vajda, aki 1441 és 1456 között Temesvárott tartotta egyik székhelyét.¹⁰

A törökellenes támadó- és védekező harcok megindulása, a déli végvárrendszer kiépítése és fenntartása, továbbá az egyre aktívabbá váló balkáni politika szintén azt eredményezte, hogy újfent megnövekedett a kiváló stratégiai fekvésű Temesvárra vonatkozó írott források száma. Ez a forrásanyag azután az 1552 nyaratól kiépülő török hódoltság idején, valamint a vár és a város 1716-ban bekövetkezett visszafoglalásakor – nem beszélve a természeti katasztrófák és tűzvészek okozta károkról – igen nagy pusztulást szenvedett. A fentiek ismeretében azonban korántsem meglepő, hogy a középkori Temesvárról tudósító, napjainkig megőrződött írott kútfők tekintélyes hányada a 14. század vége és az 1552 közé eső időszakból származik, és valamilyen formában a törökellenes küzdelmekkel kapcsolatos.

A középkori Temesvár történetének tanulmányozását lehetővé tevő írott kútfők egy másik, számra nézve ugyancsak jelentős csoportja a város egyházi viszonyairól tájékoztat. A csanádi püspökségen keresztül a bács-kalocsai érsekség alá tartozó Temesvárról a régió két kiemelkedő fontosságú hiteles helyének, a Szent György oltalma alatt álló csanádi székes-, valamint a Szent Márton védelmét élvező aradi társaskáptalannak a kiadványai őriztek meg fontos információkat. Sajnos a legkorábbi időszakról a káptalani oklevelek is hallgatnak, hiszen az említett egyházi intézmények csak a 13. század első harmada, közepe tájától folytattak hiteleshelyi tevékenységet.¹¹ Arról sem szabad megfeledkeznünk továbbá, hogy számos egyházi jellegű ügyről csak a vatikáni levéltár iratanyaga tájékoztat. Ez részben abból adódik, hogy bizonyos problémákkal

¹⁰ ENGEL PÁL: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). *Értekezések a történeti tudományok köréből*. Új sorozat 83. Bp. 1977. 161., 186–187.; Uő.: Ozorai Pipó. In: VADAS FERENC (szerk.): Ozorai Pipó emlékezete. Szekszárd, 1987. 53–88.; IOAN HATEGAN: Das mittelalterliche Schloss von Temesvár und die von Filippo Scolari im Banat gebauten oder renovierten Schlösser. In: JUAN CABELLO (szerk.): Várac a későközépkorban. *Castrum Bene* 2/1990. 268–275.; TEKE ZSUZSA: Hunyadi János és kora. Bp. 1980.

¹¹ A csanádi székeskáptalanra l. JUHÁSZ KÁLMÁN: A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552). Makó, 1941.; Az aradi társaskáptalanra l. MÁRKI SÁNDOR: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. Arad 1892. (JANCSÓ BENEDEK (szerk.): Arad vármegye és Arad szabad királyi város monográfiája II/1.) 75., 168–171., 368–369.; JUHÁSZ KÁLMÁN: Az aradi káptalan (1135–1552). Történeti áttekintés. *Századok* 123 (1989/1948). 494–505., Uő.: Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regeszták. Gyula, 1962. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. 31–32. (továbbiakban: Aradi regeszták).

eleve a pápai kúriához kellett fordulni, illetve bizonyos ügyek intézése eredendően a pápai legátusok személyéhez kötődött, másrészt pedig abból hogy az egyházi ügyekben idehaza kiállított iratok tekintélyes része ugyan a történelem viharai során megsemmisült, ám a pápai adminisztráció jóvoltából emléküik mégis megőrződött.

Az írott kútfőket illetően a legnagyobb gondot tehát az okozza, hogy magáról a városról, annak szerkezetéről, topográfiájáról, igazgatásáról, jogi helyzetéről, lakóinak nevéről, számáról, foglalkozásáról gyakorlatilag alig tudunk valamit. Ezért is bír különös jelentőséggel az a néhány 14. század végi, illetőleg 15. század eleji oklevél, amely Temesvár legmagasabb közjogi méltóságáról, a bíróról (*iudex*) tesz említést.

Az eddig átnézett, jobbára kiadott forrásanyag alapján azt sajnos nem tudjuk megmondani, hogy Temesvár valószínűleg első név szerint ismert bírāja, Posztónak mondott Mihály (*Mychael dictus Poztos*) pontosan mikor viselte a városbírói tisztséget, mert az oklevelek a hivatalviselés idejéről nem tesznek említést. Első pillantásra az egyetlen „kézzelfogható” információt az aradi káptalan 1390. március 7-én kiállított oklevele tartalmazza, amely Posztós Mihályt Temesvár egykori bírójának nevezi (*Mychael olim Iudex de Themesuar*), vagyis az 1390. évet *terminus ante quem*-ként kell kezelnünk. Ezen a ponton szükségesnek tűnik megadni, hogy vizsgálódásaink során milyen kútfőkre támaszkodtunk. Mivel a hivatkozott oklevelek egy része eredeti formában nem őrződött meg, hanem csak későbbi tartalmi, illetve szó szerinti átírásban ismert, ezért ehelyütt praktikusabbnak tűnik az időrendi sorrendben való áttekintés. Felsorolásunk az oklevelek keletkezésének időpontját és kiadóját tartalmazza.

1. 1390. január 25.: Mária királynő.¹²
2. 1390. január 28.: Zsigmond király.¹³
3. 1390. február 5.: Losonci László erdélyi vajda¹⁴
4. 1390. március 7.: az aradi káptalan.¹⁵
5. 1390. március 8.: az aradi káptalan.¹⁶

¹² Temes 186–187. Az aradi káptalan 1390. március 7-ei okleveléből. Regesztáját I. Zsigmondkori oklevéltár. Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. I–II. Bp. 1951–1958. (továbbiakban: Zsigmondkori oklt.) I. 1332. sz.

¹³ Temes 185–186., 320–321. Az aradi káptalan 1390. március 7-ei okleveléből. Regesztáját I. Zsigmondkori oklt. I. 1337. sz. Francia nyelvű regesztáját I. Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum. Curante EMERICO LUKINICH et adiuvante LADISLAO GÁLDI ed.: ANTONIUS PEKETE NAGY et LADISLAUS MAKKAJ. Bp. 1941. Études sur l'Europe Centre-Orientale 29. (továbbiakban: Doc. Val.) 370.

¹⁴ Temes 187–188. Az aradi káptalan 1390. március 7-ei okleveléből. Regesztáját I. Zsigmondkori oklt. I. 1351. sz. Francia nyelvű regesztáját I. Doc. Val. 370.

¹⁵ Temes 185–188. Regesztáját I. Zsigmondkori oklt. I. 1387. sz.; Aradi regeszták 110. sz.

¹⁶ Temes 320–322. Regesztáját I. Zsigmondkori oklt. I. 1391. sz.

6. 1390. szeptember 21.: Zsigmond király.¹⁷
7. 1390. október 28.: Benczenci Miklós hátszegi várnagy.¹⁸
8. 1390. október 31.: az aradi káptalan.¹⁹
9. 1398. október 30.: a hátszegi esküdtek, hospesek, románok.²⁰
10. 1402. január 21.: Zsigmond király.²¹
11. 1402. április 10.: Csáki Miklós és Marcali Miklós erdélyi vajdák.²²

A vizsgálat alá vont valamennyi oklevél Posztós Mihálynak és testvérének, Jakabnak a hátszegi területben (Hunyad megye) fekvő Kis- és Nagypala birtokok tulajdonjoga miatt folytatott pereskedéséről tájékoztat. Számunkra most elsősorban Posztós Mihály személye a fontos, ezért nem tekintjük feladatunknak a birtokper egészének rekonstruálását. Ez további kutatások feladata lehet.

Miként említettük, az egyik legfontosabb kérdésben, Posztós Mihály hivatalviselésének kérdésében számos nehézséggel kell szembenéznünk. A probléma részben abból adódik, hogy az oklevelek információi alapján nem állapítható meg, mely években töltötte be a bírói hivatalt Posztós Mihály. Ugyanakkor arra is fel kell hívunk a figyelmet, hogy az oklevelek szóhasználata látszólag következetlen. Erre legszemléletesebb példaként az aradi káptalan 1390. március 7-én kelt oklevelét hozhatjuk fel. Ebben a diplomában az aradi káptalan *szó szerint* (*de verbo ad verbum*) három korábbi oklevelet írt át: Mária királynő 1390. január 25-én, Zsigmond király 1390. január 28-án, valamint Losonci László erdélyi vajda 1390. február 5-én kelt oklevelét. A vizsgálat alá vont négy oklevél közül mindössze egy, a keretül szolgáló aradi káptalani kiadvány használja csak a bírú (*iudex*) megjelölést – mégpedig az *olim* szócskával megtoldva – Posztós Mihállal kapcsolatosan. A többi egyszerűen csak temesvári polgárnak (*civis de Themeswar*) nevezi őt. Néhány hónappal később, október 28-án Benczenci Miklós hátszegi várnagy az általa kiadott oklevélben ugyancsak bíróként (*judex de Themeswar*) említi Posztós Mihályt. Az aradi káptalan 1390. október 31-én egy újabb oklevelet adott ki, amelyben beszámolt arról, hogy Zsigmond király ugyanezen év szeptember 21-én kelt parancsának megfelelően meghatározta Kis- és Nagypala birtokokat. A káptalani kiadvány, amely Zsigmond király parancslevelét szó szerinti átírásban tartalmazza, a királyi oklevéllel együtt Posztós Mihályt temesvári bírónak (*judex de Themessuar*)

¹⁷ Temes 188–189., 196–197. Az aradi káptalan 1390. október 31-ei okleveléből. Regesztáját I. Zsigmondkori oklt. I. 1662. sz.; Aradi regeszták 112. sz.

¹⁸ Temes 195. Regesztáját I. Zsigmondkori oklt. I. 1662. sz. Francia nyelvű regesztáját I. Doc. Val. 399.

¹⁹ Temes 196–198. Regesztáját I. Zsigmondkori oklt. I. 1716. sz.; Aradi regeszták 115. sz. Francia nyelvű regesztáját I. Doc. Val. 399.

²⁰ Temes 319–320. Regesztáját I. Zsigmondkori oklt. I. 5545. sz.

²¹ Temes 318–319. Regesztáját I. Zsigmondkori oklt. II/1. 1408. sz.

²² Temes 318–322. Regesztáját I. Zsigmondkori oklt. II/1. 1560. sz.

nevezi. Igencsak elgondolkodtató, hogy tizenkét évvel később, 1402-ben Zsigmond király január 21-én, valamint Marcali Miklós és Csáki Miklós erdélyi vajdák április 10-én kiadott oklevele szintén bírónak (*judex civitatis nostre Themesuar; judex de Themesuar*) minősíti Posztós Mihályt.

A fentiek alapján egyáltalán nem kizárt, hogy Posztós Mihály valamikor 1390 márciusát megelőzően már viselte a bírói tisztséget Temesvárott, s ugyanezen év tavaszán ismét őt választották meg a polgárok a város első számú vezetőjévé. Ismeretes ugyanis, hogy a magyarországi városokban általában Szent György napján (április 24-én) tartották a bíróválasztásokat.²³ Ez magyarázatot adhatna arra a körülményre, hogy miért nevezik Posztós Mihályt az oklevelek 1390 őszén ismét bírónak. E tekintetben az 1402-ből származó oklevelek tudósítása jelent problémát. Annak ellenére, hogy számos magyarországi városban történt kísérlet a bírói tisztség élethosszig tartó kisajátítására,²⁴ a nem teljes jogú királyi városnak számító Temesvár esetében nehezen tűnik elképzelhetőnek, hogy a 14–15. század fordulóján valaki több mint egy évtizedig megszakítás nélkül üljön a bírói széken. Azt a lehetőséget persze nem zárhatjuk ki, hogy Posztós Mihályt 1390 után harmadszor is megválasztották bírónak.

Posztós Mihály mindenesetre tehetséges ember volt. Neve egyértelműen erre enged következtetni. A név Posztós tagja, amely még nem tekinthető teljesen megszilárdult családnévnek, arra utal ugyanis, hogy viselője eredendően vagy posztókészítő mesterember, vagy posztókereskedő volt.²⁵ Posztós Mihály neve és személye egy további problémakörre hívja fel a figyelmet. Arra nevezetesen, hogy milyen foglalkozási ágakkal találkozhatunk a középkori Temesvárott. Bácskai Vera, a 15. századi mezővárosi fejlődés kiváló ismerője, meggyőzően mutatott rá arra, hogy a szövőipar a magyarországi városokban és mezővárosokban általában jelentéktelen maradt. Egyúttal arra is utalt, hogy a 14. század végén, a 15. század elején még a mezővárosokban is számottevőbb szerepet játszott az említett iparág, mint a 15. század végén. A hanyatlást a nagy mennyiségű külföldi termék beáramlása okozta. Bácskai Vera ezen megállapításaival magunk is egyetértünk, de a Temesvárra vonatkozó nézetét már nem tudjuk elfogadni. Bácskai Vera ugyanis azt írta, hogy „jelentős lehetett Temesvár szövőipara is, legalább is ezt sejteti Zsigmond 1415-ben kelt oklevele, mely megerősíti Szeben, Kolozsvár,

²³ HAJNIK IMRE: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 85–86. Vö. példának okáért Alszéged esetével. REIZNER JÁNOS: Széged története IV. Szeged 1900. 24–25.

²⁴ SZÜCS JENŐ: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon. Bp. 1955. Passim.; GRANASZTÓI GYÖRGY: A középkori magyar város. Bp. 1980. 123–133.

²⁵ Vö. SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902–1906. 784–785.; KÁZMÉR MIKLÓS: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp. 1993. 871. KÁZMÉR MIKLÓS szótára a Posztós név alatt – igaz, CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzi munkája alapján – első adatként az általunk vizsgált Posztós Mihályt említi.

Beszterce, Fehérvár és Torda polgárainak azon kiváltságát, hogy piacukon idegen kereskedők csak nagyban árusíthatják posztójukat. E kiváltságokat azonban egyes idegen kereskedők, jelesen a temesváriak is megsértették. Ezért inti őket, s főleg a temesváriakat, hogy az említett városok kiváltságait tartsák tiszteletben.²⁶ Magunk egy korábbi munkánkban²⁷ szintén hivatkoztunk Zsigmond említett oklevelére, s addig a pontig érvelésünk is egybevág Bácskai Veráéval, hogy Temesvár az erdélyi szász városok számára komoly vetélytársat jelentett. Magunk azonban úgy véljük, hogy a temesváriak elsősorban nem posztókészítéssel, hanem posztókereskedelemmel foglalkoztak.

Ezek után tekintsük át, mi az, amit teljes bizonyossággal tudunk Posztós Mihályról. Családi kapcsolatairól annyit árulnak el az oklevelek, hogy apját Benedeknek hívták, s legalább egy testvére volt, aki a Jakab nevet viselte. A birtokper során Posztós Mihály mindig együtt szerepelt testvérével, Jakabbal. A per kiváltó oka a Hátszegi kerületben fekvő Kis- és Nagypala birtokok voltak, amelyeket Mihálynak I. (Nagy) Lajos király adományozott egy közelebbiről meg nem határozható időpontban.²⁸ A Hunyad megyében található Hátszegi-medence történeti és földrajzi szempontból Erdély egyik igen érdekes mikrovidéke. A szűkebb értelemben vett hátszegi területet, amelynek névadója az itt emelkedő azonos nevű vár volt, délről a Retyezát hatalmas tömbje, keletről a Surján hegység, északról a Vajdahunyad és Déva közt húzódó dombvidék, nyugatról pedig a Pljana Ruszka hegység határolja. A hátszegi kerület (*districtus de Hathzag*), amelyet olykor megyének (*comitatus*) is neveztek, Erdély délnyugati részének hozzávetőleg 1300 km²-nyi területét foglalta magába. Ezen a vidéken már a 13. századtól jelentős számú román népesség telepedett le, amely a kenézség intézménye nyújtotta jogi- és gazdasági keretek között élt. A kenézek, illetve azok utódai közül később többen, elsősorban a 14–15. századi törökellenes harcokban tanúsított hősiek helytállásuk elismeréseként, az országos nemesség sorába emelkedtek.²⁹ Az egyik ilyen

²⁶ BÁCSKAI VERA: Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 37. Bp. 1965. 46–47.

²⁷ PETROVICS ISTVÁN: Temesvár és Nagyszében. Megjegyzések egy oklevéltöredék kapcsán. In: KOSZTA LÁSZLÓ (szerk.): Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995. 407.

²⁸ Temes 185–188.

²⁹ A hátszegi kerületre és a románság itteni megtelepedésére I. SÓLYOM FEKETE FERENC: A magyarság és az oláh incolatus Hunyadban. A Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve. I–XXII. Bp.–Déva. 1882–1913. (továbbiakban: HMTRT) I. 1882. 52–78., Uő.: Vázlatok az oláh kenézi intézmény története – s ismeretéhez. HMTRT II. 1884. 14–37.; CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. Bp. 1913. (továbbiakban: CSÁNKI V.) 1–249., különösen a 36–41., 45–46., 121., 189–194. oldalak; GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Bp. 1987. 277–301.; A román szakirodalomban a Hátszegi-medence középkori történetéről a legátfogóbb és legszínvonalasabb munka: RADU POPA: La începuturile evului mediu Românesc. Țara Hațegului. București, 1988. Kis- és Nagypalára, valamint Posztós Mihályra vonatkozó megállapításai a 109–110. és a 202.

nevezetes család a malomvízi Kendefiek családja volt, amely 1424-ben előbb zálogba vette, majd 1430-ban megvásárolta a szóban forgó Kis- és Nagypala birtokokat Posztós Mihály fiától, Benedektől.³⁰

Posztós Mihály az 1390-ben keletkezett oklevelek tanúsága szerint a hátszegi kerületben élő románokkal keveredett birtokvitába. A problémát többek között az okozta, hogy bizonyos románok, akik közül név szerint Thatult, valamint Palai Bodo fiait, Bálint királyi ajtónállómestert és testvérét, Dant ismerjük, kétségbe vonták Posztós Mihály és Jakab Kis- és Nagypala birtokokra vonatkozó tulajdonjogát. Palai Bálint és Dan azt állították, hogy az említett birtokokat nagyapjaik (philes et Stephanus aui videlicet et predecessores ipsorum valentini et daan filiorum Boda) kezdték betelepíteni, s az említett birtokok a kenézség jogán őket illetik.³¹ A helyzetet bonyolította, hogy Posztós Mihály temesvári háza 1385. augusztus 15-én (*in festo assumptionis beate Marie virginis, cuius nunc quinta advenerit reulucio annualis*) egy tűzvész során leégett, s Mihálynak a Pala nevű birtokokra vonatkozó, I. Lajos király által kiadott birtoklevele megsemmisült. Posztós Mihály ezért felkereste Mária királynőt, majd Zsigmond királyt, akik Losonci László erdélyi vajda tanúságtétele alapján új adomány (*nove donationis titulo*) címén neki és testvérének, Jakabnak adták a szóban forgó birtokokat. Erről Mária királynő 1390. január 25-én, Zsigmond pedig 1390. január 28-án adott ki oklevelet, amelyeket az aradi káptalan Posztós Mihály kérésére ugyanezen év március 7-én szó szerint átfírt.³² Ugyanez a kiadvány tartalmazza Losonci László erdélyi

oldalakon található. Popa felhasználja Maria Holban meglehetősen tendenciózus kutatási eredményeit is, aki szintén foglalkozott Posztós Mihály személyével. Vö.: MARIA HOLBAN: Din cronica relațiilor Româno-Ungare în secolele XIII – XIV. București 1981. 227–228., 244. Radu Popa munkásságának méltatására I. BENKŐ ELEK: Együttműködési lehetőségek magyar és román régészek között. Europa Annales. Balcanica-Danubiana-Carpathica. Az ELTE BTK Román Filológiai Tanszék kiadványa. Bp. 1995. 2/B. 315–317.; A hátszegi kerület későközépkori váraira I. ADRIAN ANDREI RUSU: Die Burgen des Hatzager Distrikts im 15 Jahrhundert. In: JUAN CABELLO (szerk.): Várak a későközépkorban. Castrum Bene. 2/1990. i.m. 258–267.; I. még BENKŐ ELEK: Hátszeg. KMTL 257.; A Kendefiekre I. SZABÓ KÁROLY: A Kendefiek a XIV. és XV-dik században. Századok 2 (1868) 22–43.; A románság erdélyi megtelepedésével kapcsolatos források zömét I. Doc. Val. Ezekre az oklevelekre támaszkodva írta meg FEKETE NAGY ANTAL A románság megtelepedése a középkorban című tanulmányát. In: MÁLYUSZ ELEMÉR (szerk.): Erdély és népei. Bp. 1941. 106–118.

³⁰ CSÁNKI V. 190.; BARABÁS SAMU (szerk.): A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. I–II. Bp. 1895. I. 530–531., II. 1–2.

³¹ Temes 318–323.

³² Temes 185–188. Az új adományról (*nova donatio*) feltétlen meg kell említenünk, hogy alkalmazására leginkább akkor került sor, ha a birtokos eredendően nem rendelkezett a szükséges bizonyító erejű oklevelekkel, vagy azok esetleg később megsemmisültek, s a birtokos ebből fakadóan nem tudta igazolni a ténylegesen a kezén levő birtokokhoz fűződő jogát. Vö. GERICS JÓZSEF–LADÁNYI ERZSÉBET: Az „új” adomány jogintézménye a 13. századi magyar oklevelés gyakorlatban. Levéltári Szemle 36 (1986) 1. 21–30., ZSOLDOS ATTILA: Új adomány. KMTL 697.

vajda 1390. február 5-én kelt oklevelét is, amelyben a vajda arról tudósít, hogy Posztós Mihályt bevezette Kis- és Nagypala birtokába. Kis- és Nagypala ugyan nem tartozott a hátszegi kerületben a legjelentősebb birtokok közé, tulajdonjogukért mégis hosszantartó pereskedés robbant ki. A hátszegi románok és a temesvári Posztós család tagjai közötti birtokviszály 1402-ben Csáki Miklós és Marcali Miklós erdélyi vajdák ítéletével az utóbbiak javára dőlt el.³³

Összegzésül megállapíthatjuk: a vizsgált oklevelekben szereplő Posztós Mihály tekinthető minden bizonnyal a középkori Temesvár első név szerint ismert bírójának. S bár családi kapcsolatairól és birtokügyeiről maradtak fenn információk az írott kútfókban, bírói tevékenységéről semmi érdemlegeset nem tudunk.³⁴

³³ Temes 318–323.

³⁴ Az összehasonlítás kedvéért jegyezzük meg, hogy a szomszédos Szeged esetében az első név szerint ismert bírót, Miklós fia Pétert 1368-ban említi oklevél (*Petrus filius Nicolai iudex de Zegedino*). Országos Levéltár Mohács előtti gyűjtemény (O.L. Dl.) 60 328. Kiadása: ÉRSZEGI GÉZA: Adatok Szeged középkori történetéhez. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VI. Szeged, 1982. 14–15.

A 14TH CENTURY MAYOR IN TEMESVÁR: MICHAEL POSZTÓS

The author makes efforts in order to call the attention, on the basis of a dozen of different charters issued at the turn of the 14th and 15th centuries, to the person of Michael Posztós, who was with all probability the first mayor (iudex) of the medieval city of Temesvár whose name has come down to posterity.

A PORTA ÉS A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ KITÖRÉSE

Azt kíséreljük meg vázolni jelen rövid írásban, milyen előzmények után és hogyan mélyült el az Oszmán és a Habsburg Birodalom konfliktusa olyannyira 1590 után, s főképpen az 1593. február–július közti időszakban, hogy a Porta új háborút indított a Királyi Magyarországon.¹

A XVI. század utolsó évtizedére jellemző volt a korábban is részben meglévő válságjelenségek felerősödése az Oszmán Birodalomban. Ezt a történeti kutatás újabban inkább átalakulási folyamatként (transzformáció) írja le, de a kortársak válságként élték meg.² Ide tartozik az árak emelkedését, a fő fizetőeszköz, az ezüst akce többszöri leértékelését (pl. 1585-ben), s kincstári deficitet eredményező „árforradalom” jelentkezése az 1580-as évektől, amelynek súlyos társadalmi következményei is voltak.³ Ezek közül itt csak az inflálódott pénzzel fizetett portai zsoldosok felkeléseire (1589 április, 1593 január) utalnék, amelyek leverésük ellenére mindkét esetben a kormányzat leváltását eredményezték. Felvetették, hogy a Habsburgok elleni 15 éves vagy hosszú háború megindításában annak is része lehetett, hogy az elégedetlen zsoldosságot foglalkoztatni akarták.⁴ Az is felmerült, hogy a válság levezetése lett volna a Porta célja

¹ E tanulmány rövidített változata a 15 éves háború konferencián (1994. április 6–8, Budapest, Hadtörténeti Intézet) elhangzott előadásomnak.

² A válságra l. TÓTH SÁNDOR: A 16–17. századi török válság fő kérdései. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum. Sectio Historica*. Tomus II. Szeged, 1980. 69–95.; a „válság-paradigma” megkérdőjelezésére és a transzformációs elméletre összefoglalóan l. KAFADAR, C.: „When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows.” *The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of The Sixteenth Century*. (PhD) McGill University, 1987. (továbbiakban: KAFADAR 1987) 1–17.

³ Vö. pl. KAFADAR 1987. 110–158.; l. még TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: The „Price Revolution” in the Ottoman Empire at the End of the Sixteenth Century. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. (továbbiakban: AUSZ) Tomus LXXXVII. Szeged, 1988. 35–48.

⁴ L. pl. BRAUDEL, F.: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. (Transl. by REYNOLDS, S.) II. New York, 1976. (továbbiakban: BRAUDEL 1976) 1199.; a felkelésekre l. COOK, M. A. (ed.): *A History of the Ottoman Empire to 1730*. Cambridge University Press, 1976. 127.

az új háború vállalásával.⁵ A krízisnek szerepet juttathatunk a sűrű kormányzatváltásokban, a kíméletlen frakcióharcokban is. Az elhúzódó, nagy költségekkel és veszteségekkel járó, végül is megnyert perzsa háború (1578–1590) után három vezető személyiség versengett a hatalmat jelképező nagyvezíri pecsétért (mühür) és váltotta egymást: Szinán pasa (1589 április–1591 augusztus), Ferhád pasa (1591 augusztus–1592 április) és Sziyávus pasa (1592 április–1593 január).⁶ E frakcióharcok befolyásolhatták az Oszmán Birodalom külpolitikáját is, az egyes frakciók és vezetőik pillanatnyi hatalmi pozícióiktól függően más-más álláspontot vallottak háború és béke kérdésében.

Nemcsak a háború kitörésének évében, 1593 első felében, de a megelőző években, sőt jóval korábban is jelentkeztek azok az ellentétek az Oszmán és a Habsburg Birodalom között, amelyek miatt a 15 éves háború kirobbant 1593 nyarán. Nem érdektelen tehát ezen konfliktusok rövid áttekintése. A feszültség talán legfőbb oka abban keresendő, hogy Magyarországot megosztva birtokolta e két hatalom, s e kondomínium létéből természetszerűleg következett, hogy állandóan voltak vitás kérdések. Ezek bizonyos körülmények között, a két birodalom határvidékén, Magyarországon a hivatalosan létező békeállapot ellenére is állandóan folyó „kisháborút” (Kleinkrieg) nyílt, nagy háborúvá változtathatták. Az 1568 februárjában nyolc évre kötött és háromszor is (1575, 1583, 1590) ugyanennyi időre meghosszabbított drinápolyi béke hiába próbálta meg a vitás kérdéseket rendezni, e törekvések nem járhattak sikerrel. A békeszerződést mindkét fél eltérő módon értelmezte. 1588. május 26-i levelében Szinán budai pasa a „frigy” (béke) három feltételét hangsúlyozta: „egyik, hogy algyut vár alá ne vonjanak, második, hogy az tisztességes ajándék idejében alá jűjön, harmadik hogy az... faluk...szpahiaiokhoz be jűjenek.”⁷ A harmadik feltételt illetően török részről gyakran felmerült az a panasz, hogy a falvak a magyar végvári kapitányok ösztökélésére megtagadják az adófizetést a javadalombirtokos szpáhiknak. Egy álláspont szerint ez volt a háború alapvető oka.⁸ A drinápolyi béke két cikkelye (23 és 24.) foglalkozott a közös

⁵ L. pl. Magyarország története I–II. Főszerk. MOLNÁR ERIK. Bp. 1971³. I. 214. (R. VÁRKONYI ÁGNES írta); NAGY LÁSZLÓ: Bocskai István a hadak élén. Bp. 1981. 36.

⁶ KORTEPETER, C. M.: Ottoman Imperialism During the Reformation. Europe and the Caucasus. New York, 1972. (továbbiakban: KORTEPETER 1972) 213–235, 248.; l. még Ferhád címszó (PARRY, V. J.), in: The Encyclopaedia of Islam. Vol. II. Leiden–London, 1965. 880–881.; Szinán címszó (BABINGER, F.), in: Enzyklopaedie des Islam. Band IV. Leiden, 1934. 464–465.

⁷ A „Kleinkrieg”-re, mint a háború egyik kiváltó okára l. pl. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Szinán nagyvezér terveit 1593–94-ben. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban: HK) 1982. (továbbiakban: TÓTH 1982) 161.; FINKEL, C.: The Administration of Warfare. The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606. Wien, 1988. (továbbiakban: FINKEL 1988) 8.; a budai pasa levelére l. TAKÁTS SÁNDOR–ECKHART FERENC–SZEKFÜ GYULA: A budai pasák magyar nyelvű levelezése I. 1553–1589. Bp. 1916. (továbbiakban: Budai pasák) 429.

⁸ BAYERLE, G.: Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda (1590–1593). Indiana University, Bloomington, 1972. (továbbiakban: BAYERLE 1972) 10–12.

jobbágyok elosztásával és a határjelek lerakásával, s ezt bizottságokra bízta.⁹ A határ meghúzására azonban nem került sor, így az adóztatási problémák és határok kérdésében mindkét fél eltérő álláspontot vallott. Egyszerűbb feltételnek tűnhetne a „tisztességes ajándék” időben való beküldése, amelyet a drinápolyi béke 25. cikkelye úgy fogalmazott meg, hogy „mindaddig, amíg csak ugyanezen béke a felek között erős, becsületes, tartós és sértetlen marad,” a szultánhoz évente „30000 arany tiszteletteljes” ajándék megy külön megbízottakkal „minden esztendő vége felé”.¹⁰ Ennek értelmezését illetően is különbségek mutatkoztak. A Porta ezt lényegében adónak (haraç) tekintette, annak jelképének, hogy ezt a Habsburg-uralkodó, a „bécsi király” vazallusként fizeti az általa birtokolt magyarországi területekért, illetve azok adójának megváltásaképpen. Ezért az oszmán fél rendkívül érzékenyen reagált az évi adó késésére, netán elmaradására, mert ez azt jelentette számára, hogy a másik fél nem ismeri el vazallus státusát s ezzel a vazallus terület (dār al-ahd) ellenséges területté (dār al-ḥarb) válik, amelyet háború útján iszlám területté (dār al-Islām) kell változtatni.¹¹ A budai pasák leveleiből kitűnik, hogy a Porta már az év első felében követelte az adó beküldését, holott a béke szerint az év vége felé kellett annak Isztambulba érnie. A Habsburg-fél ugyanakkor „ajándéknak” tekintette az évi 30 ezer aranyat, amely az egyes portai hatalmasságoknak juttatott összegek, ajándéktárgyak révén jóval nagyobb összeget tehetett ki. Egy 1593. július 18-i kimutatás szerint a szultánnak 90 ezer tallért, a nagyvezírnek 18 ezer tallért szántak, összességében pedig 137040 tallérra rúgott csak a pénzbeli ajándék.¹² A császári álláspont szerint ez az ajándék a Királyi Magyarország békés, zavartalan birtoklását volt hivatva szavatolni. Ezért nem riadt vissza a Habsburg-udvar az adó visszatartásával való fenyegetőzéstől, esetenként ténylegesen nem is küldte el, ha úgy ítélte meg, hogy a török fél megsérti a békét.¹³ *Míg a török az adó beküldését tartotta a frigy legfontosabb pontjának, addig Habsburg részről a hangsúlyt a saját országrész, a Királyi Magyarország békességes birtoklására fordították.* A budai pasa idézett levelében ezt úgy fejezte ki, hogy „álgyut vár alá ne vonjanak”, máshol „derék csata” névvel utalt a békebontó akcióra, megkülönböztetve ezt a „béke” megszokott portyázó

⁹ A Habsburg-verzió magyar fordítására I. SINKOVICS ISTVÁN (szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790. II/1. Bp. 1968. (továbbiakban: SINKOVICS 1968) 151.

¹⁰ SINKOVICS 1968. 151–152.

¹¹ Vö. TÓTH 1982. 159–160.; összefoglalóan I. KHADDURI, M.: War and Peace in the Law of Islam. Baltimore, 1955.

¹² 80–100 ezer aranyra becsülte BAYERLE 1972. 8.; az 1593. július 18-i kimutatásra I. HHStA, Staatskanzlei Türkei, Karton 81. II/F 46/a. (MOL W 3494 mikrofilm) (továbbiakban: Türccica K/81).

¹³ A Habsburg-értelmezésre I. IVANICS MÁRIA: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Bp. 1994. (továbbiakban: IVANICS 1994) 60.; az adó visszatartására mint diplomáciai eszközre I. BAYERLE 1972. 9.; vö. még TÓTH 1982. 163–164.

akcióitól, hiszen „aprólék csata lehetetlen hogy nem lenne”.¹⁴ A drinápolyi béke 12. cikkelye szerint a béke tartama alatt elfoglalt várost, várat kölcsönösen és ingyenesen vissza kell adni, az erőszakos cselekedetek végrehajtóit pedig fősztéssel kell büntetni, a 13. cikkely pedig a békekötés után fogságba ejtett katonák és alattvalók váltságdíj nélküli elengedését említette.¹⁵ Az állandóan portyázó magyar és török végvári katonák e cikkelyeket nem tartották be, ezért mindkét fél kölcsönösen felrótta egymásnak az incidenseket.

Áttérve az 1593 január végétől július végéig tartó időszak történetére, mindenekelőtt utalni kell arra, hogy a január 27-i szpáhilázadást követően III. Murád szultán leváltotta Sziyávus pasa nagyvezírt és „kormányát”, s helyébe az 1591 óta hivatalvesztett (mazul) Szinánt nevezte ki. Az agg pasa örömét csak az keseríthette meg, hogy a visszahívott vezírek között volt fő ellenlábasa, a másodvezírré kinevezett Ferhád pasa is.¹⁶ Szinán nagyvezírségét a történeti irodalom jobbára úgy értékelte, hogy vele a „háborús párt” jutott hatalomra, s ennek a háború kitörésében is része volt.¹⁷ Jómagam Braudel óvatosabb megfogalmazásával értek egyet, aki megemlítette, „hogy Szinán hatalomba való visszatérése...nem jelentette a kapcsolatok azonnali megromlását”.¹⁸ Szinán, akárcsak előző nagyvezírsége idején, válságos helyzetet örökölt a velencei jelentések által simulékony modorúnak, ám rendkívül korruptnak jellemzett Sziyávus pasától.¹⁹ Akkor elsősorban a pénzügyi manipulációk és az ebből származó zsoldosfelkelés, s belpolitikai válság (ún. Beglerbég-ügy) vezetett Sziyávus bukásához,²⁰ de külpolitikai téren is feszült volt a helyzet az 1588 októberi szikszói incidens miatt. Mivel ez utóbbi közvetett hatása még 1593-ban is érvényesült, röviden foglalkoznunk kell vele. A török adót követelt Szikszó városától, amely ezt megtagadta, mire a budai pasa Szikszó ellen vonult, de a város segítségére siető magyar végvári csapatoktól nagy vereséget szenvedett. A török veszteségek jelentősek voltak és bégek is fogságba

¹⁴ BAYERLE 1972. 89. (Szinán budai pasa 1591. V. 12-i levele)

¹⁵ SINKOVICS 1968. 146.

¹⁶ L. pl. PECSEVI tudósítása, in: Török történetírók III. 1566–1659. Ford. KARÁCSON IMRE. Bp. 1916. (továbbiakban: Török történetírók III.) 94.; SZELANIKI híradására I. PEACHY, W. S.: A Year in Selaniki's History: 1593-4. (PhD) Indiana University, 1984. (továbbiakban: PEACHY 1984) 168, 548.

¹⁷ L. pl. KORTEPETER 1972. 217.; TÓTH 1982. 164.; uő.: Török stratégia a tizenöt éves háborúban 1593–1606. AUSZ LXIX (1981) 20–21.; IVANICS 1994. 60.; Magyarország története tíz kötetben III/1. (1526–1686). Főszerk. PACH ZSIGMOND PÁL, szerk. R. VÁRKONYI ÁGNES. Bp. 1985. 654. (SINKOVICS ISTVÁN írta); NAGY LÁSZLÓ: Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc. Bp. 1987. (továbbiakban: NAGY 1987) 154.

¹⁸ BRAUDEL 1976. 1198–1199.

¹⁹ Sziyávus jellemzésére I. BROWN, H. F. (ed.): Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs Existing in the Archives and Libraries of Venice. Vol. IX (1592–1603). London, 1897. (továbbiakban: CSP IX.). 22–23. (56. sz. – MATTEO ZANE 1592. IV. 18-i jelentése)

²⁰ Sziyávus 1589. évi bukására I. KORTEPETER 1972. 216.; KAFADAR 1987. 76–80.

kerültek.²¹ A nagy haddal és ágyúkkal indított török vállalkozást a Habsburg-fél a béke megszegésének tekintette, s felfüggesztette az adó megküldését. Az 1589 augusztusában hatalomra került Szinán nagyvezír kezét megkötötte a még folyó perzsa háború, amelyet csak az 1590 márciusi isztambuli béke zárt le. A kozákok betörései miatt, s Wasa Zsigmond lengyel király Habsburg hercegnővel való házassági terve miatt a Porta háborút fontolgatott Lengyelország ellen, de 1590 júniusára angol közvetítés hatására meghosszabbította a lengyelekkel kötött fegyverszünetet.²² Szinán háborúval fenyegetőzött a Habsburgokkal szemben is 1590 áprilisában, ha a két évi adóhátralékot be nem küldik, s az elfogott bégeket szabadon nem engedik.²³ Mivel 1590 szeptember elejére Budára érkezett az ajándékvívó küldöttség, elhárult a háborús veszély, s 1590 novemberében újabb nyolc évre meghosszabbították a békét.²⁴ A vérszomjas hadfiként jellemzett Szinán 1590-ben három békét is kötött, igaz, kockázatos lett volna a perzsa háború után azonnal újabb hadjáratot indítani.

Az 1593 február elején hivatalba lépő, a nagyvezíri tisztséget harmadízben elnyerő Szinán nagyvezír a szikszói válsághoz hasonló, csak annál jóval nagyobb méretű krízist örökölt elődeitől, elsősorban Sziyávus pasától, akit ezúttal is zsoldosfelkelés buktatott meg. *Horvátországban új háborús gócpont* alakult ki az 1591–92-es évek folyamán. Az új boszniai beglerbég, Telli Haszán pasa 1591 nyarán betört Horvátországba, s ostrom alá vette Sziszek várát is. A prágai udvar tiltakozott, kilátásba helyezte az adó visszatartását is, végül az új portai követ, az október elején elinduló Friedrich Kreckwitz 1591 november végén megérkezett az adóval.²⁵ Mivel Haszán semmiféle büntetésben nem részesült Ferhád pasa nagyvezírtől, 1592-ben, immár Sziyávus pasa kormányzata idején, kiterjesztette horvátországi akcióit. Elfoglalta Bihácsot, ellenséges területen felépítette Petrinja erődjét, augusztus 19-én legyőzte a horvát bán csapatait, majd újból sikertelenül vívta Sziszeket.²⁶ A Habsburg-udvar Bihács visszaadását és a békebontó pasa szigorú megbüntetését követelte. Mehmed budai pasa az első követelést visszautasította azzal, hogy „Bittyében mecsitöt csináltak kiben az hatalmas Császár

²¹ Az 1588. október 8-i szikszói csatára l. Budai pasák 438, (385. sz.) 441, (387. sz.) 444. (388. sz.); l. még CSORBA CSABA: Várak a Hegyalján. Bp. é. n. [1980] 85–88.

²² Szinán 1590 júniusi levelében utal ezekre, vö. HAKLUYT, R.: *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*. IX. vol. London–Toronto, 1928. 335–337.; vö. még BRAUDEL 1976. 1197.

²³ BAYERLE 1972. 31–32. (11. sz. – Ferhád budai pasa 1590. IV. 12-i levele)

²⁴ L. BAYERLE 1972. 73. (Ferahád budai pasa Ónaptár szerinti VIII. 27-i levele)

²⁵ A Habsburg-udvar tiltakozására l. BAYERLE 1972. 113–114. (1591. IX. 11-i levél); Kreckwitz 1591 novemberi megérkezésére l. Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai. Ford. NAGY JUDIT. Bratislava–Budapest, 1982. (továbbiakban: VRATISLAV) 19, 69.

²⁶ Haszán 1592-es hadjáratára l. ISTVÁNFFY MIKLÓS: *Magyarország története 1490–1606*. Ford. VIDOVIČ GYÖRGY. Debrecen, 1867–1868 (továbbiakban: ISTVÁNFFY). 664–667.; BÁNLAKY JÓZSEF: *A magyar nemzet hadtörténelme*. 14. rész. Bp. 1940. 67–68.

egészségéért imátkoztak, azért az lehetetlen dolog hogy az vissza adassék”²⁷ Ugyanakkor Haszán boszniai pasát sem büntették a béke szerint fővesztéssel, sőt még le sem váltották. Ebben része volt annak is, hogy Haszán a Porta előtt úgy tüntette fel akcióját, hogy nagy erővel felvonuló ellenséget semmisített meg, s Bihácsot is ellenállás nélkül és ágyúkat nem alkalmazva vette meg.²⁸ Helyén maradását annak köszönhetette, hogy „az Bosznay Pasának emböre vagyon az Portán, ki ügyét forgattya”,²⁹ illetőleg az, hogy „jó viszonyban volt a nagyvezírral (Sziyávus pasa – T. S. L.) és Dervis agával, a szultáni társalkodóval”.³⁰ Ezért a Habsburg kormányzat nem küldte el az adót az 1592-es évre. Voltaképpen mindkét fél megszegte a békét, s a boszniai pasa tevékenysége növelte a feszültséget a két birodalom között.

Szinán nagyvezír elődjénél határozottabban lépett fel külpolitikai téren is. Isztambulba való megérkezése első napjaiban már magához rendelte Kreckwitz császári követet és számonkérte rajta az adó elmaradását. A követ arra hivatkozott, hogy a törökök megsértették a békét, s vissza kell adniuk az 1591–92-ben elfoglalt várakat.³¹ Miként a szikszói incidens kapcsán 1590-ben, most is a *prioritásról* folyt a vita: *az oszmán fél azt követelte, hogy előbb küldjék be az adót, s majd megbüntetik a békeszegő pasát, míg a Habsburg-fél Haszán eltávolítását és a várak visszaadását szabta az ajándék elindításának feltételül.* Szinán taktikája kezdettől fogva a megfélemlítés, a háborúval való fenyegetőzés volt. A követtel szemben harciasan lépett fel, majd a drinápolyi békében is rögzített követségi jogokat megsértve a követség házáat bezáratta és csak napok múlva oldotta fel a kijárási tilalmat.³² *1593. február 7-én levelet is írt Rudolf császárhoz, amelyben hangsúlyozta, hogy török részről nem szegtek meg a békét, s követelte a két évre szóló hátralékos adó megküldését és a fogoly bégek elengedését.* Feltételei teljesítésére két hónap határidőt szabott, ellenkező esetben háborúval fenyegetőzött.³³ A történeti irodalom kivétel nélkül hadüzenetként vagy hadüzenettel felérő, „megalázó, elfogadhatatlan” feltételeket támasztó ultimátumként

²⁷ BAYERLE 1972. 155. (1592. IX. 17-i levél)

²⁸ BAYERLE 1972. 153–154. (Mehmed budai pasa 1592. VIII. 30-i levele); Haszánt novemberben utasította a Porta, hogy szüntesse be támadásait, mert a Habsburg-udvar az évi adót beküldi, vö. FINKEL 1988. 10–11.; HALIL İNALCIK szerint Haszán akciója az adó kikényszerítését célozta, l. *The Cambridge History of Islam* (ed. by P. M. HOLT, A. K. S. LAMTON, B. LEWIS). Vol. I A. Cambridge University Press, 1970. 340.

²⁹ BAYERLE 1972. 125. (1591. X. 20-i levél)

³⁰ Török történetírók III. 200. (KJÁTIB CSELEBI)

³¹ VRATISLAV, 144–145, 257.

³² VRATISLAV, 145, 257.; a prioritás kérdésre vö. pl. BAYERLE 1972. 160–161. (Mehmed budai pasa 1592. X. 16-i levele); l. még TÓTH 1982. 164.

³³ Szinán levelét közölte GÖMÖRY GUSZTÁV, HK 1894. 393–394.

értékelte Szinán ominózus levelét.³⁴ Véleményem szerint a nagyvezír akárcsak 1590 áprilisi, ugyanezen, egyáltalán nem teljesíthetetlen feltételeket támasztó levelével, a két évre szóló (1592–1593) adó megküldését kívánta elérni, míg a fogoly bégek szabadon bocsátásának 1589 októbere óta felbukkanó követelése mellékesnek tekinthető. Szinán pasa látványos demonstratív lépéseket is tett célja elérése érdekében. Február 9-én a szultán parancsot adott, hogy a janicsárok és szpáhik álljanak készenlétben, az európai vilájetek katonaságának pedig kivétel nélkül vissza kellett térnie állomáshelyére. A nagyvezír utasította Kirli Haszán ruméliai beglerbéget, hogy vonuljon a Szerémségbe, s ott tartson hadai felett szemlét.³⁵ Mindezek az intézkedések azt a gyanút keltették a történeti kutatásban, hogy a Habsburgok elleni háborút már 1593 elején elhatározták volna.³⁶ Valójában ekkor még a háború vagy béke kérdése nem dőlt el, s *Szinán célja csak az adó elküldésének kikényszerítése* volt. A nagyvezír egyoldalú engedményeket várt el a Habsburg-udvartól, hiszen nem váltotta le a békeszegő Haszánt, jóllehet fia, Szinánpasazáde Mehmed budai pasa állítólag tájékoztatta apját arról, hogy a boszniai pasa volt az oka „az múlt idegösségnek”, s azt javasolta, hogy „azért mindgyárást onnan fölköltessék”.³⁷ Szinán ugyan a tartományokba saját embereit helyezte, Haszánt mégsem mozdította el, holott Sziyávus embere volt, s maga sem kedvelte.³⁸

Kérdéses volt, hogy a Szinán által gyakorolt diplomáciai-katonai nyomás eredményes lesz-e. Szinán levelével Kreckwitz két embere március 13-án ért Budára, ahol a nagyvezír utasítása értelmében két hetet várhattak a válasza. Mátyás főherceg Malik Gáspárt küldte saját és Rudolf császár levelével Budára. Az április 1-én Budára, majd április vége felé Isztambulba is megérkező Habsburg válasz, amely a „tisztességes ajándék bizonyos volta felől, az frigynek megmaradása felől” szölt, nem elégitette ki a nagyvezírt.³⁹ Ezt jelezte, hogy május elején újabb feszültség jelentkezett az Oszmán–Habsburg viszonyban, megint lélektani–diplomáciai hadviseléshez folyamodott a Porta. Ennek jegyében örökkel vetette körül a követségi házat, letartóztatta hamis fordítások készítésének vádjával Kreckwitz követ tolmácsát (dragománját). Velencei források azt is tudni vélték, hogy a dívánban a háborút elhatározták, meg is üzenték a császárnak,

³⁴ Hadüzenetre I. NAGY 1987. 154, 168.; ultimátum elfogadhatatlan feltételekkel I. uő.: „Megfogyva bár, de törve nem”. Török háborúk viharában 1541–1699. Bp. é. n. (1989) 105–106.

³⁵ Az intézkedésekre I. PEACHY 1984. 171, 550–552.; FINKEL 1988. 11. NAGY 1987. 168–169.

³⁶ L. pl. ÁGOSTON GÁBOR: A Hódolt Magyarország. Bp. 1992. 63.; a háború 1591–92-ben már folyt, 1593 nyarán vált nyílt háborúvá hadüzenettel, I. NAGY 1987. 153, 161–165, 167.

³⁷ BAYERLE 1972. 169–170. (1593. II. 16-i levél)

³⁸ Szinán nagyvezír és Haszán boszniai pasa ellenséges viszonyára I. Török történetírók III. 91–92. (PECSEVI); 200, 202. (KJÁTIB CSELEBI); tévesen Szinán emberének tartotta Haszánt ISTVÁNYFY, 660–661.; Szinán cseréire a tartományok élén I. SZELANIKI (vö. PEACHY 1984. 206, 207, 209, 221, 224.)

³⁹ BAYERLE 1972. 172–175. (91–98.sz. – 1593. III. 4-i levelek és III. 21-i levelek)

s a ruméliai beglerbéget már a frontra is kirendelték.⁴⁰ Valójában a Porta még várt a háború megindításával, csak nyomást akart gyakorolni Rudolf császárra, elsősorban portai követén keresztül. Május 9-i híradás szerint Kreckwitz jelentős összeget ajánlott fel a nagyvezírnek tolmácsa elengedése fejében, s kilátásba helyezte, hogy július 15-re meg fog érkezni az adó, de kérte, hogy a törökök függeszzék fel támadásaikat.⁴¹ A törökök az Új naptár (Gergely naptár) szerinti július 15-re, míg a császáriak az Ónaprtár (Julianus naptár) szerinti július 15-re, azaz Új naptár szerinti július 25-re gondoltak az ajándékkal kapcsolatban.⁴² A szikszói csatában foglyul ejtett bégekkel kapcsolatos Habsburg-álláspontot Mátyás főherceg május 24-i, június 21-i és július 4-i levelében fejtette ki. Eszerint a két bég a béke nyílt megsértése során királyi területen került fogságba, ezért szabadon bocsátásuk helyett kicserélésükre tett javaslatot, s helyszínül az Esztergom és Komárom közti területet ajánlotta.⁴³ Mivel a Portának az adó elküldése volt fontosabb, ezért parancsokat küldtek a boszniai, temesvári és ruméliai beglerbégeknek, hogy tartózkodjanak a császáriak megtámadásától. Június 20-án a követtségi ház körülzárását is feloldották. A februári krízishelyzet után a májusi is megoldódni látszott június folyamán, bár egy június 21-i velencei jelentés szerint a nagyvezír reményét fejezte ki, hogy az adót nem küldik el, s alkalmatlan lesz a császár ellen vezetni a győzhetetlen sereget.⁴⁴

Az újabb konfliktust mégsem az adó szokásosan lassú elindítása okozta, hanem a nyughatatlan boszniai pasa újabb horvátországi betörése. Haszán pasa az előző években is kapott parancsokat a béke megtartására, ezeket sorra megszegte, s mégsem származott kára ebből. Haszán nem mérte fel, hogy helyzete ezúttal sokkal rosszabb, mint az előző években volt. Nem számíthatott a nagyvezír jóindulatára, aki május vége felé a Temesvárra áthelyezett Kirli Haszán helyébe saját fiát, Szinánpasazáde Mehmedet nevezte ki ruméliai beglerbéggé. Mehmed katonai támogatására már azért sem építhetett, mert az Haszán horvátországi akciója időpontjában Isztambulban volt. A boszniai beglerbég előző évi támadásai ugyanakkor felbőszítették a Habsburg kormányzatot, s ellene sereget küldtek. A Sziszeket ezúttal is ostrom alá vevő Haszán pasa június 22-én súlyos vereséget szenvedett a számára kisebb keresztény felmentő

⁴⁰ CSP IX. 70. (MATTEO ZANE 1593. V. 1-i levele); vö. még ÓVÁRY LIPÓT: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevél-másolatai. 2. füzet. Bp. 1894. (továbbiakban: ÓVÁRY 1894) 223. (1086)

⁴¹ CSP IX. 72 (MATTEO ZANE 1593. V. 9-i levele); vö. ÓVÁRY 1894. 223 (1087)

⁴² Vö. BAYERLE 1972. 179. (Haszán budai pasa 1593. VII. 24-i levele)

⁴³ L. Mátyás főherceg 1593. VII. 4-i és VIII. 3-i levelét, Turcica K/81.

⁴⁴ CSP IX. 77 (176–177. sz. – MATTEO ZANE 1593. VI. 20-i, VI. 21-i jelentései).

hadtól.⁴⁵ A békebontó pasa vereségét a Habsburg-udvar isten büntetésének tekintette, s a béke megszegése ellenére a Ladislaus Poppel vezette ajándékvívó küldöttség elindítására készült.⁴⁶

A sziszeki vereség híre július 4-e táján érkezett meg Isztambulba. Ekkor III. Murád szultán egy *rendkívüli tanácsot* hívott össze, amelyen nemcsak a szultáni tanács (divani hümayun) tagjai vettek részt, hanem más tisztségviselőket is meghívtak erre.⁴⁷ E megbeszélés tárgya az volt, hogy háborút indítsanak-e a Habsburg Birodalom ellen Magyarországon vagy sem. A dívánon két álláspont ütközött meg. Az egyiket maga Szinán nagyvezír képviselte, eszerint „a hitetleneken bosszút kell állni”, s „ürügyül hozta fel, hogy a bécsi király egy évi adója nem érkezett meg és hogy a boszniai határon történt ütközetben a mir-mirán (ti. beglerbég – T. S. L.) és a hercegovinai bég (a harem egyik tagjának fia – T. S. L.) elestek”.⁴⁸ Az oszmán krónikások megemlézték Szinán pasa ambícióját is, aki féltékeny lévén vetélytársa, Ferhád pasa perzsiai sikereire európai háborút akart vezetni.⁴⁹ Mások elvetették a háború gondolatát. Ferhád pasa, másodvezírtől származhatnak olyan katonai érvek, hogy „az iszlám hadsereg a perzsa hadjáratokban igen sok bajt és küzdelmet állott ki, minek folytán elgyengült s fáradalmait még ki sem pihente.”⁵⁰ Talán Ferhád vetette fel azt is, hogy „a végek nincsenek tele olyan fegyverforgató vitézekkel, mint Szulejmán korában, a hadsereg többnyire ismeretlen egyénekből áll, azonkívül a tél is közel van már s ha elmegy is, nem nézhet a dolog után, jobb lesz tehát, ha ez évben az előkészületek után lát és a tavasszal egészen felkészülődve megy.”⁵¹ Pecsevi a háborút ellenzők között említette a hodzsza efendit, azaz Szeád-eddint és a sejkh-ül-iszlámot, Bosztánzádet.⁵² A sejkh-ül-iszlám vagy mufti fellépéséről több forrás is tud. Matteo Zane, Velence portai követe 1594. évi összefoglaló jelentésében számolt be arról, hogy a mufti másképpen vélekedett a Magyarország elleni háborúról, sőt ebbéli gondolatait másokkal is megosztotta.⁵³ Istvánffy szerint a mufti úgy látta, hogy nincs elégséges ok a háború indítására, sőt

⁴⁵ Mehmed kinevezésére és isztambuli jelenlétére l. PEACHY 1984. 209, 212.; a sziszeki csatára l. újabban TOMAČ, P.: La Bataille de Sisak (22 juin 1593). *Revue Internationale d'Histoire Militaire* 51 (1981) 279–292.

⁴⁶ L. pl. Mátyás főherceg 1593. VII. 4-i levele, Turcica K/81.

⁴⁷ A csata hírének megérkezését július 4-re tette KJÁTIB CSELEBI, *Török történetírók* III. 202.; MATTEO ZANE július 4-i jelentése (CSP IX. 77) szerint előző nap jött a hír, július 5-re tehető SZELANIKI alapján, vö. PEACHY 1984. 234.

⁴⁸ *Török történetírók* III. 94. (PECSEVI), 203. (KJÁTIB CSELEBI)

⁴⁹ L. előző jegyzet; vö. még KORTEPETER 1972. 217.; FINKEL 1988. 10.

⁵⁰ *Török történetírók* III. 94–95. (PECSEVI)

⁵¹ *Török történetírók* III. 203. (KJÁTIB CSELEBI)

⁵² *Török történetírók* III. 95.

⁵³ Vö. ALBERI, E.: *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato. Ser. III. Vol. III. Florence, 1855.* (továbbiakban: *Relazioni*) 408.

kiközösítéssel fenyegette azokat, akik a békességet megszegik.⁵⁴ Baranyai Decsi János tudósítása szerint a mufti „kijelentette, hogy igazságtalannak tartja ezt a háborút, ezért azok, akik a boszniai pasával elestek a csatában, méltán haltak meg a szerződésszegésért”.⁵⁵ A háború ellen jogi-erkölcsi alapon felszólaló mufti nem lehetett azonban Bosztanzáde, aki ekkor ruméliai kádiaszker volt. Zekeriyye efendi töltötte be a sejkh-ül-iszlám tisztséget 1593. július 12-i, állítólag a dívánban bekövetkező haláláig, ami találgatásokra adott okot, több forrás is felvetette a lehetőséget, hogy a szultán vagy a nagyvezír megmérgeztette a muftit.⁵⁶ A helyére kinevezett Bosztanzáde már azt hangoztatta, hogy „a háború jogos és hogy érdemes azt folytatni vallási okból”.⁵⁷

A július 4-i dívánon tehát egyaránt felmerült a háború és béke gondolata. A történeti irodalomban elterjedt az elsövel kapcsolatban a „háborús párt” kifejezés, s Szinánt szokás e csoport fejének tekinteni.⁵⁸ Valójában *aligha tételezhetünk fel egy „háborús pártot”,* s hasonlóképpen Ferhádöt sem tekinthetjük egy „békepárt” fejének. Mind a nagyvezír, mind ellenlábasa az adott helyzetre vonatkozó véleményének adott hangot. Szinánban ekkorára érlelődött meg a háború gondolata, Sziszek erre csak a „casus belli”-t szolgáltatta. Voltaképpen Ferhád sem a háborút ellenezte, inkább csak elhalasztását javasolta. *A döntés III. Murád szultán kezében volt, aki nagyvezíre álláspontját fogadta el.* Az oszmán uralkodót befolyásolhatták a lázongásra hajlamos portai csapatok, a bosszúra ösztönző hárem és a főváros népének hasonlóképpen felbolydult hangulata.

*Július 4-én III. Murád Szinán pasát nevezte ki a magyarországi hadjárat fővezérévé (szerdár).*⁵⁹ A háborús állapot beálltát többek között az is jelezte, hogy július 4-én újból körülvették a császári követség házát, majd július 23-án házkutatást tartottak és a titkos iratokat elvitték. A Kreckwitz követet kompromittáló iratok lefordítása után július 24-én a követségi személyzetet a Jedikuléba zárták, a követet pedig Szinán táborába vitette fogolyként.⁶⁰ A drinápolyi békének a követség sértetlenségére vonatkozó cikkelyét, továbbá a nemzetközi jogszokást durván sértő intézkedés

⁵⁴ ISTVÁNFFY, 658–660.

⁵⁵ Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]. Ford. KULCSÁR PÉTER. Bp. 1982. 50.

⁵⁶ Zekeriyye halálának időpontjára I. Relazioni, 408. o. 1. jegyzet; SZELANIKI csak halálának tényét közli, PEACHY 1984. 241.; ISTVÁNFFY szerint Szinán (i. m. 660.), BARANYAI DECSI (i. m. 50.) és MATTEO ZANE szerint (Relazioni, 408) a szultán mérgeztette meg a muftit.

⁵⁷ Relazioni, 408.

⁵⁸ Vö. 17. jegyzet

⁵⁹ A kinevező iratra I. SZELANIKI, PEACHY 1984. 236–238.; KJÁTIB CSELEBI, Török történetírók III. 203.; Szinán szerdári kinevezésére utal egy 1593. július 4-i irat is, Turcica K/81.

⁶⁰ A július 4-i eseményekre I. CSP IX. 77. (180. sz. – MATTEO ZANE 1593. VII. 4-i jelentése); július 23-ra I. 82. (189. sz. – MATTEO ZANE VII. 23-i jelentése); I. még VRATISLAV, 149–156, 255.; július 24-re I. CSP IX. 84–85. (190. sz. – MATTEO ZANE VII. 24-i jelentése), VRATISLAV, 158–159.

ellen tiltakozott a Habsburg-udvar.⁶¹ Mindez azonban nem változtathatott azon, hogy Szinán mindössze két hét alatt összegyűjtött egy 30–40 ezer fős sereget, amelyben 12 ezer janicsár és portai szpáhi alakulatok is voltak, s 1593. július 29-én megindította hadjáratát.⁶² Ezzel semmissé vált az 1590. november 29-én nyolc évre megújított béke, s beállt a hadiállapot.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a magyarországi kondomíniumból eredő állandó határmenti feszültség törvényszerűen vezetett egy új háború kitöréséhez. A békeszerződésből a Habsburgok a Királyi Magyarország békességes birtoklását, míg török részről az oszmán fennhatóságot jelképező adó időben való beküldését hangsúlyozták. A nagyobb oszmán portyázásokra válaszul a Habsburg-udvar felfüggesztette az adó beküldését, mire a Porta háborúval fenyegetőzött. Paradox módon nem az adó késleltetése, hanem a boszniai pasa harmadik horvátországi betörése és sziszeki veresége miatt Szinán nagyvezír javaslatára III. Murád szultán a háború mellett döntött.

⁶¹ L. pl. Rudolf császár 1593. IX. 5-i levele, Turcica K/81. „de oratore nostro contra pacis statuta et omnium gentium iura duntaxat captivo adducto”.

⁶² AZ 1593. VII. 29-i elindulásra 28–30 ezer fővel l. MATTEO ZANE VIII. 8-i jelentése, vö. CSP IX. 98. (198. sz.)

THE OUTBREAK OF FIFTEEN YEARS WAR AND THE PORTE

The author of the study analyses the causes, which led to the outbreak of the so-called „fifteen years war” or „long war” (1593–1606). The „price revolution” contributed to the internal crisis of the Ottoman Empire, which was reflected in the rebellions of the paid troops of the Sultan's household (1589, 1593) and in factional struggles, frequent changes of government. As the Persian war (1578–1590) drew to its end, the tension increased between the Habsburg and the Ottoman Empire. Both sides interpreted differently the peace treaty of Edirne (1568), which was renewed three times. The Ottomans emphasized the the punctual dispatch of the annual tribute for the Porte, while the Habsburg court stressed, that in return for the „honorary present” the Ottomans should not violate the treaty by raids into Habsburg-territory. In spite of the incident of Szikszó (1588) and the ensuing conflict the peace treaty was renewed in 1590. A more serious tension followed, when Hasan Pasha of Bosnia raided Croatia and occupied forts in 1591–92. The open violation of the treaty resulted, that Emperor Rudolph stopped sending the tribute. The new grand vezir Sinan Pasha has been considered by scholars to be the leader of the „war party”. In the opinion of the author of the study Sinan did not want war in the beginning, just demanded the dispatch of two years' tribute and the release of the beyis. The defeat of the Pasha of Bosnia at Sziszek (Sisak) at June 22 1593 had serious effect. Sultan Murad III summoned a council (July 4), in which Sinan Pasha advised to declare war, while Ferhad Pasha and Zekeriyye mufti argued against it. Sultan Murad decided for war and appointed Sinan to commander-in-chief.

LELE JÓZSEF

ERDÉLY ESÉLYEI

(BÁTHORI ANDRÁS FEJEDELEMSÉGE, 1599.)

Az Erdélyi Fejedelemség számára az 1593-ban indult magyarországi háború kínált első ízben komoly lehetőséget arra, hogy az oszmán vazallitás kötelékében élő, állami szuverenitását makacs kitartással építgető kis ország egy Európa egészét érintő vállalkozáshoz, az oszmánok visszaszorításához csatlakozzék. E háború Erdély számára nagy reményekkel indult, de kevés dicsőséget hozott, s évekig elhúzódó válságba torkollt. Noha az erdélyi politika gondosan igyekezett mérlegelni a maga esélyeit, Báthori Zsigmond fejedelem 1594-ben mégis erőszakkal állította félre az aggályoskodókat, s kötelezte el Erdélyt a keresztény szövetség mellett. Az első évek fényes diadalai mintha őt igazolták volna. Erdély a két oláh vajdaságot, Moldvát és Havasalföldet is maga mellé vonva megosztotta az oszmán hadvezetés figyelmét, megtörte az oszmánok Bécs felé törő lendületét, s az 1595-ös havasalföldi hadjáratban megverte az oszmán főereget. Mindezzel azonban anélkül vonta magára a háború mind nagyobb terhét, hogy szövetségeseitől, így elsősorban Rudolf német császártól és magyar királytól komolyabb segítséget kapott volna.¹ 1595 után 1598-ban immár másodszor fenyegette közvetlen oszmán támadás a fejedelemséget. Báthori Zsigmond mindeddig hűen teljesítette szövetségesi kötelezettségeit, 1598-ban azonban lemondott hatalmáról. Elhatározását, s további politikai szereplését már a kortársak legtöbbje is ifjúi hevénnek meggondolatlan-ságával, lelki labilitással, s felelőtlenséggel magyarázta.² Eltekintve attól, hogy a Báthori

¹ Erdély szerepére a tizenöt éves háborúban összefoglaló jelleggel: NAGY LÁSZLÓ: Erdély és a tizenöt éves háború. Századok, 1982/4. 639-686. (továbbiakban: NAGY L. 1982.); Magyarország története. I. kötet. Főszerkesztő: PACH ZSIGMOND PÁL. Szerkesztő: R. VÁRKONYI ÁGNES. Bp. 1985. 653-702. A vonatkozó rész SINKOVICS ISTVÁN munkája. (továbbiakban: SINKOVICS 1985.); Erdély története. I. kötet. A kezdetektől 1606-ig. Szerkesztette: MAKKA LÁSZLÓ-MÖCSY ANDRÁS. Bp. 1986. A vonatkozó rész BARTA GÁBOR munkája. (továbbiakban: BARTA 1986.) 522-532.; további szakirodalommal: LELE JÓZSEF: Erdély a tizenöt éves háborúban és a Porta. Egyetemi doktori értekezés. Szeged, 1993. Kézirat. (továbbiakban: LELE 1993.)

² Báthori Zsigmond 1598-as lemondásáról: SZAMOSKÖZY ISTVÁN: Erdély története 1598-1599, 1603. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: SINKOVICS ISTVÁN. Bp. 1977. (továbbiakban: SZAMOSKÖZY 1977.) 51-56, 68. 88.; az utókor véleményére két jellemző megfogalmazás: SZÁDECZKY LAJOS: Erdély és Mihály vajda története 1595-1601. Oklevéltárral. Temesvár, 1893. (továbbiakban: SZÁDECZKY 1893) 13:

Zsigmond jelleme felől közelítő legújabb elemzések sem mernek határozottan állást foglalni Zsigmond lelki sérültsége, s ebből következő kiszámíthatatlansága, megbízhatatlansága mellett,³ úgy tűnik, politikai döntéseinek elemzési szempontjait is lehet még bővíteni. Kétségtelen, hogy a háború Erdélyre nézvést kedvezőtlen alakulása, a keresztény sikerek elmaradása ugyanúgy szerepet játszott döntéseiben, mint a Habsburg Mária Krisztiánával kötött szerencsétlen házasságának lelki terhe. Mindaddig azonban kevés figyelmet kapott politikájának egy másik, jól kitapintható vezérfonala: *a Báthori dinasztia helyzetének, s általa Erdély államiségének erősítése, biztosítása. Ezt figyelembe véve Zsigmond politikájának egységes íve nem törik meg 1598-as lemondásával.* Amint a Rudolffal kötött 1595-ös prágai szerződés, s a dinasztikus házasság az erdélyi államiség nemzetközi elfogadtatásának része volt, úgy ennek megmentését szolgálta egyrészt az Erdélyt a Portához kötő egyre vékonyodó szál gondos ápolása, másrészt az 1598-as lemondás.⁴ Előbbi azt a hidat jelenthette, amelyen át az oszmánok győzelme esetén Erdély visszatálhat a számára biztonságot jelentő portai protektorátus-ság alá, utóbbi pedig a császár Erdély iránti elkötelezettségének és felelősségének biztosítéka lehetett. 1598 azonban megcsúfolta Zsigmond reményeit. Rudolf kormányzata nemcsak arra bizonyult képtelennek, hogy az országát átadó Báthorit tisztos körülmények közé fogadja a számára kijelölt Oppeln és Ratibor hercegségekben, de Erdély átvétele, s biztosítása is megoldhatatlan feladatot jelentett a számára.⁵ Így 1598-ban mintha 1551 tragédiája sejtett volna föl. A Habsburg-ház sem akkor, sem most nem volt képes erdélyi uralmát tartósítani. Báthori Zsigmond azonban javíthatott. 1598 augusztusában már újra Erdélyben volt, hogy alig egy esztendő múltán ismét elhagyja, unokatestvérére, Báthori András bíborosra bízva a kormányzás gondját.

Báthori András rövidre szabott erdélyi fejedelemségének (1599. március 29. - 1599. november 3.) nehezen találta helyét a történetkutatás. Az alábbiakban András fejedelemségét igyekszünk röviden bemutatni, s ezáltal - reményeink szerint - nemcsak újabb megvilágításba helyezni országglását, de felvázolni az erdélyi államiség megőrzésének, átmentésének általa próbált új koncepcióját is.

Szamosközy István erdélyi történetíró nem fukarkodott a szavakkal, ha Báthori Zsigmond elme- s jellembéli állapotát kellett méltatnia. Épp az 1599-es hatalomátruhá-

„szép tehetségű, de könnyelmű, állhatatlan fejedelem” Zsigmond; illetve: GÖMÖRY GYÖRGY: Angol-magyar kapcsolatok a XVI-XVII. században. Bp. 1989. (továbbiakban: GÖMÖRY 1989.) 26.: Zsigmond „hatalomvágy-gyal párosult állhatatlansága szinte beteges jellegű volt”.

³ BARTÓK ISTVÁN: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In.: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerkesztette: R. VÁRKONYI ÁGNES. Bp. 1987. 135-157.; ERDŐSI PÉTER: Báthory Zsigmond ünnepi arcmása. Aetas, 1995/1-2. 24-65.

⁴ Erdély folyamatos oszmán kapcsolatairól a háború alatt: LELE 1993. 116-122.

⁵ Erdély császári átvételéről: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerkeszti: SZILÁGYI SÁNDOR. IV. kötet. (1597-1601). Budapest, 1878. (továbbiakban: EOE IV.) 33-59.

zás kapcsán vélte úgy, hogy Zsigmond „agyát varázslat érte”, s ezzel „teljességgel kizökkent józan elméjéből”.⁶ Dacára e vélt megháborodás biztosnak látszó jelének, Báthori Zsigmond mesterien készítette elő András fejedelemségét. Tisztában volt vele, hogy maga már nem fordíthatja meg az erdélyi politika irányát. Prága többé nem fog bízni benne, de az oszmánokat is elhidegítette magától azzal, hogy Erdélyt császári kézre juttatta. Szándékát már 1598-as visszatérése alkalmából Erdély nyugalmának, biztonságának és békéjének helyreállítása vezérelte,⁷ most ennek megvalósításához kellett a megfelelő embert megtalálnia. Noha ezidáig Jan Zamoyski lengyel kancellárt és Alfonso Carillo jezsuita atyát is gyanúba vették, mint a választás kezdeményezőit és előkészítőit, e gyanút igazolni nem sikerült.⁸ Az ugyan nem lehet kétséges, hogy a Moldva fölött már 1595 óta ellenőrzést gyakorló Lengyelország Erdélyre, sőt Havasalföldre is szívesen kiterjesztette volna befolyását, annak nincs nyoma, hogy ennek érdekében Báthori András erdélyi fejedelemmé választását Zamoyski kezdeményezte, előkészítette volna. Carilloról pedig tudjuk, hogy 1599-ben Zsigmond tudatosan tartotta távol az országos politikától, így legfeljebb sejthette, de biztosan nem tudta, s főként nem irányíthatta a történeteket.⁹ Egyelőre tehát nincs okunk elvitatni Báthori Zsigmondtól András bíboros megválasztásának „érdemét”. A Prágába indított követség színe alatt eltávolította Erdélyből Náprágyi Demeter püspököt és Bocskai Istvánt. Bennük joggal látta a tervezett hatalomátadás tekintélyes ellenzőit. Ügyelt arra, hogy visszatérését az erdélyiek megnyugvással vegyék tudomásul, népszerűségét növelte körükben, hogy rendezni igyekezett viszonyát nejével, Mária Krisztiennával. Mindeközben pedig követet küldött Lengyelországba, hogy a családi békekesség helyreállításának ürügyén hazahívja Báthori Andrást és Báthori Istvánt.¹⁰

Nehéz biztonsággal eldönteni, sejtette-e András, mi vár rá Erdélyben. Ha azt pillanatnyilag nem tudjuk is, vajon készült-e a fejedelemségre, bizonyos, hogy Zsigmond

⁶ Az 1598 augusztus 29-én Tordán hozott országgyűlési végzések: EOE IV. 195.; SZAMOSKÖZY 1977. 169.

⁷ SZAMOSKÖZY 1977. 117.

⁸ SINKOVICS 1985. 677.; BARTA 1986. 528.

⁹ Zamoyski és Lengyelország érdekelttségéről legutóbb: IVANICS MÁRIA: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Bp. 1994. (továbbiakban: IVANICS 1994.) 87-88., 149-150.; Carillo szerepéről: Carillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (1591-1618). Gyűjtötte és közrebocsátja: VERESS ENDRE. Bp. 1906. (továbbiakban: CARILLO) XXXIX.: LÁSZLÓ SZILAS: Der Jesuit Alfonso Carrillo in Siebenbürgen. (1591-1599). Roma, 1966. 124-125.

¹⁰ Báthori András megválasztásának előkészületeire: SZAMOSKÖZY, 1977. 162-171.; A megboldogult Giovanni Marco Isolano gróf, ő császári felsége ezredese, Székesfehérvár parancsnoka által leírt háborúk. Közl.: BENDA KÁLMÁN. Hadtörténelmi Közlemények, 1983/4. (továbbiakban: ISOLANO) 667.

nem alaptalanul számított ezirányú hajlandóságára.¹¹ András egyike volt azoknak, akik áldozatul estek Zsigmond 1594-es tisztoztatásának. Az 1595 áprilisi országgyűlés külön is megemlíti, mennyi kárt okozott a fejedelemnek, amikor támogatta az ellene szervezkedőket, mitöbb 1594 véres eseményei után a Báthori család élő lelkiismereteként Zsigmond gyalázatával kürtölte tele Európa udvarait.¹² András és fivére, István érdeklődése Erdély ügyei iránt később sem csillapodott. Az 1598-ban Erdélyt császári kézre játszó Zsigmondot levélben figyelmeztette András tettének súlyos következményeire. Érvei közül különösen figyelemre méltó a Báthori dinasztia hatalmának féltése, s a kérés, hogy szándékát a lengyel királlyal is egyeztesse, aki kész segíteni.¹³ Báthori Zsigmond tehát biztosan építhetett a dinasztiát óvó András s a lengyel király érdekeltségére. III. Zsigmondot már 1598-ban felettébb aggasztotta a Habsburg udvar terjeszkedése, a Porta és Lengyelország közötti sűrű követjárások pedig azt sejtették, hogy lépéseit egyeztetni fogja az oszmánokkal. III. Mehmed szultán 1599. február 11-én kelt levele mintha ennek az eredménye lenne. Benne a szultán felhatalmazta a lengyel királyt arra, hogy Erdélybe olyan fejedelmet ültessen, aki mindkettőjük számára megfelel.¹⁴ Noha Bartholomeus Pezzen 1598 februári híradása alapján nem zárható ki, hogy a lengyelek eredeti jelöltje Báthori István volt, a lengyel-oszmán egyetértés András személyére is vonatkozhatott.¹⁵ Erre utal mind Illésházy István megjegyzése, aki szerint András „értvén magát törökkel és lengyelrel” ment be Erdélybe, mind az András irányában országglása idején megnyilvánuló lengyel-oszmán készség.¹⁶

Általános vélekedés András fejedelemségét illetően, hogy a bíboros Lengyelország érdekeihez igazította politikáját. Kevesebben vannak, akik a török protektorátusság ismételt felvállalását látják meghatározó mozzanatnak Báthori András politikájában. Abban szinte teljes az egyetértés történetíróink között, hogy András nem a kellő államférfiúi vértetben döntött a hatalom átvételéről. Erdély válságos pillanatában a szükséges politikusi, hadi és kormányzati tapasztalat nélkül cserélte fel

¹¹ Illésházy István emlékezett úgy, hogy András beszélt rá Zsigmondot a hatalomátadásra: Gróf Illésházy István nádor följegyzései. 1592-1603. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. VII. Közli: KAZINCZY GÁBOR. Pest, 1863. (továbbiakban: ILLÉSHÁZY) 64-65.

¹² Az 1595 áprilisi diéta végzése: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerkeszti: SZILÁGYI SÁNDOR. III. kötet. 1576-1596. Bp. 1877. 477-479.; András propagandájára: Baranyai Decsi János magyar törtéírja 1592-1598. Fordította és a bevezetőt írta: KULCSÁR PÉTER. Bp. 1982. 215.; GÖMÖRY 1989. 23.

¹³ Báthori András levele Báthori Zsigmondnak, 1598. február 20.: EOE IV. 141-142.

¹⁴ A lengyel udvar 1598-as aggodalmaira: Sennyei Pongrácz levele a császári biztosoknak, 1598. június 1.: Okmányok Mihály havaseli vajda 1598-iki meghódolása történetéhez. Közli: KÁROLYI ÁRPÁD. Történelmi Tár, 1879. 46-47.

¹⁵ Pezzen levele Rudolf császárhoz, 1598. február 20.: EOE IV. 22.; III. Mehmed szultán levele a lengyel királyhoz: ÓVÁRY LIPÓT: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. Második füzet. Bp. 1894. 249-250. 1220. sz. irat.

¹⁶ ILLÉSHÁZY 64-65.

püspöki pálcáját a fejedelmi bottal.¹⁷ Noha András politikájának előzményeire, uralkodása jól körvonalazható koncepciózusságára, s e koncepció néhány elemére Szilágyi Sándor és Szádeczky Lajos már korán felhívta a figyelmet, meglátásaiknak kevés visszhangja lett, kutatási eredményeiknek nem akadt továbbgondolója. Pedig mindketten utaltak Báthori András valamint Fráter György és a lengyel királyságot is megszerző Báthori István politikájának rokon vonásaira. Az Erdély sorsát Habsburg-oszmán viszonylatban értelmező megállapításuk szerint, amint azt a jeles elődök tették, úgy András is „a két hatalmas császár között egyensúlyt tartva, külsőleg ide is oda is tartozva, tényleg mindkettőtől önállóan” igyekezett biztosítani országa „szabadságát, jólétét”.¹⁸ András politikájának horizontja azonban szélesebb volt ennél. Maga Rudolf császár tapintott rá 1599 áprilisában kelt levelében, hogy lengyel-erdélyi-moldvai összehangolt politikával kell számolnia Erdély esetében, s ezt a Porta is erőlesen támogatja.¹⁹ 1599-re már világossá vált, hogy Erdély sorsának alakulásában a hagyományos riválisoknak tekinthető Habsburg és Oszmán házon túl érdekelt Lengyelország, valamint az oszmán vazallussága kötelékeit egyre eredményesebben oldozgató Krími Kánság is, de Erdély helyzete Moldva és Havasalföld számára sem közömbös. Mint a keresztények oszmán ellenes szövetségének legfőbb lelki támasza, a pápa is élénken érdeklődött a fejedelemség helyzetének alakulása iránt.²⁰ *András ezt a sokoldalú, Erdélyre nézvést nem egy esetben veszélyekkel terhes érdekeltiséget, hatalmi ambíciót igyekezett az erdélyi államiség és a Báthori dinasztia megőrzése, biztonsága érdekében hasznosítani. A többoldalú érdeklődést kölcsönös garanciává alakítva kereste az erdélyi állam átmentésének lehetőségét. Szerette volna, ha az érintettek benne találják meg erdélyi politikájuk megbízható letéteményesét, miközben András a kényes egyensúlyra ügyelve egymással semlegesíti érdekeiket, s túlzott aktivitásukat. Mindehhez pedig valós fegyverek helyett a diplomácia fegyvertárát kellett hasznosítania, s ha a hadtudományban járatlannak tűnt is, a diplomácia mesterségében vetekedett jeles elődeivel.*

Az erdélyi rendek az 1596 novemberi országgyűlés óta várták a pillanatot, hogy fejedelmükkel egyetértve küldhessenek békekövetet Konstantinápolyba. Ezidáig ugyan

¹⁷ KÖVÁRI LÁSZLÓ: Erdély történelme. IV. kötet. Pest, 1860. 85.; EOE IV. 83.; NAGY L. 1982. 682.; SINKOVICS 1985. 677.; BARTA 1986 529.; IVANICS 1994. 149.; BENDA KÁLMÁN: Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI-XVII. században. In: Magyarok és románok. Szerkesztette: DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. II. kötet. Bp. 1944. (továbbiakban: BENDA 1944.) 62.

¹⁸ SZÁDECZKY 1893. 25-27.; SZILÁGYI SÁNDOR: Báthory Endre fejedelem és bűbörök bukása 1599-ben. In: SZILÁGYI SÁNDOR: Történeti rajzok. Bp. 1880. (továbbiakban: SZILÁGYI 1880.) 29.

¹⁹ Rudolf császár instrukciója Pezzennek: EOE IV. 287-288.; hasonló együttműködés lehetőségéről írt Carillo 1599. május 5-én: Carillo 592.: „cardinal Bathori, come nuovo principe di Transilvania, et il vaivoda Michele di Valachia, et il vaivoda Geremia di Moldavia, et li Polachi si erano uniti per mandare dal Turco a far la pace”.

²⁰ A Krími Kánságra: IVANICS 1994. 149.; a pápa érdeklődésére: SZAMOSKÖZY 1977. 191-192.; EOE IV. 88-90.

Zsigmond is nagy gonddal óvta portai kapcsolatait, a rendeket azonban nem avatta be terveibe. 1599. május 27-én András immár országával „egyet értvén egyenlő akarattal” indította útnak megbízottját, s a jelek szerint nemcsak a temesvári pasánál, de a szerdárnál és a szultánnál is megértésre talált kérése. Noha a szultánt biztosította, hogy semmi olyat nem kíván, amit a padisah könnyű szívvel meg nem adhatna, feltételei nem voltak szerények. Nemcsak a Maros menti fontos várak megtartását szerette volna elérni, de a Havasalföld feletti uralmat is. Ugyanakkor azt is elvárta a szultántól, hogy a Rudolf császárral kötendő frigybe Erdélyt is foglalják bele. Az 1599 augusztusában Gyulafehérvárra hozott oszmán feltételek ugyan nem teljesítették maradéktalanul András kéréseit, ám fejedelmi hatalma elismerését és biztosítását garantálták.²¹ Hasonló sikert ért el a fejedelem megbízásából Lengyelországban járt Kakas István is. A III. Zsigmond elé terjesztett kérésnek megfelelően Erdély számíthatott Lengyelország védelmére, valamint a lengyel király közbenjárására Prágában.²²

Arra már Szilágyi Sándor rámutatott, hogy Báthori András Erdélyét elsősorban Habsburg részről fenyegette veszély.²³ András Prágával való kapcsolatában papi méltóságát ugyanúgy hasznosította, mint megkezdett portai és lengyel alkudozásait, de arra is hajlandónak mutatkozott, hogy a Rudolffal kötendő szövetséget Zsigmondhoz hasonlóan maga is dinasztikus kapoccsal erősítse meg. Rudolftól elvárta, hogy elismerje fejedelmi hatalmát, s annak fiágon történő öröklési jogát, valamint azt is, hogy a háborút lezáró békébe foglalják bele Erdélyt. Mindezt a pápa akaratára hivatkozva tártá Rudolf elé.²⁴ VIII. Kelemen pápa ugyanis a bíborost már Lengyelországból jól ismerő Malaspina nunciust küldte Erdélybe. Szándéka azonban nem András eltávolítása volt, csupán a császárral való megegyezésének támogatása, s a keresztény szövetség egységének szolgálata.²⁵ András készséggel hajlott a megegyezésre, s még azt a szívességet is megtette, hogy az éppen nála tartózkodó oszmán követeket teátrális külsőségek közepette dorgálta meg szultánjuk makacssága miatt, ezzel is tanúsítva Malaspina előtt a keresztény szövetség melletti őszinte elkötelezettségét.²⁶

²¹ Az erdélyi rendek 1596 novemberében, majd 1597 áprilisában is reménykedtek már abban, hogy komolyan alkudhatnak a Portával: EOE IV. 10.; Báthori levelei az oszmán főemberekhez és a tatár kánhoz: EOE IV. 293-294.; 301-303., 306., 314. András kérése Erdélynek az oszmán-Habsburg békébe való bevetelére: EUDOXIU DE HURMUZAKI: Documente priviore la Istoria Romanilor. Volumul III. Partea I. Bucuresti, 1880. 321-322., 425.; a szultán feltételeire és András elismerésére: Regesták a külföldi levéltárakból. II. közlemény. Közli: MARCZALI HENRIK. Történelmi Tár, 1878. 904-905.

²² VERESS ENDRE: Zalánkemény Kakas István. Magyar Történelmi Életrajzok. Bp. 1905. (továbbiakban: VERESS 1905.) 80-81.

²³ SZILÁGYI 1880. 41.

²⁴ András alkui Rudolf császárral: EOE IV. 286-293., 318-321., 327-328.; VERESS 1905, 84-89.

²⁵ A pápa ilyen értelmű szándékára: EOE IV. 88., 90., 92., 94.; ISOLANO 667-668.

²⁶ SZAMOSKÖZY 1977. 194-195.

Korán észlelte András fejedelem, hogy országa Havasalföld felől sincs teljes biztonságban. Mihály vajda ugyan június 26-án letette a hűségesküt, ám András tudta, hogy a Portával és Prágával is alkuszik.²⁷ András Zsigmondhoz hasonlóan viselte nemcsak Erdély, de Moldva és Havasalföld fejedelmi címét is. Nyílt titok volt Mihály előtt, hogy az erdélyi fejedelem nem bízik benne, helyére több jelölt neve is szóba került.²⁸ A vajdacserre érdekében azonban Erdély nem kockáztatott háborút. Mindezért András nemcsak a kortársaktól, de az utókor történetbúváraitól is megkapta a „mindenkiben jámborul bízó”, „szelíd és könnyen kezelhető”, „hiszékeny” csöppet sem kitüntetőnek szánt minősítéseket.²⁹ Előrebocsátva, hogy Szamosközy István is úgy tudta, nem egyedül a fejedelmet tévesztette meg Mihály ármánya, András bíboros nem véletlenül tartózkodott a Havasalfölddel szembeni megelőző jellegű föllépéstől.³⁰ Úgy vélhette, a hozzá hasonlóan egyszerre több vasat is a tűzben tartó Mihályt Erdélynek sem portai, sem prágai kapcsolatai nem hozhatják lehetetlen helyzetbe. Nem számolt azonban kellő súllyal Mihály vajda hatalomféltésével és hatalmi ambíciójával. A maga helyzetét előszeretettel végzetesnek festő Mihály joggal vélhette, András elűzésével pusztán olyan személycserét hajt végre Erdély élén, amelyben a szultán és Rudolf is megnyugszik majd. Tévedett. Ám András országlását megbuktatta. A „nagy szegény ártatlan pap”, ahogyan Borsos Tamás nevezte Andrást, a sellenberki csatában alulmaradt Mihály seregével szemben, s Moldva felé menekülőben a székelyek megölték. Tragédiája Erdély sorsfordító végzetévé vált.³¹

Bölcsen jegyezte meg Illésházy István 1599 erdélyi eseményeit előszámlálva, hogy „példa lehet Erdély ez világnak”.³² 1599-re megtört a hat esztendeje tartó háború lendülete. Korábbi elvetélt próbálkozások után ez évben tettek először komoly kísérletet arra a szembenálló felek, hogy tárgyalóasztal mellett rendezzék vitás ügyeiket.³³ A diplomácia előtérbe kerülése alkalmas keretet biztosított Erdély számára, hogy a

²⁷ Mihály vajda hűségesküje: EOE IV. 304.; Prágával és a Portával is alkuszik, amiről András is tudott, s különösen a portai egyezkedését nehezményezte: EOE IV. 314.; SZÁDECZKY 1893. 48-67.; Mindebből világos, hogy tovább nem tartható ama általános vélemény, miszerint Mihályt „ellenséges gyűrű” vette volna körül András bíboros fejedelemsége miatt, s úgy érezhette, „két tűz közé” került. E véleményekre: SINKOVICS 1985. 677.; BARTA 1986. 529.; IVANICS 1994. 110., 113.

²⁸ A két lehetséges jelölt: Báthori István, András testvére és Simion Movila, a moldvai vajda, Jeremiás fivére: EOE IV. 173-177.; ISOLANO 668.; SINKOVICS 1985. 676.; IVANICS 1994. 149-150.

²⁹ SZAMOSKÖZY 1977. 202., 212., 223.; EOE IV 83.; SZÁDECZKY 1893. 58., 63., 98.

³⁰ Malaspina nuncius is saját kudarcaként élte meg Mihály támadását: SZAMOSKÖZY 1977. 225., 232.

³¹ BORSOS TAMÁS: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta: KOCZLÁNY LÁSZLÓ. Bukarest, 1972. 47.; 1599-ben András bukása miatt többen is Erdély háborús részvételének éles belső törését fedezték fel: BENDA KÁLMÁN: Erdély végzetes asszonya. Bp. 1986. 72.

³² ILLÉSHÁZY 77.

³³ IVANICS MÁRIA: A zsitvatoroki békéhez vezető út. Az 1599. évi béketárgyalások. Történelmi Szemle, 1993/3-4. 297-311.

formálódó egyensúlyhelyezethez alkalmazkodjon. András a készülő békébe próbálta belefoglaltatni Erdélyt, egyszerre biztosítva ezzel a Báthori dinasztia hatalmának elismertetését és a kis fejedelemség állami szuverenitásának továbbélését. Merész kísérletet tett arra, hogy Erdélyt a háborúból úgy vonja ki, hogy országa biztonságáért valamennyi érdekelt hatalom garanciát vállaljon. 1599 alkui között Erdély ügye valóban szinte presztiziskérdés lett. Ám sem Rudolf, sem a szultán megbízottai nem voltak hajlandók lemondani róla. Erejük arra ugyan nem volt elég, hogy biztosítsák maguknak, arra azonban igen, hogy a másik javára végleg elveszni ne hagyják. 1599 után így vált Erdély egycsapásra áldozattá, a tartósnak bizonyuló egyensúlyhelyzet áldozatává.

Bíró Vencel óta többen is megerősítették, mennyire fontos Erdély életében, hogy éppen soros fejedelme milyen erényekkel ékes, s milyen gyarlóságoktól terhes.³⁴ Nem von le semmit Báthori András bíboros-fejedelem kísérletének érdeméből, hogy 1599-ben nem azon múltott Erdély sorsa, milyen kvalitású államférfi ült a fejedelmi trónon.

³⁴ BÍRÓ VENCEL: Az erdélyi fejedelem jogköre. 1571-1690. Kolozsvár 1912. 6.; BENDA 1944. 54.

THE PROSPECTS OF TRANSYLVANIA
(THE PRINCIPALITY OF ANDREW BÁTHORY, 1599)

The outbreak of war in 1593 meant the first real possibility for the Ottoman vassal principality of Transylvania, a small country with a very limited sovereignty to join the European venture of driving back the Turks. The war (1593–1606) started with great expectations, but it brought little glory for Transylvania, and resulted in a crisis lasting for years. Examining the formation and changes of the Transylvanian policy the outlines of a model can be observed, the basic elements of which were securing and saving of Transylvanian statehood. So far scholars emphasized the changing character, the unpredictable caprice and weakness of the policy of the Transylvanian princes. The author maintains, that the short reign of Andrew Báthory can be considered a turning-point of both the Ottoman–Habsburg war and the Transylvanian role in it, and by this aspect not only our understanding about the cardinal–prince may be enriched, but a new idea of preserving Transylvanian statehood can be outlined as well.

TARTALOM

FLORIN CURTA: Slavs in Fredegar: Medieval „Gens” or Narrative Strategy?	3
KRISTÓ GYULA – H. TÓTH IMRE: Az orosz évkönyvek néhány magyar vonat- kozásáról	21
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Az első fejedelem: Árpád vagy Álmos?	31
SZÁNTÓ RICHÁRD: Spanyolországi források a kalandozó magyarok 942. évi had- járatáról	43
KRISTÓ GYULA: Új forráshely a 10. századi hercegségről?	51
KORDÉ ZOLTÁN: Néhány gondolat a Csaba-problémáról	57
KOSZTA LÁSZLÓ: Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig	67
DÁVID TAMÁS: Kapisztránói János és a bártfai Irgalmasság Anyja confraternitás kapcsolata	83
PETROVICS ISTVÁN: Egy 14. századi temesvári bíró: Posztós Mihály	91
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A Porta és a tizenöt éves háború kitörése	101
LELE JÓZSEF: Erdély esélyei (Báthori András fejedelemsége, 1599)	113

A szövegszerkesztést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősége végezte
WordPerfect 5.1 szövegszerkesztő programmal.

Készítette a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30—34.
Felelős kiadó: Dr. Tóth Sándor László
Felelős vezető: Szőnyi Etelka
Méret: B/5, példányszám: 400, munkaszám: 213/1996.

A Szegedi Középkorász Műhely
Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozatában eddig megjelent kötetek

1. Középkori históriák oklevelekben (1002–1410) Szerkesztette: KRISTÓ GYULA. Szeged, 1992.
2. MAKK FERENC: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1993.
3. KRISTÓ GYULA: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). Szeged, 1993.
4. LUDOVICUS TUBERO kortörténeti feljegyzések (Magyarország) Közreadja BLAZOVICH LÁSZLÓ, SZ. GALÁNTAI ERZSÉBET, Szeged, 1994.
5. Kun László emlékezete. Szerkesztette: KRISTÓ GYULA. Szeged, 1994.
6. Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról. Szerkesztette: BLAZOVICH LÁSZLÓ. Szeged, 1994.
7. A honfoglalás korának írott forrásai. Szerkesztette: KRISTÓ GYULA. Szeged, 1995.
8. KRISTÓ GYULA: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995.

Sorozaton kívül megjelent kötetek

- KRISTÓ GYULA: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993.
- Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged, 1995.
- GYULA KRISTÓ: Hungarian History in the Ninth Century. Translated by GYÖRGY NOVÁK. Szeged, 1996.